

használatra
PC
8358

Vargha Izabolla

Érdel Köztársaság

Pécs története a hódoltság korában
1526-1686

IREM KERTJE
PÉCS TÖRTÉNETE A HÓDOLTSÁG KORÁBAN
(1526–1686)

PC
7643/6

VARGA SZABOLCS

IREM KERTJE

**PÉCS TÖRTÉNETE A HÓDOLTSÁG KORÁBAN
(1526–1686)**

Csak helyben
használatra

502418

Pécsi Hittudományi Főiskola   Pécs Története Alapítvány

Pécs, 2009

Kiadja

PÉCSI PÜSPÖKI HITTUDOMÁNYI FŐISKOLA

7621 Pécs, Papnövelde u. 1-3.

www.pphf.hu

(PHF kiadványok 8.

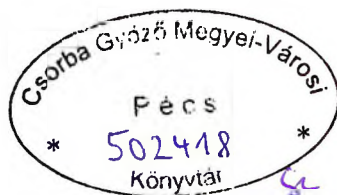
Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 6.)

PÉCS TÖRTÉNETE ALAPÍTVÁNY

7621 Pécs, Széchenyi tér 1.

www.pecsorokseg.hu/pecs_tortenete_alapitvany

A kötet a Pécs Európa Kulturális Fővárosa 2010 program alkalmából
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatásával
jelent meg.

A kötetet szerkesztette: VÉRTESI LÁZÁR

A török nyelvű összefoglalót fordította: HANCZ ERIKA

Fedélterv: SZIGETHY GYULA

ISBN 978-963-87435-4-1

ISSN 1787-5161

Felelős kiadó: CZIGLÁNYI ZSOLT – UJVÁRI JENŐ

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
Bevezetés	10
Pécs a polgárháború éveiben 1526–1541	12
I. Pécs a két király szorításában (1526–1529)	12
II. Pécs városa Szapolyai János táborában (1530–1540)	20
Pécs város társadalma és gazdasága a polgárháború esztendeiben	28
I. Pécs egyházi társadalma	28
II. Pécs művelődési viszonyai	34
III. Pécs város gazdasága	37
Pécs a Magyar Királyság védelmében (1540–1543)	46
I. Pécs város pártváltása 1541-ben	46
II. Pécs szerepe a kialakuló határvédelmi rendszerben	50
III. Pécs eleste	59
Pécs a török határvédelem tengelyében 1543–1566 között	64
A frontvonal hátországa (1566–1687)	82
Pécs városszerkezetének változása a törökkorban	87
I. Pécs városi autonómiájának változása	87
II. Pécs városképének változása	95
III. Pécs oszmán építészete	109
Pécs város társadalma és gazdasága a törökkorban	125
Hitélet és művelődés Pécsen a törökkorban	144
I. Pécs és Baranya vallási viszonyai a 16. században	144
II. Katolikus továbbélés Baranyában a 16. században	150
III. Pécs hitélete a 17. században	154
IV. Muszlim hitélet Pécsen a törökkorban	163
A város megszállásának utolsó évtizedei és felszabadulása a török uralom alól	171
I. Az 1664. évi hadjárat	171
II. Pécs felszabadulása a török uralom alól	176
Utószó	182
Bibliográfia	183
Képjegyzék	204
Osmanli dönemi Peç	205

1. kép Pécs 17. század végi ábrázolása

Előszó

2004 őszén felkérést kaptam Pécs török kori történetének összefoglalására. Az Ódor Imre által felügyelt várostörténeti kismonográfiában a Szakály Ferenc halálával keletkezett űrt kellett pótolni, és Oborni Teréz ajánlásával esett rám a választás. A nehéz örökség bizonyos fokig megrettentett, ám a főszerkesztő úr azzal biztatott, hogy csupán egy áttekintés megírását várják el tőlem.

A témára vonatkozó szakirodalom átolvasása után egy kicsit megnyugodtam, mert világossá vált, hogy az elmúlt évtizedekben nem dolgozták fel a témát. Németh Béla Baranya vármegye történetén belül megírt várostörténete, Szabó Pál Zoltán 1941-ben megírt, majd Rúzsás Lajos által továbbfejlesztett összegzésén kívül nincsen konkrétan e tárgykörben íródott mű. Annak ellenére nem nyúltak hozzá ötven éve a témához, hogy az elmúlt évtizedekben rengeteg új forrás látott napvilágot Pécs 16–17. századi történetére vonatkozóan. Ezeket négy nagy csoportra oszthatjuk: A Kathona Géza és Dán Róbert nevével fémjelzett kutatások a különböző protestáns felekezetek itteni tevékenységét helyezték sok esetben új megvilágításba. Utóbbi kutató pedig a különös jelentőségű Pécsi Disputa kiadásával egy alapforrást tett közkinccsé. Legalább ennyire fontos, hogy Fricsey Ádám, Holovics Flórián, Tóth István György és Molnár Antal feltárták a korábban teljesen hiányzóknak vélt katolikus forrásbázist, és ezzel lehetővé tették a város eddig fehér foltnak számító, 17. századi történetének a megírását. A harmadik nagy csoportot a magyar turkológusok eredményei jelentik. A 20. században Fekete Lajos és Káldy-Nagy Gyula folytattak világszínvonalú kutatásokat. Utóbbi a 16. századi török adóösszeírások publikálásával óriási szolgálatot tett a Pécs története iránt érdeklődőknek is. A következő nemzedék tagjai közül Hegyi Klárának köszönhetjük a város török katonaságáról való ismereteinket. Munkásságából kiderül, hogy Pécssett inkább délszláv, mintsem török világról beszélhetünk a hódoltság korában. Ágoston Gábor a muszlim hitélet helyi jellegzetességeiről írt megkerülhetetlen tanulmányt, Fodor Pál pedig Ibrahim Pecsevi modern életrajzával gazdagította ismereteinket Pécs török kori történetéről. Az elmúlt években elsősorban

Sudár Baláznak köszönhetők új eredmények. Karácson Imre után száz évvel ismét lefordította Evlia Pécsről készített leírását, és ez alapján számos félreértést tisztázott a pécsi dzsámik körül. Neki köszönhető a jelentősebb török építetők életrajzainak feltárása, és ebből következően Jakováli Haszan beazonosítása. Fontos megemlíteni még Gerő Győzöt, aki a legtöbbet publikálta a témában. A 4. csoportba a helytörténészek eredményeit sorolom. Szőnyi Ottó és Gosztonyi Gyula nyomdokain Petrovich Ede és Madas József alapvető tanulmányokban tisztázták a város térszerkezetét, és az általuk feltárt 18. századi források ékes bizonyítékai annak, hogy a később keletkezett iratanyag is őrizhet számos, a török korra vonatkozó adatot. Három történész munkássága nem tartozik egyik csoportba sem, ám eredményeik nélkül nem lehet megérteni a város 16. századi történetét. Kubinyi András tanulmányaiban meghatározta Pécs helyét a középkor végi magyar városszerkezetben, és ezzel alapot teremtett a város későbbi helyzetének megértéséhez. Barta Gábor és Szakály Ferenc pedig a város 1526–1543 közötti történetének főbb eseményeit, elfoglalásának körülményeit és lakóinak életét mutatták be több cikkükben. Ezeket felhasználva jutottam arra a felismerésre, hogy a város Mohács utáni története sok tekintetben elválaszthatatlan a török uralom alatti korszaktól, és döntöttem úgy, hogy ezt az időszakot is vizsgálom a kötetben.

Bár a gyűjtés során teljességre törekedtem, mégsem végeztem alapkutatásokat a témához. Ennek két oka volt: az egyik, hogy a felkérés egy összegzés elkészítésére szólt, a másik pedig, hogy nincsen olyan ismert levéltári állag, amelynek az átnézése komolyabb kutatói sikerrel kecsegtetett volna. Szinte bármelyik iratanyagból kerülhet elő Pécsre vonatkozó adat, de ezek feltárása egy élet munkája lehetne, és egyáltalán nem biztos, hogy tudományos szempontból megtérülne a befektetett energia. Jelentősebb eredményt inkább az oszmán források feldolgozása hozhat, de ez túlmutat az én szakterületemen. Így a kutatás során az előkerülő adatforgácsok mellett inkább a releváns szakirodalomra és a kiadott forrásokra támaszkodtam. Ezért a könyv nagy része az eddigi (2009) ismeretek tudományos-ismeretterjesztő stílusú összefoglalásának tekinthető. Kivételt képez a város elfoglalása előtti korról foglalkozó fejezet, amely – reményeim szerint – lezártnak tekinthető, mert ehhez külön levéltári kutatásokat is folytattam.

A felkérés után két évvel, 2006 nyarán készültem el a kézirattal, igaz a kért négyel szemben kilenc ív terjedelemben. Mentségemre szolgáljon,

hogy nem emiatt került le a napirendről a kötet megjelentetése, és várt újabb két évet ez a vállalkozás egy dossziében. Apró lépések természetesen ez idő alatt is történtek. Sudár Balázs rendkívül alaposan átnézte a szöveget, magam pedig továbbra is gyűjtöttem a Pécsről előkerülő adatokat.

Az események 2008 őszén gyorsultak fel ismét, amikor Vonyó József és Ujvári Jenő a Pécs Története Alapítvány részéről, valamint Cziglányi Zsolt, a Pécsi Hittudományi Főiskola rektora megegyeztek, hogy a közelgő Pécs Kulturális Főváros 2010 programsorozat alkalmából közösen felvállalják e kötet megjelentetését. Innentől Vértesi Lázár keze alatt hamar könyv formája lett a kéziratnak, és aprólékos javításainak köszönhetően talán olvasmányosabbá is vált az eredetileg jóval szárazabb szöveg.

A kötet megszületéséhez tehát rengeteg segítséget kaptam, amiért mindenkinek hálával tartozom. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum önzetlenül járult hozzá a kötet képanyagának közléséhez. Köszönet illeti még Pannonhalmi Bencés Főapátságot, valamint a Pécsi Egyetemi Könyvtár Klimothecáját, a náluk őrzött metszetek átadásáért. Dominkovits Pétertől és Glück Lászlótól több ízben kaptam adatokat, Hegyi Klára a török összeírások értelmezésében segített. Pohánka Éva a képanyag megszerzésében támogatott, Tóth Bálint pedig a város régészeti topográfiájában igazított el. Köszönet illeti Oborni Terézt, Pálffy Gézát és Molnár Antalt, akik mindvégig támogatták a munkámat, valamint a Pécsi Hittudományi Főiskolát, amely biztosította a nyugodt kutatómunka feltételeit.

Bevezetés

Amikor az Oszmán Birodalom seregei megjelentek Magyarországon, Pécs városának története is új irányt vett. A megszállókkal érkező új lakosok eltérő életmódjukkal, építkezéseikkel megváltoztatták, és számos balkáni elemmel gazdagították a település képét. Ám Pécs a hosszú török uralom ellenére is megőrizte a közigazgatásban és a városhálózatban már a középkorban betöltött jelentős szerepét.¹ Pécs a 16. század elején püspöki székhely, a Dél-Dunántúl gazdasági központja, a magyarországi humanizmus egyik fellegvára volt. Közigazgatási súlya az oszmán megszállás alatt is megmaradt, igaz ekkor már a maradék Dunántúl meghódításának terveit szövögették a város falai mögött. Gazdasági jelentőségét is megőrizte, és sokkal inkább az európai eseményekben bekövetkező változások okozták 17. századi hanyatlását, mintsem a török katonai jelenlét. A művelődés tekintetében sem vesztett fontosságából: kevesen tudják, hogy Pécs a hódoltság iszlám egyik centrumává vált.² Az elmúlt évek kutatásaiból tudjuk, hogy a hódoltsági katolicizmus is méltán tarthatta központjaként számon Pécsét,³ és az Erdélyből áttelepülő unitárius hittérítők szintén itt találtak menedékre.⁴ A keresztény felekezeteknek köszönhetően a mecsek-aljai város a hódoltság egyik jelentős oktatási bázisaként működött, és így fontos szerepet játszott a magyar etnikum identitásának megőrzésében.⁵

Egy területen nem tudott – egy rövid időszakot leszámítva – komolyabb jelentőségre szert tenni: katonai szempontból nagyon rossz adottságokkal rendelkezett, „... a vár alatt az említett hegy (ti. a Mecsek) lábától dél felé a síkságra elterülő város sem természetes, sem mesterséges védelemmel nem

---

¹ A késő középkori Pécs városiasodásáról, szerepéről máig alapvető: KUBINYI, 1971; KUBINYI, 1990; KUBINYI, 2001. A Szapolyai János és Habsburg (I.) Ferdinánd közötti polgárháború időszakának pécsi társadalmáról rendkívül invenciózusan és szellemesen: SZAKÁLY, 1995. 34–62.

² ÁGOSTON, 1987. 48–49; ÁGOSTON, 1993a; ÁGOSTON–SUDÁR, 2002. 45–51. Ezúton szeretném megköszönni Sudár Balásznak a kötet megírásához adott tanácsait, kéziratait és Pécsre vonatkozó gyűjtését, amelyeket önzetlenül rendelkezésemre bocsátott.

³ Először Fricsy Ádám tett közzé e kérdésre vonatkozóan forrásokat. FRICSY, 1982. Újabbán Molnár Antal dolgozta fel monografikus igényrel, új források bevonásával a hódoltsági katolicizmus problematikáját. MOLNÁR, 1999; MOLNÁR, 2002; MOLNÁR, 2003.

⁴ DÁN, 1976; DÁN, 1977; VÁLASZÚTI, 1981; BENDA, 1991.

⁵ FRICSY, 1987; VARGA, 2005.

rendelkezik eléggé” – írta Oláh Miklós.⁶ Hasonlóan ítélte meg Pécs lehetőségeit Istvánffy Miklós is, aki gyermekkorából emlékezhetett a városra. „Az a város a Duna s a Dráva közt majd egyaránt való közbe vagyon, jóllehet sem mesterséggel, sem természettel nem erős, minthogy az igen nagy magas Mecsek hegye, ahonnét lövészszámokkal könnyen löttethetnék és háborgattathatnék, mellette vagyon, s régi tudatlan mesterséggel építettett és gyakor helyeken félig romlott s általlyukadozott kőfallal s tornyokkal körülkerítettik.”⁷ A várost nagy alapterülete és a Mecsek közelsége komoly ostrom ellen valóban védhetlenné tette,⁸ e tényen nem tudott változtatni a török hadvezetés sem. Habár 1543–1566 között kiemelten fontos erősségként tekintettek rá, Sziget 1566-ban bekövetkezett elfoglalása után a Porta szemében is másodrendű végvárrá degradálódott. Továbbra is fontos szerep hárult rá azonban a térségben található garnizonok ellátásában, ezért logisztikai szempontból a Balaton és a Dráva közötti terület központja maradt. A mérsékelt katonai jelenlét tette lehetővé, hogy Pécs megtarthatta városias jellegét: bár bizonyos balkáni vonásokkal gazdagodott, fejlődése folyamatosnak tekinthető.⁹ Jól mutatja ezt az a tény, hogy a világi és az egyházi közigazgatás intézményei a török kiűzése után szinte azonnal visszaköltöztek a városba, és Pécs központi szerepe a régióban megkérdőjelezhetetlen maradt.

---

⁶ OLÁH, 2000. 28.

⁷ ISTVÁNFY, 2003. 90.

⁸ G. SÁNDOR, 1984. 15; ESZTERHÁZY, 1989. 142–143.

⁹ GERÓ, 1991.

Pécs a polgárháború éveiben 1526–1541

I. Pécs a két király szorításában (1526–1529)

1526-ban a magyar hadvezetést számos mulasztás terhelte, ám Mórre Fülöp pécsi püspökre nem lehetett panasz: katonai kontingense elsőként szállt táborba, és szenvedett el komoly vérvesztéseket a mohácsi csatamezőn; elesett maga a püspök is.¹⁰ A püspöki bandérium négyszáz katonáján túl valószínűleg a pécsi káptalan által kiállított katonák is ott nyugszanak „nemzeti nagylétünk temetőjében”.¹¹ Az egyházi csapatokon túl a megyei erők is komoly számban képviselték magukat a harcban.¹² A jelentős pécsi tudós történetíró, Josephus Koller azt is tudni vélte, hogy a pécsi iskola kétezer tanulója is ott volt augusztus 29-én Mohácsnál.¹³

A katasztrofális vereség után a Drávától északra fekvő területek is megszenvedték az oszmán hadsereg jelenlétét.¹⁴ A felbomlott magyar hatalmi elit egy-két elszigetelt esetet leszámítva nem tudott jelentősebb ellenállást kifejteni, így a török martalócok akadály nélkül pusztíthattak Baranya, Somogy és Tolna vármegyékben egészen szeptember 7-ig, amíg a szultán úgy nem döntött, hogy tovább vonul Buda felé.¹⁵ Ezekben a napokban érte először török támadás Pécsre.¹⁶ A portyázó akindzsik előtt a város

---

¹⁰ „Móré Philep pécsi püspök... ki mikoron sok halálos sebekben esvén a harcról elszaladott volna, az tövises bokrok és cserek közt az út mellett leesék és meghala, s az barbélyától, ki az veszedelemben társa véle volt, zöld s másféle ágakkal behányatván az ellenségnek elmenése után megtaláltatott és sírban temettetett volt.” ISTVÁNFY, 2001. 228.

¹¹ A pécsi egyházi elit tagjai közül csupán Macedóniai László pécsi prépost élte túl a vérengeszt. ETE I. 296.

¹² TIMÁR, 1976. 517.

¹³ KOLLER, V. 73.

¹⁴ Baranyában már 1400-ból van adat a török pusztításra, és utána is többször ütöttek be a vidékre. Valószínűleg ennek köszönhető II. Ulászló azon kiváltsága, amelyet később Lajos király is megerősített, hogy a város hadiadójából bizonyos összeget saját falainak megerősítésére fordíthasson. SZAKÁLY, 1977. 80.

¹⁵ SZAKÁLY, 1999. 18. Magáról a mohácsi csatáról, előzményeiről lásd: SZAKÁLY, 1975a. Legújabbban: B. SZABÓ, 2006.

¹⁶ „... tamen in proxime clade per Turcas huic regno illata, cum scilicet ipsa quoque civitas V-Ecclesiensis funditus exusta et eversa fuit, amissae essent et deperdiat.” KOLLER, V. 210. A német nyelvterületen terjedő röpiratok közül egy foglalkozik Pécs városának sorsával, ám jól jellemzi e forráscsoport megbízhatatlanságát, hogy a püspökváros elesését még a mohácsi csata előtti napokra datálta. „... ward ein Pascha gen Fünfkirchen abgeschicht. Die Bewohner trugen ihm die Schlüssel entgegen, baten um Gnade. Der Pascha zog in die Stadt, hielt auch 2 Tage lang die Zusaage, am dritten Tage aber berief er alle Bewohner auf den Hauptplatz, liesz sie sämmtlich niedermetzeln.” FITZ, 1931–32. 6.

polgársága önként nyitotta meg a kapukat, megpecsételve ezzel saját sorát: az otthon maradt lakosságot harmadnapra a törökök a vásártérre terelték és lemészárolták, majd felgyújtották Pécsét.¹⁷ A pécsi polgárság jelentős vagyoni károkat szenvedett, valószínűleg ekkor semmisült meg például Boltos Mátyásnak, az ekkor már Sopronban is házzal rendelkező alharmincadosnak – akinek családi kapcsolatairól lesz még szó – pécsi háza.¹⁸ Sokakat vetettek rabságba a portyázó csapatok, így járt Ösztéri Péter is, akit a Pécs környéki úton fogtak el: egykori iskolatársa csak 1541-ben látta viszont szultáni tolmácsként.¹⁹ A Sulyok István²⁰ által védett püspöki vár azonban átvészelte az első „portyát”, Pécs tehát nem volt teljesen védtelen.²¹ Talán az ellenállás sem lett volna eleve reménytelen, ám erre a megfélemlített pécsiek gondolni sem mertek. A lakosság jelentős része nem kockáztatott, inkább elmenekült. A kaotikus állapotokat jól mutatja, hogy a menekülő kanonokokat éppen Báthory István nádor „szabadította meg” kincseiktől. Hasonlóan járt a Grácba menekülő Rosa is, akit magyar katonák raboltak ki az úton.²² A pusztítás nyomai a városban még hosszú évekkel később is látszottak, több ház 1543-ig sem épült újjá.

Pécs lakossága azonban kiheverte az első csapást, a német etnikum – Óbudával ellentétben – kitartott a városban, a karmelita kolostor is újra beépült, és a székeskáptalan is tovább folytatta jogbiztosító tevékenységét.²³

---

¹⁷ Erről a dúlásról Ibrahim Pecsevi török történetíró tollából is értesülünk. THURY, 1892. 565. A betörés következtében az itt álló egyházi épületek is komoly károkat szenvedtek. Ezért kellett István domonkos frátert 1527-ben a zágrábi rendházba áthelyezni. SZAKÁLY, 1995a. 44. Ekkor pusztultak el a város privilégiumlevelei, amelyeket majd csak 1528-ban tudtak pótolni. Uo.

¹⁸ SZAKÁLY, 1995a. 39.

¹⁹ SZAKÁLY, 1999. 18.

²⁰ ENTZ, 1941–1942. 331. Szolgálatiáért Sulyok György pécsi püspök a baranyai Görcsöny birtokot adományozta testvéreinek, aki 1526-ban Móré Fülöp familiárisa volt. A lekcsei Sulyokokra legújabbban: KUBINYI, 2004. 169–170.

²¹ Ezt támasztja alá az is, hogy Lajos király is Pécs felé indult el a csatából. ISTVÁNFFY, 2001. 227.

²² „Ich arms witib hab zu Fünffkirchen mit sambt meinem Hauswirt Haushoff weingarten unnd anders in die XIII C. hundert gulden wert gehabt des mir aber die Turgkhen alles genommen aprennt und derselbst auch meinen Hauswirt der bey dem Bischoff von Fünffkirchen gewesen erschlagt. Nun bin ich mit anndern von fünffkirchen mit einem kind in die flucht komen auf X meil von fünffkirchen hab in einer Eyl von II C. gulden meunsguets er wiste und bei mir gehabt. In welchen flucht uns die ungerischen gussarn nachgeeylt geplundert und nur Turckisch geredt auff meinung als ob Sy turgkhen weren unnd uns bis an die pfomdt ausgezogen, und bin ich armes witib mit dem potl prot herkommen darauff bit Ich ... wollen ansehen mein gross ellendt armmut und krankheit...” Steiermarkische Landesarchiv (StLA) Laa Antiquum XIV. Militaria Schuber 2. undatiert 1527.

²³ SZAKÁLY, 1999. 19–20; 23.

A város már az év végén újra hatalmi tényezővé vált a térségben. A Szabadkán időző Černi Jován elűzésére induló Török Bálint messze elkerülte Pécsét, és Szakály szerint ennek az volt az oka, hogy a fiatal és ambiciózus főúr és Baranya vármegye központja nem álltak azonos oldalon.²⁴ Úgy vélte, hogy Pécs – az ország jelentős részével ellentétben – a kitörő párt-harcokban ekkor még Ferdinánd mellett tette le a garast.²⁵ Ebben szerepet játszhatott az is, hogy a város legjelentősebb kisebbségét a németek alkották, akik bécsi és budai – ugyancsak német – családokkal tartottak rokonságot. Az élénk kapcsolatokat mutatja, hogy a német polgárok Pécsre költözésük után is megtartották eredeti polgárjogukat, hitéleti gondozásukat pedig a német rendtartományhoz tartozó, Szent László titulust viselő karmelita kolostor látta el, amely élére folyamatosan a rend legkiválóbban képzett tagjai kerültek.²⁶ A pécsi németeknek a Szent Bertalan tiszteletére szentelt belvárosi plébániatemplommal való szoros kapcsolatát bizonyítja, hogy az itt található Szűz Mária oltárt „németek Szűz Mária oltára”-nak is nevezték.²⁷ A bécsi kapcsolatok fontosságát mutatja az is, hogy a Jagelló-korszakban nagy létszámúban képviseltették magukat a bécsi egyetemen olyan pécsi diákok, akik tanulmányaik befejezése után visszatértek szülővárosukba.²⁸

A pécsi kereskedők aktivitását nem törte meg az 1526. évi dűlás, továbbra is aktívan jelen voltak a régió gazdasági életében. Közülük is az egyik

---

²⁴ Ekkor még úgy tűnt, hogy a felemelkedő Török család központja Szabadka környékére kerül, és a Dunántúlon fekvő jószágok sorsa mellékes lesz Török Bálint számára. Azonban a török pusztítások következtében pillanatnyi hatalmi vákuumba kerülő dél-alföldi területekre nagy létszámú szerbség érkezett Černi Jován vezetésével, aki az új hazáért cserébe felajánlotta szolgálatait Szapolyai Jánosnak, aki ezt – ütőképes hadsereg híján – örömmel elfogadta. Ennek köszönhetően vették birtokba Jován hadai a gazdátlanok tekintett Szabadkát, ami Török Bálintot kiváltképp érzékenyen érintette, mert vagyonát és kiváltságait látta veszélyeztetve. El is határozta, hogy ha kell, erővel szerzi vissza azt, ami az övé. Az 1526 őszén Szigetről indított támadáskor azonban nem számított erős ellenállásra, így 67 lovasával eredménytelenül kellett visszatérnie, mert a szerb vezér tülerőben levő katonái elkergették őket. VARGA, 2006a.

²⁵ SZAKÁLY, 1995a. 44–45.

²⁶ Uo. 40–41. A pécsi kolostor a rendtartomány huszonnégy háza közül a kisebbek között szerepelt, az 1524. évi rendi taxajegyzék szerint a 17–18. helyen állt. Uo.

²⁷ TIMÁR, 2001. 89.

²⁸ 1440–1514 között 64 pécsi diák iratkozott be a bécsi vagy a krakkói egyetemre, e tekintetben csak szabad királyi, vagy szász városok előzték meg Pécsét. SZAKÁLY, 1995a. 40–41. Schrauf Károly csupán 28 személyt említ név szerint, akik Bécsben tanultak. SCHRAUF, 1902. XXXV. 1526 után már csak egyetlen diák iratkozott be Bécsben, ez a tendencia azonban nem volt szokatlan, az egyetemlátogatási kedv már 1514-től erősen visszaesett. SZAKÁLY, 1999. 24.

legtehetősebb az a Boltos Márton lehetett,²⁹ akit Ferdinánd azzal bízott meg, hogy Černi Jovánt – a Magyar Királyság területére húzódó, pillanatnyilag az Alföldön helyét kereső szerb vezérét – a maga oldalára állítsa.³⁰ Ferdinánd levelében várakat ígért a rá vezérnek, és zálogként küldött neki ötezer forintot, ötszáz vég posztót, ajándékba pedig tíz aranyozott kupát és öt török lovat.³¹ Német származású volt a Pozsonyból Budára származott kereskedő-család sarja, Schreiber Farkas is, aki gyorsan ívelő pécsi karrierjét családi kapcsolatainak, részben pedig annak köszönhette, hogy jó viszonyt ápolt a település vezető kereskedő családjával, a Boltosokkal.³² Befolyása révén a város hangadó köréhez tartozott, ezért első ránézésre Schreiber személye is Pécs feltétlen Habsburg-párti elkötelezettségét feltételezi. A helyi egyházi elit élén álló Macedóniai László pécsi prépost is Mária királyné legbelsőbb bizalmasai közé tartozott, s már 1527 januárjában a helytartónak megválasztott özvegy állandó fizetést húzó tanácsosa volt.³³

A képet azonban jelentősen árnyalja, hogy Pécsnek az országban ekkor Budával voltak a legszorosabb gazdasági kapcsolatai. A Jagellókorban feltűnően sokan költöztek innen az ország szívébe: Vác, Pozsony és Kassa után a baranyai városból választották legtöbben új lakhelyüknek Budát. Pécs „*termékeny földű és jó borbán igen bővelkedő város*”³⁴ volt, a baranyai szőlők jól eladható árut biztosítottak, és ez a budai vállalkozók szemében felértékelte jelentőségét.³⁵ Ennek fényében Pécs vezetőinek elemi érdeke lett volna, hogy Buda mindenkori urával jó viszonyt ápoljanak, aki ekkor történetesen Szapolyai volt. Ő pedig még egész országban gondolkodott, a támogatói körében meglévő németellenesség dacára, 1527 februárjára

---

²⁹ SZAKÁLY, 1995a. 35–48. A Boltosok közül János 1488-ban, Mátyás 1516-ban iratkozott be a bécsi egyetem hallgatói közé. A bejegyzésekből kiderül, hogy mindketten nemesek voltak. Uo. 35. János azonos lehet Pécsi „Boltos” János pécsi székesegyházi kanonokkal, aki 1512-ben önként lemondott kanonoki javadalmáról és oltárigazgatóságáról a váci egyházmegyés János mester javára. BÓNIS, 1997. 4135. regesztá.

³⁰ A Černi Jován vezetett mozgalom megítélésének problematikájára lásd: SZAKÁLY, 1979.

³¹ SZAKÁLY, 1995a. 44. Boltos egyébként sikerrel teljesítette küldetését, még azt is elérte, hogy Jován kibéküljön Török Bálinttal, aki pedig tőle Szabadkát fegyverrel foglalta vissza. SZAKÁLY, 1977. 80.

³² Schreiber Farkas életére vonatkozó adatokat először Holub József tett közzé. HOLUB, 1960. Ezt fejlesztette tovább Szakály Ferenc 1977-ben, aki később, új források alapján ártértékelt korábbi nézeteit. SZAKÁLY, 1977; SZAKÁLY, 1995a.

³³ KENYERES, 2006. 146–147.

³⁴ OLÁH, 2000. 28.

³⁵ KUBINYI, 2001. 49.

ban engedélyezte, hogy a pécsi káptalan új pecsétet véssessen ahelyett, amit a menekülés során Báthory István nádorra bízta, aki azonban ezt többé nem adta vissza jogos tulajdonosának.³⁶ A Ferdinándhoz következetesen hű nádor lépése is csak akkor tekinthető logikusnak, ha a város egyik részének birtokosa, a pécsi káptalan a másik király pártján állt. Az is a Szapolyai-pártiságra utalhat, hogy a Mohácsot követő években, egészen 1529-ig, a határszéli török csapatok következetesen a Ferdinánd uralmát elfogadó megyéket, birtokokat támadták, ám közvetlenül Pécs lerohanásáról a következő szultáni hadjáratig nincsen tudomásunk.³⁷

Ha világosabban szeretnénk látni ebben a kérdésben, akkor újabb szempontokat is meg kell vizsgálnunk. Kubinyi András szerint Nyugat-Tolna és Északnyugat-Baranya gazdaságilag Budától és Fehérvártól függött. Bár Pécs, Baranya, valamint Tolna többi része a Duna-menti gazdag mezővárosok piaci körzetéhez tartozott,³⁸ a szűkebb régióknak a központja, és az e vidéken keresztül zajló távolsági kereskedelem árucikkeinek regionális elosztóhelye Pécs volt. Több fontos útvonal találkozott itt, s az itáliai kereskedelem is e városon keresztül bonyolódott. Már 1492-ből van adat arra, hogy a pécsi kereskedők használták az itáliai utat, és élt Pécsen egy olasz kalmár, aki itt komoly adósságokat halmozott fel.³⁹ Még közelebb jutunk a megoldáshoz, ha a szlavóniai vámnaplók bejegyzéseit vesszük tüzetesen szemügyre.⁴⁰ Ebből kiderül, hogy a dél-dunántúli útvonalakon zajló kereskedelem volumenében vetekedett a Duna útvonalán történő árucserével,⁴¹ és a dél-német városokkal folyó árucseréje jelentős része is a szlavón harmincadokon került elvámolásra. Bár a vizsgált időszak az 1540-es évekre esett, nagy biztonsággal kijelenthető, hogy ez a Mohács körüli években sem volt másképp.⁴² Ez viszont megint arra indíthatná az olvasót, hogy Pécs

---

³⁶ BARTA, 1977. 673. Az 1527. február 27-én kiadott oklevél magyar fordítását lásd: MÁRFI, 1996. 61–62.

³⁷ BARTA, 1995. Ennek a politikának volt köszönhető, hogy amíg a Szapolyai uralmát támogató Szlavóniát nem érte török támadás, addig az 1527-től Ferdinándot elfogadó horvát területeken egymást érték a pusztító hadjáratok. Az is igaz, hogy Pécs környékének feldúlásáról két esetben is van információ, de ez történhetett a megye megrendezésének céljával, vagy pusztázásának okán is.

³⁸ KUBINYI, 1972. 31.

³⁹ KUBINYI, 2001. 49.

⁴⁰ PICKL, 1971. különösen 88–92.

⁴¹ Erre lásd: EMBER, 1988.

⁴² KUBINYI, 1991. 18.

Ferdinánd iránti elkötelezettségét fogadja el. Az okfejtés itt elméletileg befejeződik, mert nem tagadható sem a Ferdinánd, sem a Szapolyai irányába tett gesztusok ténye. A problémát vagy úgy lehet feloldani, ha kronológiailag rendezzük az eseményeket, vagy Török Bálint és Pécs kapcsolatát nem helyezzük országos kontextusba, és nem látunk benne többet egy rokoni konfliktusnál. Főleg annak tükrében, hogy a Sulyokok rokoni kapcsolatban voltak a Törökökkel, illetve, hogy még kuszább legyen a helyzet, 1525-ben Török Bálint jobbágyaival együtt lerohanta és elfoglalta Szabadkát, ami akkor Sulyok István és Balázs birtokában volt.⁴³ Az esemény hátterében itt tehát inkább helyi érdekeket sejtethünk.

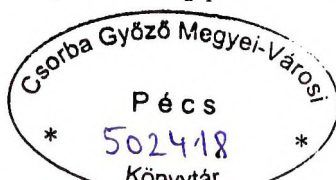
Annak a feltevésnek sem mond ellent semmi, hogy Pécs kereskedőrétege a kialakulatlanság hónapjaiban gazdasági érdekeit, és erős német kapcsolatait szem előtt tartva Ferdinándot támogatta, majd 1527 tavaszán, Szapolyai hatalmának csúcán, elfogadva az adott helyzetet, János mellé állt. Ezt a képet már csak úgy lehet árnyalni, ha elvetjük a város, mint egységes politikai akarat létezésének fikcióját, és elfogadjuk, hogy Pécs egyházi birtokosai, jelesül a káptalan, János hatalmát támogatták – emellett egyébként több érv szól⁴⁴ –, míg a gazdasági pozíciókat bíró kereskedők hangadó része Ferdinánd mellett állt. Így viszont már érthető, hogy Pécs meghatározó elemei miképpen támogatták Ferdinándot ugyanabban az időben, amikor az ország szinte egyöntetűen felsorakozott a törvényesen megválasztott Szapolyai János magyar király mögé, és az egyetlen számottevő erejű hadsereg a térségben az ekkor már kikezddhetetlenül Szapolyai-párti Frangepán Kristóf vezetése alatt állt.⁴⁵

Ha a kérdést megnyugtatóan nem is tudtuk lezárni, azt mindenestre megállapíthatjuk, hogy a város jól döntött, megosztottsága ellenére komoly török támadás nem érte, és gazdasági érdekei sem sérültek ezekben a hónapokban. A hovatartozás kérdését jó időre elnémította Ferdinánd 1527. évi hadjárata, melynek nyomán Szapolyai hatalma pillanatok alatt összeomlott. Így nem volt véletlen, hogy a Habsburg főherceg fehérvári

⁴³ BESSENYEI, 1994. 13. oklevél.

⁴⁴ Az egyik ezek közül, hogy Ferdinánd Báthory Istvánnak adományozta a pécsi prépostság, kanonokság és rektorság feletti kegyúri jogot, amit a pécsi káptalan tagjai minden bizonnal elleneztek. Ez a konfliktus lehetett az oka annak, hogy a nádor nem adta vissza a pecséteket sem. BUZÁSI, 1979. 76–78.

⁴⁵ A Mohácsot követő hónapok eseményeire és Frangepán Kristóf szerepére máig alapvető: JÁSZAY, 1846.

koronázásán Pécs városa is képviseltette magát. Ennek során a küldöttek Schreiber Farkas vezetésével Ferdinánd elé járultak és előadták, hogy bár Ulászló és Lajos királyok kiváltságokban részesítették őket, kiváltságleveleik a zűrzavaros időkben elvesztek.⁴⁶ Az ebben foglaltak szerint, ha az uralkodó portánként egy forint hadiadót vet ki, akkor kétszáz forintot, ha fél forintot, akkor csupán száz forintot fizetnek egy összegben, a többit pedig a város falainak megerősítésére fordítják. Miután Ferdinánd meghallgatta a város kérését, a pécsi káptalant kérte fel, hogy a követség kéréseinek jogosságát vizsgálja meg, majd a pozitív válasz után, 1528. február 6-án az uralkodó megerősítette a baranyai város lakóit az elődei által adományozott privilégiumaikban. A követség valószínűleg úgy érezte, hogy Ferdinánd közelében újabb kiváltságok megszerzésére van még lehetőség, mert nem tértek haza azonnal. Úgy tűnik, fáradozásait siker koronázta, mert néhány nappal később, február 18-án Ferdinánd mindennemű adó megfizetése alól mentesítette Pécsset tizenkét esztendőre, de nyomatékosította, hogy ezt a pénzt a falak megerősítésére kell fordítani.⁴⁷ Ez a kitétel azt mutatja, hogy a város 1526 őszén bekövetkezett kifosztását a védművek gyengeségének tudták be, amelyek talán a gyűjtogatás során szenvedtek komoly károkat.

A városnak ezekben az években sikerült megtartania pozícióit, és úgy tűnik, hogy az élet visszatért a normális kerékvágásba. A szerzetesrendek továbbra is helyben maradtak, és – a dominikánus rendet leszámítva, amelynek a háza leégett,⁴⁸ – sértetlenül vészelték át ezt az időszakot. A vármegye közigazgatási központja továbbra is Pécs volt, és az egyházmegye ügyeit is innen intézték, még ha a püspök nem is tartózkodott reneszánsz palotájában.⁴⁹

Ennek a nyugodt időszaknak vetett véget az 1529-ben bekövetkezett újabb szultáni hadjárat, amelynek célja Bécs meghódítása és a Magyar Királyság egész területének elfoglalása volt. A magyar tanácsosok hiába rendelték el, hogy a katonaság gyülekezzen össze Budán, Pécssett és a Dráván túl, ennek már senki nem engedelmeskedett.⁵⁰ A támadás hírére a város

---

⁴⁶ A városnak két, 1505-ben készült pecsétnyomója maradt fenn, és ez talán összefüggésbe hozható az említett privilégiumok adományozásának idejével is. BEZERÉDY, 1998. 2–5.

⁴⁷ SZAKÁLY, 1995a. 49. Ez valószínűleg nem történt meg, mert Pécs falai 1543-ban is katasztrofális állapotban voltak.

⁴⁸ IVÁNYI, 1929. 28.

⁴⁹ VARGA, 2009b.

⁵⁰ ÓVÁRI, 1894. 31.

polgárai tömegesen hagyták el otthonaikat, és húzódtak biztonságosabb területekre. Köztük volt Schreiber Farkas is, aki az általa megtudott hírekről még menekülése közben is szorgalmasan informálta Ferdinándot. Pécs ismét áldozatul esett a török portyázók támadásának, mint arról Oláh Miklós is beszámolt, az általuk okozott károkról azonban kevés adat maradt fenn. Schreiber utólag azt állította, hogy ekkor ötezer forint kár érte.⁵¹

Ezt a pusztítást a város valószínűleg Ferdinánd-párti elkötelezettsége miatt volt kénytelen elszenvedni. Ez annak ellenére is feltételezhető, hogy korántsem biztos, hogy 1529-ben a város egyöntetűen Ferdinánd pártján állt. Ugyanis éppen Schreiber számolt be arról, hogy Istvánffy Imre baranyai nemes ezer kopját adott Ibrahim nagyvezírnek, azaz a vármegyei nemesség ekkor már biztos Szapolyai szövetségese volt, ez pedig kihatott a városra is.⁵² Gyanúnkat erősíti az a tény is, hogy ekkor a pécsi püspöki javak kezelője – és a város tényleges birtokosa – mesztegyői Szerecsen János⁵³ Szapolyai rendíthetetlen híve volt.⁵⁴ Azaz a város vezetője szintén kitartott János oldalán. Hozzá kötődik az a történet, miszerint általa kerülhetett rövid időre ismét Pécsre a magyar szent korona,⁵⁵ miután a Siklósról menekülő Perényi Pétert a koronával együtt elfogta, és néhány napig a püspöki székhelyen őriztette. A Zermegh Jánostól származó történet Istvánffy Miklós műve által lett széles körben ismert, és utóbbtól vette át Ibrahim Pecsevi török történetíró is. Szerinte Perényi koronaőri tisztéből kifolyólag a királyi koronát magánál tartotta Siklóson, és a török közeledtének hírére elhatározta, hogy kincseivel és a koronázási ékszerekkel a

---

⁵¹ SZAKÁLY, 1995a. 49.

⁵² SZAKÁLY, 1977. 84.

⁵³ Szerecsen Bécsben tanult, majd 1521-ben királyi titkár volt. Ő volt Daróvár ura is, szilárd János-pártiságával Tolna megyét meg tudta kímélni a nagyobb török pusztításoktól. SZAKÁLY, 1969. 17. 1532. július 21-én halt meg, amikor a törökök Döbröközt elfoglalták. HEGEDŰS-PAPP, 1991. 226. Szerecsen családjának korábban is volt kapcsolata Pécs egyházi intézményeivel. 1503-ban mesztegyői Szerecsen Lajos – felesége Klára, és gyermekei, János, András és Katalin nevében – a Csobánkahegy nevű szőlőhegyet minden hasznával eladta a pécsi püspöknek, a püspöki vár kapitányának, Gyulai Jánosnak és az Aranyos Mária kápolnának ezeröttszáz forintért a pécsváradai konvent előtt. Néhány nappal később Ernuszt Zsigmond és Gyulai János a kápolna rektorának adományozták részüket javadalomként. TIMÁR, 2001. 79.

⁵⁴ Szerecsen már 1526 előtt is a Szapolyaiak familiárisa volt. Istvánffy Miklós szerint már 1526 őszén kinevezte az uralkodó a püspöki jövedelmek kezelőjévé, ám ez bizonytalan. ISTVÁNFFY, 2001. 235. Életére további adatokért lásd: KUBINYI, 2001b. 351.

⁵⁵ 1491-ben Corvin János rövid ideig ugyancsak itt rejtette az értékes ereklyét. GOSZTONYI, 1939–1940. 59.

biztonságosabb Sárospatakra húzódik vissza.⁵⁶ Szerecsen azonban ezt megneszelte. „A pécsi püspök János király híve volt. A mint ez meghallotta, hogy az a koronával megy, Pécsről 200 vitéz lovast, és 500 gyalogost küldött utána. Mikor Szekszárd közelében a Sárvíz partján levő faluban megszállott, utolérték és a semmit nem sejtőt meglepték. Néhány emberét levágták, magát pedig a családjával és a koronával együtt elfogták és Pécsre vitték.”⁵⁷ A korona azonban ekkor Visegrádon pihent, így bár végleg le kell számolnunk ezzel a fikcióval, a történet mindenestre jól illusztrálja nekünk Szerecsen hatalmát.⁵⁸

Összességében a város ezt a pusztítást is átvészelte, és a hadjárat közvetlen következménye az lett, hogy az egész Dél-Dunántúl – Török Bálintot leszámítva – ismét Szapolyait fogadta el királyának. Pécs város és a vár tényleges ura, Szerecsen János szilárd kézzel irányította a régió életét.

II. Pécs városa Szapolyai János táborában (1530–1540)

Az újabb szulejmáni hadjárat rádöbentette a térség, és ezen belül Pécs lakóit is, hogy Ferdinánd nem képes megvédeni őket, és csak a törökökkel való viszonyuktól függ az életük. Nem véletlen, hogy 1530-ban Bakics Pál baranyai várának, Mérének a kapitánya, Thardassy István azt írta urának, hogy „... pap, barát, diák, mind törökké lettek a bestyék”.⁵⁹ Az utalás – bár általánosságban említette Baranyát – nyilvánvalóan Pécsre is vonatkozott. Erre a lépésre a város vezetésének több nyomós oka is volt: a szultán ekkor döntötte el, hogy magyarországi szálláscsinálóját, ha kell, katonai erővel is támogatja,⁶⁰ és erre utasította a Szerémségben megszállt várak, valamint az 1529-től komoly erősségnek kiépített Eszék parancsnokait is.⁶¹ Ferdinándtól viszont ettől kezdve katonai segítségre nem számíthatott sem a Dél-Dunántúl, sem Pécs. A térség azonban ennek ellenére sem pacifikálódott, mert a Habsburg uralkodónak maradt egy fontos támasza Török Bálint személyében, akivel a városnak amúgy is komoly ellentétei voltak. Az oszmán csapatok mellett a Gárdonyi Géza által halhatatlanná

⁵⁶ BENDA-FÜGEDI, 1979. 118.

⁵⁷ THÚRY, 1892. 575.

⁵⁸ A korona történetére lásd: VARGA, 2009a.

⁵⁹ NÉMETH, 1897. 399. A törökösség fogalmára lásd: BARTA, 1987.

⁶⁰ A téma máig legjobb feldolgozása: FODOR, 1991.

⁶¹ DÁVID, 1995. 54. 1530 májusában Thardossy azt jelentette Méré várából, hogy Mehmed bég Eszéken rakat egy tornyot, ahol ötezer katona állomásozik, és ahová most ágyúkat valamint élelét hoznak. FENYVESI, 2000. 492. Eszék várára legújabbban: VARGA, 2007a.

tett főúr is kivette részét a térség sanyargatásából. 1530-ban Török megverte Szerecsen János seregeit Pécsnél, majd Somogyvárra támadt, ahol azonban ekkor még vereséget szenvedett.⁶² 1530 augusztusában Székesfehérvár mellett megfutamította Bodó Pétert, Szapolyai somogyi ispánját.⁶³ János király, hogy Sziget urát hűtlenségéért megfenyítse, és folytonos garázdálkodásainak gátat vessen, 1530 őszén meghagyta Szerecsen Jánosnak, Nádasdy Tamásnak és Kápolnay Ferencnek,⁶⁴ hogy Szigetet vegyék ostrom alá. E célból János király Nádasdynak és Szerecsen Jánosnak még azokat a török hadakat is rendelkezésére bocsátotta, amelyeket Szülejmán az 1529. évi hadjárat után a király támogatására visszahagyott.⁶⁵ Csatlakozásukkal Nádasdy és Szerecsen a korabeli híradások szerint mintegy 10 ezer fős sereg fölött rendelkezett.⁶⁶ Az ostromhoz ágyúkat, hozzá való golyóbisokkal Pécsről hozattak.⁶⁷ Az ostromlók között feltűnt a Pécs életében később oly fontos szerepet betöltő Kászim vajda is.⁶⁸ Török Bálint azonban már jó előre értesült az ellene tervezett támadásról és komolyan készült a védelemre. Hiába volt tekintélyes az ostromlók létszáma, ostromlővegekkel nem rendelkeztek. Ezen kívül a várat övező tó annyira mély és ingoványos volt, hogy a katonák nem tudtak átgázolni rajta, ezért Nádasdyék csak a várbeliek kiéheztetésével érthették volna el céljukat. A büntető hadjárat végül kudarcba fulladt, mert időközben Ferdinánd csapatai hozzákezdtek Buda ostromához, így Szapolyai a dél-dunántúli csapatokat magához rendelte. Ebből azonban az következett, hogy Pécs közvetlen szomszédságában egy új hatalmi központ született meg Török Bálint jóvoltából, és Sziget, bár gazdasági és művelődési tekintetben nem teremthetett konkurenciát a városnak, katonai túlsúlyával állandó rettegésben tartotta Baranya vármegyét.⁶⁹ Török Bálint és Pécs város kapcsolatának volt egy különösen neuralgikus

---

⁶² SZAKÁLY, 1999. 28.

⁶³ BESSENYEI, 1994. 13.

⁶⁴ Vas megyei család sarja. HEGEDŰS–PAPP, 1991. 226. Mohács utáni pályafutására legújabban: VARGA, 2009b.

⁶⁵ SZAKÁLY, 1999. 30. Ezeket a jobbra szerémségi területen állomásozó csapatokat Kászim, illetve Mumin bég vezette. Innentől datálható az állandó török jelenlét a Magyar Királyság területén. Az ő kedvező magatartásuk alapozta meg a török politika iránt tanúsított alaptalan rajongást.

⁶⁶ Valójában ennél kevesebb lehetett a létszám. Pekry Lajos 1530. október 28-án arról tudósította Hans Katzianert, hogy a törökök a János-párti csapatokkal együtt mintegy kétezren vannak, és kérte, hogy ha van rá ereje, akkor mentse fel Sziget várát. LASZOWSKI, 1914. 442.

⁶⁷ SZAKÁLY, 1999. 28.

⁶⁸ Kászim pasa életútját feltárta: DÁVID, 1995; DÁVID, 1996.

⁶⁹ Pécs és Sziget kapcsolatáról lásd: VARGA, 2006a.

pontja. Móré Fülöp halála után Szapolyai János lekcsei Sulyok Györgynek adományozta a püspöki címet, és számára megerősítést is kért Rómától.⁷⁰ Sulyok azonban Török Bálint elsőfokú unokatestvére volt, és lépéseit élete végéig összehangolta ambiciózus kuzinjával. 1527 őszén követte őt Ferdinánd pártjára, az 1530-as évek elején pedig Szigetről próbált érvény szerezni tiszteből fakadó jogainak. 1532. június 14-én innen írt Nádasdynak és kért tőle találkozót.⁷¹ Mivel a város nem engedte be falai közé püspökét, Töröknek kellő alapja volt arra, hogy szinte folyamatosan dúlja a Szerecsen igazgatása alatt álló püspöki birtokokat.

Az 1532-es hadjárat, és az azt követő események ismét komoly következményekkel jártak a város életére. A török sereg útjába kerülő kisebb erősségek – Babócsa, Bélavár, Berzence, Palkonya, Sellye, Ötvös, Csurgó, Kanizsa és Kapornak – áldozatul estek a hódításnak, igaz, Szülejmán különös nagylelkűséggel megkegyelmezett e palánkok őrségének, nem szállta meg őket, sőt szigorúan megtiltotta katonáinak a környéken a dúlást, fosztogatást.⁷² A parancs betartása mégsem sikerülhetett maradéktalanul, legalábbis erre engednek következtetni Somogy vármegye adóösszeírásai, amelyek szerint 1534-ben a vármegyében 5576 adózó porta mellett 121 leégett és 1044 pusztá telek volt található. Igaz, korántsem egyértelmű, hogy magyar vagy török kéz vetette az üszköt a házakra.⁷³ Már a kortársak sem tudták teljes bizonyossággal megállapítani, hogy csak a félelem légköre uralkodott-e el a környéken, vagy tényleges pusztulás történt. 1532 novemberében Brodarics István pécsi püspök írta, hogy „... feltűnően szegény mindenki, vagy talán inkább félnek és rettegnek s ezért mindenki visszatartja a pénzét, amije van”.⁷⁴

Az újabb szultáni hadjárat végigpusztította a Dráva menti területeket,⁷⁵ és megerősítette János hatalmát a régióban. Szapolyai legkipróbáltabb híve, és egyben a korszak egyik leggátlástalanabb birtokharácsolója, Werbőczy István ebben az évben vette el Szerecsen János özvegyét, szekcsői

---

⁷⁰ BARTA, 1977. 672. Azonban Baranya vármegye főispáni címét már nem adományozta automatikusan ezzel együtt. Uo. 657.

⁷¹ VARGA, 2009c.

⁷² SZAKÁLY, 1999. 21.

⁷³ MÉREY, 1976. 31.

⁷⁴ FRICSY, 1981. 67.

⁷⁵ A hadjárat során pusztult el például a ferences kolostor Sellyén, amikor az előljárót nyolc társával együtt megölték a portyázó csapatok. KARÁCSONYI, 1924. 150.

Herczeg Katalint, és ezzel komoly befolyásra tett szert a térségben.⁷⁶ Szerecsen kiesése más változásokat is okozott Pécs életében, mert Szapolyai Sulyok mellőzésével új püspököt nevezett ki a humanista műveltséggel bíró Brodarics István személyében. Mellette szólhatott délszláv származása és Szapolyai iránti elkötelezettsége is.⁷⁷ A királynak különösen fontos volt ekkor Pécs, mert ez volt az összekötő kapocs a budai udvar és újra rendkívüli aktivitást mutató szlavóniai hívei között. Ezt alátámasztja az is, hogy 1532 augusztusában Brodaricsot küldte követeként az Erdődy Simon zágrábi püspök által meghirdetett szlavóniai tartományi rendi gyűlésre.⁷⁸ A diplomáciai sikerek ellenére azonban a püspökség átvétele nem ment zökkenőmentesen, és a következő hetekben Pécs átadása alkudozások tárgya lett. Október 20-án azt írta Brodarics Nádasdynak, hogy azért kell Pécssett maradnia, mert „... a királyné nem akarja átengedni (ti. a várat), legfeljebb két feltétellel: az egyik, hogy legyen egy embere a király megbízottja mellett, a másik az, hogy Bernát mesterünk⁷⁹ legyen a gubernátor”.⁸⁰ Ha jól értelmezzük a fentebbi gondolatot, akkor a Szapolyai által kinevezett pécsi püspöknek nem volt elég ereje, hogy érvényt szerezzen követelésének. A Habsburgok számára a város elveszett, katonailag nem voltak képesek megtartani azt, de Pécs volt annyira fontos Ferdinánd számára, hogy megpróbáljon valamilyen kompromisszumos megoldással birtokon belül maradni.

A régió megtartásához Ferdinánd kezében az egyetlen ütőkártya Török Bálint volt, aki meg is tett mindent a környék megfélemlítéséért. Nem véletlenül panaszkodott Brodarics, és kérte Nádasdyt arra, hogy tolmácsolja Sziget urának, „... ne akadályozzanak engem a pécsi püspökség javainak birtoklásában, amelyeket az én időmben foglaltak el”.⁸¹ Török mellett a Ferdinándhoz néhány évvel korábban átállt Kápolnay Ferenc okozott még sok bosszúságot Brodaricsnak, aki Szapolyaitól Palinát vagy Tihanyt adományként

---

⁷⁶ NÉMETH, 1897. 399.

⁷⁷ Brodarics családjáról legújabban: KASZA, 2006.

⁷⁸ KUJÁNI, 1908. 285. 1535-ben Pécssett találkozott Szapolyai János és Erdődy Simon zágrábi püspök, a szlavóniai Habsburg-ellenes párt vezetője. NÉMETH, 1897. 401.

⁷⁹ Valószínűleg Baksay Bernát, aki már Szerecsen János életében is a püspöki javak adminisztrátora volt. NÉMETH, 1897. 399.

⁸⁰ V. KOVÁCS, 1971. 580.

⁸¹ Uo. 581.

próbálta kiszorolni, hogy cserébe visszaadja a korábban főleg Tolna megyében elfoglalt egyházi birtokokat.⁸²

A most már akuttá váló probléma megoldására 1533-ban maga Szapolyai érkezett Pécs városába, hogy személyével nyerve meg a habozókat, és ezáltal pacifikálja a környéket.⁸³ „Pécsre indult János király, s ott pihent több mint egy hónapot. Sok török volt Gritti fiával, s felőlük sok panasz jutott a királyhoz. Néhány síró és jajgató anya fiát, néhány leányát kereste. A király azonban semmiben nem akadályozta meg a törököket budai szolgálataik miatt, de főleg a kormányzó miatt. Végül a város nagy zajjal felkelt, s követeket küldtek a királyhoz ugyanabban a városban, hogy ha öfelsége nem viseli az ő gondjukat, akkor bizony mi viseljük a gondunkat. A király ezt az oly nagy panaszt hallva meghagyta a város bírójának, hogy menjen a kormányzó fiához, Antalhoz, s előbb tőle kapjanak választ; végül ő is gondjukat viseli. Wolfgang volt a bíró neve, s a németek nemzetéből volt. Hirtelen odament szállásához s hanyatt-homlok vakon kezdte támadni öméltóságú uraságát, hogy már Török Bálint után követet kísérték el, már Bálint kikémlelte a törököket táborukban, s a Zselic hegyekben tartózkodik hadinépével. A kormányzó fia, Antal megígérte a bírónak, hogy én megfékezem őket, csak békén hallgassanak. – És így megparancsolta a törököknek, hogy semmi jögtalanságot el ne kövessenek, mert ha ezután valami megtörténik, a bűnös fejével lakol. Ezután hallgattak, s végül a bírák és a város esküdt polgárai esküt tettek a királyi felségnek, hogy már hűek lesznek János királyhoz.”⁸⁴ Úgy véljük, hogy Szerémi fentebbi néhány sorában Szapolyai uralmának minden visszássága megjelent. Jellemző a király „erejére”, hogy az ekkor Sztambulba utazó kormányzó, Lodovico Gritti fia kísérte el, valamint a Magyarországon újra „baráti látogatást” tevő Kászim vajda adta kétszáz lovasával az őrseget.⁸⁵ A törökök azonban durván visszaéltek helyzetükkel, és a rablásaikon felhördült pécsi lakosok, élükön a bíróval – aki nem volt más, mint az eddig Ferdinándhoz hű Schreiber Farkas⁸⁶ – szinte foglyul ejtették az uralkodót, és azt követelték, hogy fékezze meg szövetségeseit. Elég volt csupán Török Bálint nevével fenyegetőzniük, aki a pécsiek szerint már a város körül ólálkodott, hogy

---

⁸² KIJÁNI, 1908. 329.

⁸³ Ezzel összefügghet, hogy augusztusban Nádasdy Tamás Erdődy Simon zágrábi püspököt, és Szapolyai szlavóniai bánját is Pécsre rendelte, hogy személyesen találkozzanak. Magyar Országos Levéltár (MOL) MKA E 185 1533. aug. 17. Csázma. Erdődy Simon Nádasdy Tamásnak.

⁸⁴ SZERÉMI, 1979. 287.

⁸⁵ SZAKÁLY, 1999. 31.

⁸⁶ SZAKÁLY, 1995a. 50.

Gritti fia, Antonio, megígérje katonái visszafogását. Az időnként megjelenő Szapolyai azonban nem tudta tartósan uralma alá vonni a környéket, valószínűleg ezért kellett Fráter Györgynek gazdasági eszközöket is bevetnie. 1534-ben komoly éhínség lépett fel Baranyában, mert a Barát megtiltotta a búza behozatalát a Dunától keletre fekvő területekről, míg a háború sújtotta dunántúli területeken akadozott a termelés.⁸⁷ Pécsi tartózkodásával Szapolyainak csak a szlavóniai eseményekben sikerült pillanatnyi eredményeket elérnie, ugyanis – a városba küldött kémek jelentései szerint – az uralkodó itt békét tudott teremteni legjelentősebb hívei, Erdődy Simon zágrábi püspök és alsóindvai Bánffy János között.⁸⁸

Török Bálint mellett a délszláv származású Bakics Pál sem volt rest a szabad prédának tekintett egyházi birtokokat fosztogatni, ezért Szapolyai püspökének vele is folyamatosan konfliktusai voltak. Bakics baranyai rezidenciája Mára vára volt,⁸⁹ aminek fentebb már említett kapitányára, Thardassy Istvánra Brodarics 1535-ben is panaszkodott Nádasdynak a püspöki birtokok erőszakos elfoglalása miatt.⁹⁰ Jelentős diplomáciai megbízatásaiból kifolyólag a pécsi püspököt testvére, Brodarics Mátyás⁹¹ helyettesítette Pécs várában, ő próbálta meg kézben tartani az egyházi javakat, nem sok sikerrel.⁹²

A helyzet 1536-ra kritikussá vált Baranyában. Ebben az évben ismét török hadjárat indult a Drávától délre fekvő területeken, és az év végére szinte egész Pozsega vármegye oszmán uralom alá került. Nyitva állt az út Zágrábon és Varasdon keresztül Karintiába, és védtelen maradt Pécs városa is.⁹³ Ennél azonban sokkal nagyobb veszélyeket rejtett magában az a tény, hogy az állandó bizonytalanságban élő, a harcokban kifáradt lakosság nyugalma érdekében több esetben is aktívan segítette a hódítókat. Ekkorra érett be az a taktika, mely szerint a magyar belpolitikában már évek óta résztvevő török katonai segédcsoportok „szalonképesen” viselkedtek, és el tudták hitetni a lakossággal, hogy számukra jobb az, ha végleg török uralom

---

⁸⁷ NÉMETH, 1897. 403.

⁸⁸ IVÁNYI, 1941. 46–47.

⁸⁹ G. SÁNDOR, 1984. 34–35.

⁹⁰ KUJÁNI, 1908. 338.

⁹¹ Mátyás első feleségét Katalinnak hívták, akitől Ferenc, Elek és Kozma nevű fiai születtek. Másodjára csebi Pogány János lányát, Sárát vette el, akitől Klára és Katalin származott. KASZA, 2006. 1207.

⁹² KOLLER, V. 176–177.

⁹³ LASZOWSKI, 1916. 312–313.

alá kerülnek, minthogy továbbra is mindennapos félelemben éljenek. Szapolyai János már júliusban figyelmeztette Pozsega vármegyét, hogy hódoljanak meg neki, különben elvesznek. Szavait megerősítette a szendrői bég, aki hirtelen támadásba lendült, és Pozsega alatt termett. Döbbenetes módon a várat az oda bemenekült lakosság adta át az ostromlóknak.⁹⁴ Ekkor húzódott Pécsre a pozsegai káptalan, s valószínűleg több kétségbeesett menekülő is itt talált menedékre. A boszniai káptalan Diakóváron őrzött kincseit is itt találjuk 1537-ben, amelyeket Miklós mester, a boszniai olvasókanonok vitt Pécsre, és ott Gyöngyösi János kanonoknak és prépostnak megőrzésre átadott.⁹⁵ A mecsekaljai városban gyülekező pozsegai túlélők terjeszthettek olyan hangulatot a lakosság között, hogy az év végén Pécsről érkező jelentések szerint a polgárok alig titkoltan várják a törököket.⁹⁶ Az eset ezekben az években korántsem volt egyedi, mert szentléleki Kasztelánfi Fruzsina 1540-ben azzal a kéréssel fordult az apostoli fórumhoz, hogy Velikei Istvánnal 15 éves korában kötött eljegyzését felbonthassa, mert jegyese renegáttá lett, és a törökökkel együtt pusztította a keresztény vidékeket, mi több, segédkezett szülővárosa, Velike pogány kézre adásában is.⁹⁷

A helyzetet enyhítette, hogy Szapolyainak sikerült kiegyeznie a Ferdinánd által háttérbe szorított Török Bálinttal, aki 1536-ban immár Isten tudja hányadszor, ismét pártot váltott, és javára legyen írva, hogy ekkortól haláláig hű maradt új urához. Az átállás árát azonban megkérte Török: Brodarics Istvánt a váci egyházmegye vezetésével bízta meg Szapolyai, és így Sulyok György újra élvezhette a pécsi püspöki javadalmat. Igaz, a javadalmak kezelője Török lett, aki a dunántúli főkapitány tisztét is megszerezve, végleg maga mellé állította a Dél-Dunántúlt.⁹⁸ 1537 novemberében aktívan részt vett a Habsburg seregek észéki legyőzésében, amikor Pécs körül összevonta seregeit Katzianer hadai ellen.⁹⁹

A megváltozott erőviszonyoknak köszönhetően Sulyok György végre visszaköltözhetett Pécsre, ám hivatalát már nem élvezhette sokáig, mert 1537 őszén – ahogy arra november 17-én Pécsen kelt végrendeletéből követ-

---

⁹⁴ MARGALITS, 1902. 739.

⁹⁵ ENTZ, 1941–1942. 334.

⁹⁶ ETE III. 112–113.

⁹⁷ ERDÉLYI, 2005. 73. Velike ekkor csak ideiglenesen kerülhetett török kézre. Véglegesen 1544-ben esett el. PÁLFFY, 2002b. 937.

⁹⁸ BESSENYEI, 1986. 66–67.

⁹⁹ BESSENYEI, 1994. 141.

keztethetünk – elhunyt.¹⁰⁰ Testamentumában szemrehányóan írta, hogy bár kétszer volt pécsi püspök, világi kincseket mégsem gyűjthetett az idő rövidsége miatt – valószínűleg az 1527 őszt megelőző időszakra és az utolsó másfél évre gondolt. Halála után, utolsó akaratának megfelelően, Pécssett helyezték végső nyugalomra a székesegyházban található Szent Imre oltár előtt.¹⁰¹

Sulyok utóda Eszéki János volt, akit – a pécsi püspökök közül egyedüliként ebben az időszakban – a pápa is megerősített tisztségében. Az ő segítségével a következő években tovább enyhült a politikai helyzet: a végső kataklizma előtt még megadatott néhány békésebb év a városnak. Szapolyai bizalma Eszéki iránt oly erős volt, hogy Baranya vármegye örökös főispáni címét is neki adományozta.¹⁰² Regnálása alatt élvezhette utoljára zavartalanul Pécs fekvéséből és múltjából adódó minden előnyét, ekkor tudtak utoljára gond nélkül működni az egyházi és világi közigazgatási hivatalok a mecsekaljai városban. Eszéki János hívására járt ott utoljára Szapolyai is, aki 1539. szeptember 5-én megerősítette a Jakab-hegyen élő pálosok kiváltságait.¹⁰³ Talán az uralkodó ekkor tett látogatásához köthető, hogy Schreiber Farkas érdemei is elismerésre kerültek. Sajnos a Szapolyai által kiadott oklevél nem került elő, de éppen Ferdinánd néhány évvel később kelt megerősítéséből tudjuk, hogy jelentős szolgálataiért a király évente kétszáznegyven szarvasmarha vámmentes értékesítését engedélyezte, nemesi címet adományozott neki, a Nagy utcában álló házát pedig mentesítette a királyi adóktól. A példát követve a pécsi püspökök is lemondtak a ház után járó bevételükről.¹⁰⁴ Ez persze nem jelentett különösebb érvágást, hiszen ebben az évben a pápai kúria tízezer forintra becsülte a pécsi püspökség jövedelmét, ami az évtizede tomboló polgárháború pusztításait figyelembe véve nem volt rossz, sőt, a pécsi az egyik leggazdagabb egyházmegyének számított.¹⁰⁵ Ez Szapolyai szemében is emelte a város jelentőségét. Azonban az uralkodó 1540-ben bekövetkezett halála után az események éles fordulatot vettek, ami teljesen megváltoztatta a város lakóinak életét.

---

¹⁰⁰ ENTZ, 1941–1942. 332.

¹⁰¹ NÉMETH, 1897. 402. A temetés még dec. 1-je előtt lezajlott. BESSENYEI, 1994. 193. oklevél.

¹⁰² HATOS, 1870. 384.

¹⁰³ NÉMETH, 1897. 406. Már 1533-ban arra utasította Szapolyai Brodarics István püspököt, hogy védje meg a patacsi pálosokat, akiknek ő három évre adómentességet adományozott. Ez azt mutatja, hogy az uralkodó különösen tisztelte a magyar szerzetesrendet. HERVAY, 1991. 46.

¹⁰⁴ SZAKÁLY, 1977. 85.

¹⁰⁵ NÉMETH, 1897. 404.

Pécs város társadalma és gazdasága a polgárháború esztendeiben

I. Pécs egyházi társadalma

Pécs gazdasági és társadalmi viszonyai az elfoglalását megelőző másfél évtizedben alig változtak a késő középkori állapothoz képest, a mohácsi csatavesztés ebből a szempontból a város életében nem jelentett éles cezúrát.

Jóllehet a középkor végén Pécs a pécsi püspök és a székeskáptalan birtokaként jogilag csupán mezővárosi ranggal bírt, ám külső képében sokkal városiasabb jelleget mutatott, mint a legtöbb oppidum. Ezt annak köszönhette, hogy püspöki központként számos egyházi intézménynek adott otthont. Oláh Miklós, aki személyesen is megfordult a városban, hosszan méltatta a város szépségét, ezzel is jelezve, hogy sokra tartja a települést. A város díszeként a püspöki várat, azon belül a Szent Péter székesegyházat, a Szatmári György püspök által emelt tettyei palotát, és a Miklós püspök sírjáról nevezetes Aranyos Mária kápolnát említette. *„Lakosságának nyájias udvariassága sok mást maga mögött hagy, telve van kanonokságokkal, presbiteriumokkal, folyója és vize szűkösen van. Van egy püspöki kert a mondott hegy északi oldalán, ahol forrás buzog.”*¹⁰⁶ Oláh ugyanakkor nem említette meg a város számos templomát, a domonkosok, ferencesek, karmeliták és domonkos apácák, valamint az ágostonosok rendházait. Pedig ezek is hozzájárultak Pécs városias jellegéhez. Itt volt a püspökség központja, Szent Péterről elnevezett székeskáptalan működött a városban, a belső vár nyugati felében állt a Szent János társaskáptalan, és híradások szóltak arról, hogy a Mohács körüli években háromszáz egyházi személy élt a városban. Az elmúlt évek helytörténeti kutatásaiból következtetni tudunk Pécs egyházi életére, egyházi építkezéseire, és mindezeknek a város gazdaságára gyakorolt hatására.¹⁰⁷ Erre azért is fontos kitérni, mert bár Pécs jó minőségű földekkel és szőlőkkel rendelkezett, mégsem volt mezőgazdasági jellegű település. Gazdasági életét a kereskedelem és a kézműipar határozta meg, amelyek többnyire az egyházi intézmények igényeit voltak hivatottak kielégíteni.

---

¹⁰⁶ OLÁH, 2000. 28.

¹⁰⁷ 2009-ben jelenik meg Pécs középkori és a pécsi egyházmegye 1009–1543 közötti történetének monografikus feldolgozása is.

A város az ország egyik leggazdagabb egyházmegyéjének volt a központja, és a nagy létszámú püspöki udvar komoly piacképző tényezőt jelentett Pécs életében. Az ország egyik legnépesebb káptalani intézménye is Pécssett székelt, ami az egyházmegyének és lakóinak gazdagságát mutatta. A székeskáptalan negyven kanonoknak, tizenkét prebendáriusnak és több karbéli papnak biztosított jövedelmet, valamint ezen kívül hiteleshelyi tevékenységet is folytatott. Élén a prépost állt, míg a társaskáptalan életét a kisprépost irányította.¹⁰⁸ A káptalan jelentős földbirtokkal rendelkezett, amelyet a dékán irányított.¹⁰⁹ A székeskáptalan javadalmasai közé tartozott a pécsi egyházmegye hét főesperese is.¹¹⁰

A székesegyház mellett a városnak három plébániatemploma is volt a késő középkorban: a város főterén álló Szent Bertalan,¹¹¹ a mára teljesen elpusztult Szent Benedek¹¹² és a Pécs legrégebbi templomának tekinthető Mindenszentek temploma.¹¹³ A városban megtelepült négy koldulórend kolostorainál több a középkori Magyarországon csak Budán volt. A Munkácsy Mihály utcában feltárt, Szent Tamás tiszteletére szentelt, Szent Vér ereklye miatt rendkívül híres domonkos,¹¹⁴ a Kórház tér közelében levő ferences, a jelenlegi ágostonos templom közelében állt ágostonrendi férfi kolostorok,¹¹⁵ és a Szentlélek tiszteletére felszentelt templomot bíró, a mai

---

¹⁰⁸ FEDELES, 2001. 103.

¹⁰⁹ Az 1530-as években a székeskáptalan háromszázötven portával bírt, és ezzel a vármegye legnagyobb birtokosai közé tartozott. SZAKÁLY, 1999. 24.

¹¹⁰ A székesegyházi, baranyai, regölyi, tolnai, aszúági, valkói és maróti főesperesek kapták innen jövedelmüket. Az egyházmegye nyolcadik esperességét jelentő pozsegai kerület élén azonban a pozsegai prépost állt. FEDELES, 2001. 114.

¹¹¹ A római előzményekre visszatekintő templomot a 15. század végén bővítették ki háromhajósra, és méreteiben és elrendezésében is nagy hasonlóságot mutatott a bazilikával. GOSZTONYI, é.n.a. 19–22.

¹¹² Ennek a templomnak a maradványai a mai Citrom utca nyugati végének északi oldalán levő foghítelek végén láthatóak. KÁRPÁTI, 1995. 165.

¹¹³ Pécs török időkkel megelőző vallási életére lásd: TIMÁR, 1991; TIMÁR, 2001.

¹¹⁴ A pécsi domonkosok vonzáskörzetét jól megvilágítja az alábbi adat: Grebeni Hermanfi László alnádor, szlavóniai nemes 1490. szeptember 19-én kelt végrendeletében úgy határozott, hogy a domonkosok budai Szent Miklós, vagy a pécsi Szent Tamás kolostorában az év minden napján misét celebráljanak, és erre 1000 forintot tett félre. PÁLOSFALVI, 2008. 309; HÁBEL, 2005. 12.

¹¹⁵ Magyarország egyik legkevésbé ismert szerzetesrendje az ágostonrendi remeték rendje. Azt azonban tudjuk, hogy a Dél-Dunántúlon a középkor végén több rendházzal is megtelepültek. Egy 16. századi összeírás szerint a pécsi districtushoz tartozott Pécs, Bátmonostor, Eszék, Szekcső, Újlak. A pécsi kolostor első említése 1309-ből való, és püspöki alapításnak köszönhető megszületését. ROMHÁNYI, 2005. 94; 97. Az ágostonosok élén 1506–1517 között korának kiemelkedő humanista tudósa, prédikátora és reformátora, Egidio da Viterbo állt. Ő a rendtar-

Zidina környékén megtelepült domonkos női apácák színesítették Pécs vallási életét.¹¹⁶ Utóbbiak a római Szentlélek társulattal is szoros kapcsolatokat ápoltak a középkor végén. Ehhez kell még hozzávenni a karmeliták Szent László tiszteletére emelt templomát,¹¹⁷ mert a rend jelenléte egészen 1539-ig kimutatható a város falai között.¹¹⁸ A bencés rend pécsi megtelepedése – bár későbbi források alapján többen feltételezték – még akkor sem bizonyított,¹¹⁹ ha tudjuk, hogy a Citrom utcai romok közelében levő Jókai utcát a 19. században még *Benediktiner Gasse* néven említették.¹²⁰ A káptalan és a kanonoki javadalmak fontossága megmaradt a mohácsi csatát követő években is. Bár a székesegyházi káptalan nyílt politikai állásfoglalásáról 1540-ig nincsenek pontos ismereteink, a jelentős anyagi jövedelmet biztosító pécsi kanonoki stallumokat mindkét uralkodó eladományozta. A pécsi préposti címet a humanista mecénásként is ismert Peregi Albert viselte, aki a Magyar Kamara megszervezésében is jeleskedett.¹²¹ Kisprépostnak Ferdinánd a Kalocsáról elmenekült Fehérvári Mihályt nevezte ki 1530 októberében, aki – bár Szalaházy Tamás szolgálatában inkább más vidékeken szolgált – a következő nyolc évben meg is tartotta ezt a címét.¹²² Szapolyai János titkára és római követe pedig az a Bogáncsi Miklós (Nicolaus Bogantius) volt, akit III. Pál pápa 1536-ban kinevezett Duvanjska püspökének, miközben pécsi főesperesi tisztségét is megtartotta.¹²³

---

tományoktól havi jelentéseket kért. 1509-ben Pécsi Márton magistert, 1518-ban Pécsi Balázs választott provinciálist erősítették meg tisztségeikben. ERDÉLYI, 2005. 55.

¹¹⁶ 1543-ban még állt a Szentlélek kolostor a falakon kívül, és egy 1542. évi adóösszeírásban Patacs és Megyer részbirtokosaként említették. SZAKÁLY, 1999. 24; HERVAY, 1991. 49. A középkorban ispotályosok is megtelepedtek a város falai között, de kolostorukat eddig nem sikerült lokalizálni. KÁRPÁTI-SZEKÉR, 1994. 235.

¹¹⁷ A mai II. számú Belklinika helyén állt. Leletmentő feltárását 1976-ban Kárpáti Gábor vezette. KÁRPÁTI, 2001. 59.

¹¹⁸ TIMÁR, 2001. 73; PETROVICH, 1971. 151. A karmelitákat 1372-ben Vilmos püspök telepítette le a városban, valószínűleg a német ajkú polgárság lelkipozíciójára. KÁRPÁTI-SZEKÉR, 1994. 235.

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ HÁBEL, 2005. 19. lj. A szakirodalom ebben azonban nem egységes. G. Sándor Mária még néhány évvel ezelőtt is említette a bencések pécsi rendházát. G. SÁNDOR, 2001. 199.

¹²¹ Életének feldolgozása eddig nem történt meg, pedig jelentős iratanyag maradt utána. Az 1537 őszi tartott szlavón tartományi rendi gyűlésen Jurisich Miklóssal együtt Ferdinánd király biztosa volt. FRAKNÓI, 1875. 176.

¹²² ÚDVARDY, 1992. 58–59.

¹²³ MANDIĆ, 1935. 37. 1540-ben Szapolyai még diakónusnak titulálta, 1541-ben a pápa „curialis noster” megjelöléssel illette.

A város képét egyértelműen az egyházi intézmények elhelyezkedése határozta meg, Pécs városiassága a klerikusok magas számával és a püspöki udvar gazdagságával függött össze. Jól mutatja ezt az 1554. évi török adóösszeírás, amelyben tizenkét mahalléra osztva írták össze a pécsi adófizetőket, és e kerületek közül öt viselt templomhoz köthető elnevezést. Kettő mahalle kapta a Szent Ferenc (egyik a városfalon kívül, a Szigeti külvárosban, a másik a kapun belül helyezkedett el), egy-egy pedig a Szent Tamás, Szent Benedek és „Szent” Mária nevet.¹²⁴

A város egyházi intézményeihez kapcsolódtak a vallási alapon szerveződő társaságok, valamint a laikusok által is alapítható oltárok és kápolnák, amelyek segítségével Pécs társadalmának vallásosságáról vonhatunk le következtetéseket. Az alapított oltár vagy kápolna papjának szolgálata lelkészi kötelezettséggel nem járó *sine cura* szolgálat volt.¹²⁵ Pécsen a török idők előtt tizenegy kápolnát ismerünk, amelyek közül kétségtelenül az 1335-ben Aranyos Mária tiszteletére dedikált szentély volt a legjelentősebb. A váron kívül állt a Szent István kápolna, a nemesek eskütételének szokásos helye. Ennek léte összefügg azzal, hogy városban konvent, és vármegei törvényszék is működött. A három plébániatemplom, a további hat templom, és a kápolnák mellett a püspöki városban legalább negyvennyolc oltár megléte igazolható a késő középkorból, ami a lakosság erős vallásosságát mutatja még akkor is, ha csupán az aranyműves céh oltáráról van konkrét forrás a kezünkben.¹²⁶ A városban működtek kisebb szervezetek is, például a Szent Bertalan és a Szűz Mária *confraternitasok*, azaz társaságcéhek.¹²⁷ Az ő aktív részvételükkel válhatott régió szerte híressé az a 13. századtól ismert körmenet, amely a belvárosi plébániától indult, s a mai Kálváriára, az úgynevezett Boldogasszony szőlőhegyre ment fel.¹²⁸ A török uralom előtt itt állhatott egy Corpus Christi templom is, amely fontos búcsújáráhely lehetett, és az oltári szentség különös tiszteletét mutatja.¹²⁹

---

¹²⁴ SZAKÁLY, 1995a. 34.

¹²⁵ TIMÁR, 2001. 76.

¹²⁶ Uo. 97–98. 1489-ben Modván Tamás pécsi polgár emeltette az Úr színeváltozása tiszteletére a Szent Bertalan templomban azzal a kikötéssel, hogy annak kegyurasága Zsigmond pécsi püspöké legyen, majd annak halála után az aranyműves céh mestereire szálljon. TIMÁR, 1991. 31; BEKE, 1900. 11.

¹²⁷ SZAKÁLY, 1977. 76.

¹²⁸ A pécsi körmenetekre lásd: FEDELES, 2007.

¹²⁹ TIMÁR, 1991. 139.

Néhány jel arra utal, hogy két iparág különösen fontos volt a város életében. Az Aranyos kút, valamint az Aranyos Mária Kápolna elnevezése az aranyműves céh erejét mutatja – ennek a mesterségnek a jelenléte pedig csak a legfejlettebb városias településekről mondható el. A bőrfeldolgozó ipar pécsi befolyására pedig maga a Szent Bertalan plébániatemplom patrocíniuma utal, mert az élve megnyúzott apostol a bőrrel foglalkozó mesterségek védőszentje mind a mai napig. S valóban, a városban Oláh Miklós 40 malmot említ és a tímárok nagy számáról is vannak adataink.¹³⁰ Mind a két iparág a nagy szakértelmet és komoly tőkét kívánó szakmák közé tartozott, meglétük a város fejlett kézműves iparának bizonyítéka.

A város szélesebb rétegeinek tisztálkodását és kényelmét egy közfürdő szolgálta a 15. század végén.¹³¹ A nincstelenek és betegek bizton fordulhattak a pécsi szegénykórház, a Szent Erzsébetről elnevezett városi ispotály¹³² dolgozóihoz, és a gyógyulni vágyók igényeit legalább két patika elégítette ki.¹³³ Az ispotályok szegényházak voltak, és emellett a betegek pasztorációjával is foglalkoztak, ezért templom vagy kápolna is tartozott hozzájuk. A Szent Erzsébet ispotály működésére még 1532-ből is van adatunk, amikor Mihály *magister hospitalis* volt a vezetője, de nem kizárt, hogy egészen 1543-ig üzemelt. Valószínűleg a mai Széchenyi István gimnázium helyén állt.¹³⁴

A középkori gyakorlat szerint a templomok közelében helyezkedtek el a temetők is. A város több pontján tártak fel Mohács előtti városi temetőket. A Mindenszentek temploma mellett egy, a város történelme során mindvégig működő temetkezési helyet találtak,¹³⁵ de a Jókai és Citrom utca sarkán is volt egy közel háromszáz sírt rejtő mező, amelyet Madas József az ide lokalizált Szent Benedek templommal magyaráz.¹³⁶

---

¹³⁰ TIMÁR, 1991. 139.

¹³¹ Ennek lokalizálása bizonytalan. Nem kizárt, hogy a belvárosi plébániától keletre, a mai Mária utca nyugati végén, a Megyei Bíróság épületének a helyén helyezkedett el. Ezt támasztja alá az említett plébániában található „Fürdős Mária” kápolna elnevezése, és az, hogy itt a török korban is fürdő állt. TIMÁR, 1991. 89; KIKINDAI, 2006. 21. Ezek azonban csak közvetett adatok.

¹³² Első említése 1181-ből való. 1348-ban a védőszentje Szent Bertalan, 1393-tól azonban bizonyosan Szent Erzsébet patrocíniummal működött. FEDELES, 2003. 117.

¹³³ 1489. május 30-án Mihályfi Dénes kérte a pápát, hogy a Szabó Jakab által a Bertalan plébániatemplomnak adományozott két patika és egy malom birtokát erősítse meg. BEKE, 1900. 11.

¹³⁴ PETROVICH, 1960. 271.

¹³⁵ SZÓNYI, 1913. 139.

¹³⁶ MADAS, 1987. 62.

Természetesen a város központjában álló Szent Bertalan plébánia körül is temetkeztek a hívek, amint erről az elmúlt évek régészeti ásatásaiból értesülhettünk.¹³⁷ A szerzetesrendek rendházaiban, valamint körülöttük is számos sírkertről maradt fenn utalás. A Szigeti kapunál megtelepült ferences kolostor szentélyében találtak középkori maradványokat,¹³⁸ míg a város déli falától egészen a Munkácsy Mihály utcáig terjedő területen található temetők nyomai – Madas szerint – az ebben a fertályban állott domonkos és karmelita kolostorok működésével magyarázhatók.¹³⁹ Előbbiből több reneszánsz sírkő töredéke is előkerült, melyekből a rendház vonzáskörzetére is következtethetünk.¹⁴⁰

Pécs városképét és utcahálózatát az egyházi intézmények elhelyezkedése szabta meg. Már nagyon korán megtörtént a lakosok mesterségek szerinti elkülönülése, kialakult utcahálózatának tagoltsága, amelyet kisebb módosulásokkal, de máig megőrzött Pécs belvárosának szerkezete.¹⁴¹ A 16. század elején a város előkelői egyrészt a Nagy utcában – a mai Király utcában – laktak, sokszor igen értékes kőházakban, másrészt a település szívének számító mai Jókai-téren építkeztek.¹⁴² A forrásokban ezen kívül szerepelt a domonkos kolostor környékén fekvő Szent Tamás utca, és a Szent Ferenc utca, amely valószínűleg a Szigeti-kapu környékén helyezkedett el, és megegyezik a mai Ferencesek utcájával. Rajtuk kívül előfordul az Óvár és a Malomséd elnevezés, de ezeket minden esetben városnegyedként (vicus) említették.¹⁴³ Egy-egy alkalommal szerepelt a Mohács előtti forrásokban a Német, a Szent László és a Horvát utca is, ezek lokalizálása azonban bizonytalan.¹⁴⁴ A rendkívül töredékes forrásanyag sajnos nem teszi lehetővé Pécs késő középkori utcatérképének pontosabb elkészítését.

Az adatokból azonban kitűnik, hogy a középkorban két központja volt a városnak, a nyugati oldalon a földesúri, a keletiben pedig, ahová a

---

¹³⁷ KIKINDAI, 2006. 31.

¹³⁸ KÁRPÁTI, 1991. 173.

¹³⁹ MADAS, 1987. 62.

¹⁴⁰ Ide temetkezett a Kőrös megyei nemesi családból származó Izdenci Katalin is, aki talán egy pécsi polgárral kötött házassága révén került kapcsolatba a várossal. KÁRPÁTI–SZEKÉR, 1994. 251.

¹⁴¹ SZAKÁLY, 1995a. 34.

¹⁴² SONKOLY, 1993; BEZERÉDY, 1997. 12–13.

¹⁴³ PETROVICS, 2006. 46–47. Petrovics nem foglalkozott a városnegyed (vicus) és az utca (platea) különbözőségének problémájával.

¹⁴⁴ Utóbbi talán megegyezik a mai Anna utcával, amelyet 1687-ben Szoros, ám 1722-ben Croaten gasse néven említettek. MADAS, 1979. 400.

lakosság zöme koncentráldott, a gazdasági.¹⁴⁵ A városszerkezet megosztottsága nem változott a török fennhatóság évtizedeiben sem, és egészen a 19. századig fennmaradt.

II. Pécs művelődési viszonyai

Pécs a középkor folyamán kiemelkedő oktatási központtá vált. Híres székeskáptalani iskolája, afféle *schola maior*, amely a Szent Péter Bazilika mögött állt,¹⁴⁶ egészen a török megszállásig vonzotta a tanulni vágyókat.¹⁴⁷ Itt végezte stúdiumait Istvánffy Pál alispán is, aki később Itáliában folytatta tanulmányait. A fentebb már említett, szomorú sorsú Ösztéri Péter is itt tanult, egy osztályban azzal a Pécsi Kis Péterrel, akitől egy török táborozási szokásokat bemutató, *Exegeticon* című könyv maradt fenn.¹⁴⁸ Istvánffy Miklós a század végén így emlékezett: „Volt régenten ott híres iskola is, annyi sok tanuló ifjak is futván reája, hogy ez hadakozás előtt kevés esztendőekkel kétezeret benne megszámlálhattak volna, azt mondják.”¹⁴⁹ Itt tanult meg latinul az a Husz György is, aki 1532-ben a Körös vármegyei Raszinya mellett esett a Kőszeg alól visszavonuló törökök fogságába, és lett az utókor szemében – nem önszántából – jelentős utazó.¹⁵⁰ A káptalani iskola mellett a kolduló rendek is foglalkoztak oktatással. Pécssett a domonkosok iskolája volt a legnépszerűbb, akik a budai egyetemi képzést nyújtó *studium generale* mellett Kassán

---

¹⁴⁵ BEZERÉDY, 1983. 265–266.

¹⁴⁶ Évtizedeken keresztül komoly viták folytak a pécsi egyetem helyéről és továbbéléséről. Ennek taglalására most nincsen mód, azonban az kijelenthető, hogy egyetem nem, csupán nagyon magas színvonalú képzést biztosító káptalani iskola működött a 16. században Pécssett. Az egyetem megszűnését legújabbban a 14. század végére teszik. PETROVICS, 2005a. 39. Az iskola helyét az utóbbi években G. Sándor Mária régészeti eszközök segítségével megállapította, és több helyütt publikálta. A legújabb ismertetések egyike: G. SÁNDOR, é.n. Ez azonban nem jelenti a vita végét, ugyanis külföldi analógiák alapján kiderül, hogy az universitas fogalma nem jelentett automatikusan épületet is, és ilyet keresni Pécssett meddő vállalkozás.

¹⁴⁷ 1537. március 21-e előtt Harsányi Illés, utána pedig Szentgyörgyi István voltak Pécssett az énekelő kanonokok. BÉKEFI, 1910. 137–138. 1540 augusztusában még Pécsről írt Sulyok Ferenc diák az édesanyjának, Kende Klárának. ETE III. 112–113.

¹⁴⁸ SZAKÁLY, 1999. 18.

¹⁴⁹ ISTVÁNFY, 2003. 90.

¹⁵⁰ MARGALITS, 1900. 559; TARDY, 1977. 208–270. „Egyenesen Konstantinápolyba vittek, ahol igen sok veszedelemnek, ütlegetésnek s egyéb önkénynek voltam kitéve. Négy esztendőn át a török császár főkincstárnokának – vagy amint ők mondják: defterdárjának – Szkender cselebinek palotájában nyomorúságos rabszolgasorsban éltem. Ekkor pártfogóm – ha ugyan egy barbár zsarnokot szabad így neveznem – megtudta, hogy tudok latinul, hiszen előzőleg Pécssett ezzel foglalkoztam, és nyomban átadott a hodzsának, hogy sajtátsam el a mohamedának írását.” TARDY, 1971. 101.

és Pécssett tartották fenn a legjobb képzést nyújtó intézményeiket, a bölcsészeti ismereteket nyújtó *studium particulare*-kat.¹⁵¹

A magas szintű oktatást nyújtó iskolák elképzelhetetlenek voltak jól felszerelt könyvtárak nélkül. Nem volt ez másképp Pécssett sem. Tudjuk például, hogy Handó György pécsi prépostnak közel háromszáz könyve volt, és ezek nem pusztultak el a török hódítás során, különböző beszámolóiban a későbbi évtizedekben is többször megemlítték őket. Ami problémát okoz a könyvtár körül, az a helyszín, ahol elhelyezkedhetett. A székesegyház északi oldala mögött működő színvonalas káptalani iskolától mindenesetre nem lehetett túl messze. Európai analógiák alapján elképzelhető, hogy a Szent Péter templom déli részéhez 1500 körül hozzáépített Szent Mihály kápolna fölé építették a bibliotékát, amely így a Szatmári György püspök által épített új – akadémiaának is nevezett – rezidencia közvetlen szomszédságában működött.¹⁵²

Pécs szellemi kisugárzásának is betudhatjuk, hogy Janus Pannonius korától kezdve – akinek sírja a pécsi bazilika altemplomában van¹⁵³ – a magyarországi humanizmus fellegváraként tekinthetünk a városra. Igazi virágzását azonban Szatmári György pécsi püspöksége alatt, 1505–1521 között élte, aki tudós humanistákból szervezett társaságot maga köré, tagjait egyházi javadalmakkal támogatta, és reneszánsz hatásra nyári palotát emelt a város feletti Tettye-hegyen.¹⁵⁴ Társaságához tartozott Brodarics István, aki 1524 és 1526 között a pécsi nagypréposti stallumot viselte, és akinek a szemtanú hiteles beszámolóját köszönhetjük a mohácsi csatáról.¹⁵⁵ Az ő barátja volt Hajmássy Bálint fehérvári és pécsi kanonok, aki a „*Bor és víz dicsérete*” című versét az ugyancsak a Káptalan utca 2. szám alatti házban lakó, 1526 után egy évig szintén prépostként fungáló Macedóniai Lászlónak ajánlotta.¹⁵⁶

1526 után a püspöki palota elvesztette korábbi központi szerepét, a püspök és udvartartása hosszú évekre elhagyta Pécsset. Az egyházmegye ügyeit Régi Ferenc és Szerecsen János intézték.¹⁵⁷ Az egyházi műveltség

---

¹⁵¹ HERMANN, 1973. 154. A domonkos iskola színvonaláról: PETROVICH, 1966. 155.

¹⁵² PETROVICH, 1963. 178–185; BODA, 2000. 37–38.

¹⁵³ KÁRPÁTI, 1998. 21–27.

¹⁵⁴ Szatmári György pécsi mecénási tevékenységéről legújabban: FARBAKY, 2002. 21–31.

¹⁵⁵ Brodarics családjáról legújabban: KASZA, 2008.

¹⁵⁶ PETROVICH, 1983. 19.

¹⁵⁷ Régi Ferencre lásd: VARGA, 2009b.

képviselői a városban maradó kanonokok lettek. Közéjük tartozott Csárai Mátyás kanonok, a Szent Bertalan plébánia utolsó papja, akinek fennmaradt a misekönyve, amelybe több helyütt beleírt magyarul, sőt, néhol énekek dallamát is lejegyezte.¹⁵⁸ Ha konkrétan Pécshez nem is köthető, ám a pécsi egyházi stallumok viselőinek magas iskolázottságára vet jó fényt, hogy Pesti Gábor 1538-ban *Nomenclatura sex linguarum* című könyvét elküldte Peregi Albert pécsi prépostnak, Ferdinánd kipróbált hívének is, akit valószínűleg sokra tartott.¹⁵⁹

Pécsett a Mohács utáni években sem hallgattak el teljesen a múzsák. 1539 tavaszán a fentebb már említett Istvánffy Pál Voltés és Grizéldisz szerelméről itt szerzett egy széphistóriát Szapolyai János és Izabella házasságának hírére. A rendíthetetlen hitvesi hűségről szóló éneket „*hertelen*” költötte a baranyai alispán Petrarcának egy Boccaccio átdolgozása nyomán.¹⁶⁰ Istvánffy foglalkozott a magyar történelemmel is, ezt a kedvtelését mintegy örökül hagyta fiára, Miklósrá.¹⁶¹ Az alispánnak megvolt másolatban Antonio Bonfini *Hungaricarum Rerum Decades IV et dimidia* című munkája; 1543-ban Marton Brenner evangélikus pap ebből – az egyébként hibás – példányból adta ki az első három *decast* Bázelen.¹⁶² Nem lehet véletlen, hogy a török hódoltság évtizedeiben ismeretlen szerző tollából született panaszvers az idegen megszállás jármát nyögő Pécsről azt tartotta legfontosabbnak megjeleníteni, hogy „*Magyarhon Athénja, az volt e föld, / Hányféle művészet virága költ! / Itt írók tudósok, / versenyt alkotó sok elme forgolódott. / Akarnák, se tudnák megtenni ma.*”¹⁶³

Az egyházi hivatalok működésének köszönhetően az írásbeliség kétségkívül erősen jelen volt a városban. Fennmaradt egy, a pécsi káptalan hiteleshelyi működését segítő formuláskönyv. A könyv szerzője ismeretlen, de a mű állapotából arra következtethetünk, hogy népszerű volt, mert hosszú időn keresztül és gyakran használták.¹⁶⁴ A formulák sokszínűségéből egy nagyon tagolt társadalom képe rajzolódik ki, amelynek tagjai az

---

¹⁵⁸ Mathias de Chara. SZAKÁLY, 1999. 24; TIMÁR, 1991. 141.

¹⁵⁹ GÁLOS, 1933. 31. Pesti és Peregi kapcsolatára lásd: ÁCS, 1980. 206.

¹⁶⁰ NEMESKÜRTY, 1983. 97. A hallgatóság igen kedvelhette a darabot, mert 1574-ben Debrecenben, és 1579-ben Kolozsvárott is kinyomtatták. Istvánffy életpályájára lásd: HOLUB, 1912.

¹⁶¹ Az Istvánffyakra legújabban: NAGY, 2008.

¹⁶² HORVÁTH, 1935. 150. A Padovában tanuló Istvánffy már az 1522-ben kiadott Janus Pannonius kötet számára írt verset. Uo. 259.

¹⁶³ „*Fuit athenum Hungariae / vigebant et artes hic variae / Palestra viriorum / et litterarum / ac ingeniorum / id possent si vellent esse nunc.*” FITZ, 1933. 3–4. A vers magyar nyelvű fordítása Csorba Győző munkája. BODA–KALÁNYOS–SURJÁN–TÜSKÉS, 2000. 78–80.

¹⁶⁴ IVÁNYI, 1904. 486.

élet legváltozatosabb területein igyekeztek érvényesülni. A hiteleshely mellett a bírót és esküdteket magába foglaló városi tanács is bocsátott ki a maga nevében, saját pecsétje alatt okleveleket.

A nagy elméleti felkészültséget igénylő orgonakészítésnek is Pécs volt a regionális központja a középkor végén. Az itteni domonkos kolostor falai között folyt a mesterség oktatása. A városban működött a 16. század elején Stek János, aki a selmecbányai jegyző tisztét betöltő édesapján keresztül a Thurzó és a Fugger familiával is rokonságban állott. Ő orgonált a Szent Bertalan plébánián, majd miután ott járandóságát nem fizették ki, inkább évi húsz forintért a székesegyházban vállalt munkát. Jó hírű szakemberként ismerhették, mert 1517-ben őt hívták Zágrábra, hogy az ottani orgonát modernizálja. Az ugyanis még nem regiszter-orgona volt, ám ő már ennek a készítését is megtanulta Budán.¹⁶⁵ A város ebben az esetben közvetítőként működött a legújabb ismereteknek a központból a periféria irányába történő elterjesztésében.

III. Pécs város gazdasága

A város gazdaságát meghatározta az a tény, hogy középszintű világi és egyházi központ volt, és ezen intézmények léte komoly felvevőpiacot jelentett a városi kézművesiparnak. A püspöki udvar kifinomult igényeivel magyarázható a már említett ötvöscéh túlreprezentáltsága is a város kézműiparában. A nagy szakértelmet, jelentős anyagi beruházást igénylő szakmát csak fizetőképes kereslet megléte esetén volt érdemes űzni. Az egyházi megrendeléseken túl a módosabb nemesi és polgári réteg is igényt tartott munkájukra.¹⁶⁶ Az ötvösök hódoltság előtti létszámára nincsenek adatok, azonban az 1554. évi – immár oszmán – adóösszeírás négy főt említ ezzel a névvel, ez azonban már csupán a késő középkori hangsúlyos jelenlét utóéletének tekinthető.¹⁶⁷

Az ötvösökhöz hasonlóan a tímárok és a szabók is dolgoztak udvari megrendelésre. Elismertségüket bizonyítja, hogy 1495-ben a pécsi szabók készítették a nadrágokat és az ujjas mellényeket a királyi istálló lovászainak

---

¹⁶⁵ SZIGETI, 1976. 14–16.

¹⁶⁶ 1517-ben Vince ötvöst kérték fel szakértőnek Istvánffy István gyermekeinek osztozkodásánál. HOLUB, 1960. 188.

¹⁶⁷ KÁLDY-NAGY, 1960. 13–14; SZAKÁLY, 1995a. 37.

és kocsisainak.¹⁶⁸ A középkor végén a növekvő török veszély és a bizonytalan szlavóniai politikai helyzet miatt Pécs a környék mind jelentősebb katonai központjává vált, elsősorban logisztikai szempontból. 1496-ban Ulászló király bolgár cigányoknak adott engedélyt, hogy Pécssett telepedjenek meg, és ott fegyvereket, puszkagolyókat és hadiszereket gyárthassanak.¹⁶⁹ Itt is piacképző erő volt tehát a katonaság, ám korántsem olyan mértékben, mint később a közeli Sziget esetében.¹⁷⁰

Sajnos a 16. század első feléből városi összeírás nem áll rendelkezésünkre, csupán az 1554. évi török adóösszeírásból vonhatunk le bizonyos megállapításokat a város török hódítás előtti kézműves-társadalmára vonatkozóan. Azért merünk ezekhez az adatokhoz nyúlni a megelőző időszak rekonstruálása céljából, mert az oszmán hódítás a 16. században nem okozott törést a mezővárosok társadalmi struktúrájában.¹⁷¹ Az összeírásra kerülő kétszázötvenhárom dzsizjefizető¹⁷² között száztizenkét iparost találunk, amely 43 %-ot jelent. Ez kiugróan magas arány, hasonlót az egész budai vilájetben csupán Kalocsa esetében tapasztalunk.¹⁷³ Az összeírt személyek között huszonhat szabó, tizenhét varga, tizenkét mészáros, tizenegy kovács, kilenc ács, hét tímár, öt pajzsgyártó, négy-négy szűcs és ötvös, két-két asztal- és kerékgyártó szerepel. Rajtuk kívül egy-egy fő képviselte az övgyártó, képíró, molnár, fazekas és csiszár mesterségeket.¹⁷⁴ A ruházati ipar aránya azonban inkább a várban állomásozó katonaság igényeinek köszönhetően volt ilyen magas, és a pajzsgyártók, valamint az ácsok munkája is inkább a várhoz kötődött. A városi lakosság szükségleteit kielégítő iparosok által űzött mesterségek száma a város elfoglalása előtt jelentős lehetett, 1546-ban huszonnégy, 1550-ben huszonhárom mesterség képviselőit írták össze. Négy évvel később azonban az adóösszeírásban feltüntetettek már csak tizennyolc különböző mesterséget űztek, ami a város belső társadalmi szerkezetének lassú átalakulását, sorvadását jelzi. A legfejlettebb városias településeken ugyanis ekkor még legalább huszonhat különböző

---

¹⁶⁸ SZAKÁLY, 1995a. 36.

¹⁶⁹ FENYVESI, 1989. 144.

¹⁷⁰ SZAKÁLY, 1970.

¹⁷¹ SZAKÁLY, 1995a. 16.

¹⁷² Dzsizje, harádzs: a nem muszlimok állami pénzdója.

¹⁷³ SZAKÁLY, 1995a. 14.

¹⁷⁴ Uo. 37.

mesterség jelenléte mutatható ki.¹⁷⁵ Ennek ellenére a 16. század első felében Pécs vitathatatlanul a régió gazdasági központjának tekinthető.

A város kedvező fekvésének, adottságainak köszönhetően már a mezőgazdasági termelésből is komoly gyarapodást értek el az itt élők. A két legfontosabb ágazat az agráriumhoz szorosan kötődő malomipar és a szőlőművelés volt. Mindkettő fejlettségét számos adat támasztja alá. Nem is tudunk arról, hogy pécsi polgárok a városon kívül, a megye más területén béreltek volna malmot, hiszen erre a Malomséd városrészben mindvégig kitűnő lehetőségük nyílt.¹⁷⁶ A Tettye-patak „... folyása a város felé halad-tában mintegy negyven malmot forgat sorjában. A hegyoldalban más források is törnek fel, ezeket csatornákon bevezetve üdül fel ez a termékeny földű és jó borban igen bővelkedő város.”¹⁷⁷ A leírások szerint Pécs környékén bőségesen teremtek a kiváló minőségű bort adó szőlők, a pécsi polgárok előszeretettel vásároltak a környéken földeket.¹⁷⁸ A szerencsés mikroklímával megáldott városban Oláh Miklós szerint többször megtörtént, „... hogy az enyhe hőmérséklet és a kedvező évi időjárás a bor akkora mennyiségét árasztja, hogy alig akad a bor eltevéséhez elég hordó, amit én a magam saját szemével láttam Baranya vármegyében, míg Pécsen voltam”.¹⁷⁹ Igaz, nem a közvetlenül Pécs környéki szőlőskeretek voltak a legnemesebbek, ahogy azt a humanista főpap is elismerte: „... a borok közül jobb és nemesebb az, amelyik a Szerémségben, másodsorban Somogy, Baranya... vármegyékben, végül amelyik Erdélyben és Szlavóniában terem”.¹⁸⁰ A legkitűnőbbnek tartott szerémségi bortermő vidékek azonban ezekben az években végleg a török pusztítás áldozatává váltak, és ez felértékelte a tolnai és a Szekszárd környéki „baranyai” borokat. Nem véletlen, hogy még pesti polgárok is igyekeztek szőlőt vásárolni ezeken a területeken, ám éppen Oláh Miklós leírása a bizonyíték rá, hogy Pécs városának is fontos szerep jutott a szőlőtermesztésben és a bor értékesítésében. A pécsi borok jövedelmezőségét mutatja, hogy egyházi emberek is igyekeztek bekapcsolódni a

---

¹⁷⁵ SZAKÁLY, 1985. 16.

¹⁷⁶ KÓFALVI, 2001. 143.

¹⁷⁷ OLÁH, 2000. 28.

¹⁷⁸ Főleg Pécsről keletre, Meszes környékén voltak szőlőskeretek. PETROVICS, 2001. 181. Néhány esetben azonban távolabb is találkozunk pécsi szőlőbirtokossal. Simontornyán Pécsi Lászlónak volt szőlője, amelyet azonban, mivel ő eltűnt, 1546-ban nyolcszáz akcséért elárvereztek Oszmánoknak, aki zsoldjából fizette a vételárat. VELICS–KAMMERER, 1890. 54.

¹⁷⁹ SZAKÁLY, 2002. 131.

¹⁸⁰ Uo.

borkereskedelembe. Sulyok György pécsi püspök végrendeletében száz akó bort hagyott János királyra,¹⁸¹ Brodarics Istvánt pedig maga Nádasdy Tamás próbálta rávenni, hogy érdemes az értékes nedűbe pénzt fektetni.¹⁸² Tudjuk, hogy a Szent Imre oltárigazgatóságához is tartozott szőlőbirtok, és a már többször említett két pécsi diák, Ösztéri Péter és Kis Péter is éppen a közeli szőlőbe tartottak, amikor rájuk törtek a portyázó akindzsik.¹⁸³

A szőlő mellett a halkereskedelmet is meg kell említeni. A gyakori böjt miatt nagyon fontos volt a halfogyasztás a középkori Magyarországon, ám Pécsen az ellátást nem tudták helyben megoldani, ezért igyekeztek a közelben biztos forrást találni. Mivel a Drávaszög volt elérhető távolságra, ezért Spaynar pécsi polgár a rendkívül jövedelmező kopácsi halastavak közül 850 forintért hármat bérbe vett Maróti Máté macsói bántól.¹⁸⁴ Sajnos nincsen több adatom halastavak bérléséről, az eset azonban két dolgot így is jól megvilágít: az egyházi és világi középréteg komoly piacot jelentett a városban, ahol a polgárok számottevő része elég tőkével rendelkezett ahhoz, hogy jelentős vállalkozásokba foghasson.

Ezzel elérkeztünk Pécs gazdasági szerepének központi kérdéséhez. A város ugyanis kedvező mezőgazdasági lehetőségei ellenére soha nem volt teljesen rurális jellegű. A város világi közigazgatási és egyházkormányzati jelentősége, valamint katonai funkciója komoly befolyást gyakorolt Pécs gazdaságára és ezen keresztül polgárosodására is. Ezeken túlmenően azonban a város kereskedelmi központként is jelentős szerepet játszott a régió életében. Nem véletlen, hogy Petrus Ransanus olyan gazdag városnak írja le Pécsen, amely az egész környék jeles kereskedelmi központja volt.¹⁸⁵ A város egyik körzetét még 1554-ben is Piacnak hívták, ahol az összeírás szerint három adófizető még mindig kereskedő foglalkozásra utaló nevet viselt.¹⁸⁶ A mecsekaljai város ugyanis valójában a regionális úthálózatban betöltött szerepének köszönhetően lett a Dél-Dunántúl központja. Kézműipara az egyházi igényeken túl az itt élő kereskedők igényét volt hivatva kielégíteni, akik termékeikkel inkább a regionális és bizonyos

---

¹⁸¹ SZAKÁLY, 1995a. 55.

¹⁸² 1533. május 18. Brodarics Pécsről Nádasdynak. „Sokat töprengtem a boron, de a szállítás nehézsége elriaszt a vásárlástól. Ezért valami mást határozok.” HEGEDŰS-PAPP, 1991. 587.

¹⁸³ SZAKÁLY, 1999. 18; 20.

¹⁸⁴ PETROVICS, 2005b. 278–279.

¹⁸⁵ „... *nobile totius regionis emporium.*” GÁLOS, 1933. 32.

¹⁸⁶ Bolts Benedek, Kalmár Tamás és Benedek diák. SZAKÁLY, 1995a. 35.

mértékig a nemzetközi kereskedelemben voltak érdekelték. Annak ellenére, hogy országos vásárra nincsen adat, a városban heti két alkalommal volt piac, kedden és pénteken,¹⁸⁷ így Pécs egyértelműen kereskedelmi csomópont is volt, és nem csupán lakosságának piacképző tömege tette őt a régió központjává. Kereskedőinek tőkeerejét mutatja, hogy Fuchs Márton 2000 forintot hitelezett Ferdinánd királynak, aki azt, némi készpénz mellett, annak engedélyezésével kompenzálta, hogy Fuchs hat évre évi háromszáz forint értékben vámmentesen szállíthatta áruit.¹⁸⁸ A szerződésben szerepelt Boloni és Bernardi Musscan (Moscon), a milliomos pettaui kalmár-dinasztia tagjainak a neve is, és ez további bizonyíték arra, hogy Pécsset elsőrangú kereskedelmi érdekei Pettauhoz kötötték.

Pécsett az 1554. évi török adóösszeírás szerint nyolc kalmár, egy boltos és kilenc diák lakott. Mivel az utóbbiak is többnyire kereskedelemről éltek, ezért azt mondhatjuk, hogy a város adózó népességének hét százaléka kereste ezzel a foglalkozással a kenyerét. Rajtuk kívül ugyanebben az időben még három olasz telepedett meg a városban, akik a velencei kereskedőtársaságok kihelyezett megbízottjai voltak.¹⁸⁹ Nem kizárt, hogy még zsidó kalmárok is laktak itt ebben az időben, és a város legerősebb kisebbségének tartott németek közül is sokan foglalkoztak áruforgalmazással, ahogy azt már Boltos Márton és Schreiber Farkas esetében is láthattuk.¹⁹⁰

A távolsági kereskedelemben azonban a pécsi kereskedőknek soha nem sikerült monopolhelyzetet kivívniuk, mert a dél-dunántúli útvonalakon zajló szarvasmarha-kereskedelmet a sokkal tőkeerősebb pettaui kalmárok tartották a kezükben. A kereskedők hét százalékos számaránya egyáltalán nem volt kiugró a többi mezőváros hasonló adataival összevetve, és ebből gyanítható, hogy a tőkeerősebb külföldi, valamint a dunai borkereskedelmet irányító tolnai kereskedők nem engedtek nagyobb falatot kiharcolni a térségben zajló áruforgalomból. Ehhez jön még hozzá az is, hogy a legnagyobb szarvasmarha hajtó útvonalak elkerülték Pécsset. Ennek ellenére van néhány adat a pécsi kalmárokról ebből az időből. 1568-ban Pettauiban azt a hír terjedt el, hogy Pécsett a törökök már 7 krajcár vámot szednek a

---

¹⁸⁷ KUBINYI, 2001. 47.

¹⁸⁸ HORVAT, 1913. XVI.

¹⁸⁹ Közülük Pécsett hunyt el Olasz Bernát, akinek egyedül a Kanizsa mellett bérelt csicsói legelőn hatszáz ökre járt. SZAKÁLY, 1995a. 39.

¹⁹⁰ Boltos Márton eredeti neve Voit volt. PETROVICS, 2001. 185.

marhák után, pedig korábban száz állat után csak tíz dukát volt a tarifa. Ugyancsak Péccsel kapcsolatos az a szintén pettaui értesülés, miszerint a pécsi kereskedők – a temesváriakkal közösen – velencei kérésre Zadar felé hajtják a gulyákat, és a tengeren keresztül akarják Itáliába szállítani őket.¹⁹¹ A város szerepe ezért sokkal inkább a régió árucseréjének megszervezésében volt jelentős. A Szeged és Debrecen tágas határaiban felnevelt marhákat Bátán, vagy Kalocsán vették át a pécsi kereskedők és hajtották tovább a nyugati határ felé azon az úton, amelynek a végcélja Velence volt. A század végéig az itáliai városállam évente több mint tízezer szarvasmarhát vásárolt saját hússzükségletei kielégítésére, és az ebből származó bevételek Pécs kereskedői számára – még ha csupán alvállalkozók voltak is ebben az üzletben – létfontosságúak voltak.¹⁹² Nem véletlen, hogy amikor 1543 elején Werbőczy Imre, Mekksey István és Istvánffy István katonái rajtaütöttek az akkor már oszmán fennhatóság alatt levő bátai vásáron, és ott kifosztották a szegedi, siklósi és pécsi kereskedőket, akkor Váraljai Szaniszló pécsi püspök azt írta I. Ferdinánd királynak, hogy a katonák a Magyar Kamarának is komoly károkat okoztak ezzel a lépésükkel.¹⁹³ Bata fontos kereskedelmi partnere volt Pécsnek, a szegedi és pécsi kereskedők itt cserélték ki áruikat.¹⁹⁴

A bátai átkelőhely nem csupán a szarvasmarha-kereskedelem miatt volt jelentős, de a pécsi kereskedők másik fontos árucikkének, a bornak is itt volt az átrakodó helye. Az egyre jobban felértékelődő felső-baranyai borokat innen szállították eladásra Pestre, Debrecenbe, Szegedre jobbra a szegedi hajósok. A Szegeddel való szoros kapcsolatot mutatja az is, hogy a Tisza-parti város polgárai már a középkor végén igyekeztek Pécs környéki szőlőket vásárolni. A korszak két legfontosabb mezőgazdasági árucikkének értékesítésében tehát szoros egymásrautaltság alakult ki a két város között.¹⁹⁵

Buda és Pécs között, ha lehet, még szorosabb gazdasági kapcsolatok épültek ki a 15. század végére. A Dél-Dunántúl mezővárosi népessége számára Buda és Pest jelentette az igazi várost, hiszen Pécs nem tudott jogi kiváltságokat nyújtani lakóinak. Éppúgy a szoros gazdasági kapcsolatokat mutatja a fővárosba költöző pécsiek nagy száma, mint a budai egyházi

---

¹⁹¹ PICKL, 1968. 186–187.

¹⁹² A szarvasmarha-kereskedelem régióra gyakorolt hatására lásd: SZAKÁLY, 1973.

¹⁹³ SZAKÁLY, 1995a. 53.

¹⁹⁴ Uo.

¹⁹⁵ 1497-ben szegedieknek is voltak szőlőbirtokaik Péccsett. SZAKÁLY, 1995a. 55.

testületek dél-dunántúli birtokszerzései. Pécs szerepét az értékelte fel a budai vállalkozók szemében, hogy a város a régió legsűrűbben lakott települése volt, és emiatt komoly felvevő piacnak bizonyult.¹⁹⁶ Pécsről érkező mezővárosi polgárok sikeres karriert futhattak be a fővárosban, és ez a tény megbecsültségüket, jelentős tőkeerejüket mutatja. Pécsről költözött Budára például Pécsi Tamás, aki Óbudán bírt szőlőbirtokkal, és 1520-ban és 1521-ben Buda város bírójának tisztét is betöltötte. Rajta kívül még Pécsi Benedek nevét ismerjük, aki szintén Budán élt 1526 és 1541 között.¹⁹⁷

Szoros kapcsolatok épülhettek ki a Pécshez nagyon hasonló fejlődési pályán levő Székesfehérvárral is, amely komoly vonzerőt gyakorolt a nyugat-tolnai és az északnyugat-baranyai mezővárosi polgárságra.¹⁹⁸ 1546-ban például a székesfehérvári Piac utcai városrészben Pécsi Mihálynak két házat árverezték el összesen kétezer-ötven akcse értékben.¹⁹⁹

A bor és a szarvasmarha mellett a marhabőr volt még a pécsi kereskedők közkedvelt árucikke. Ez ugyanúgy a szarvasmarha-kereskedelelemhez köthető járulékos foglalkozás volt, mint a Pécsen nagy számban jelenlevő mészárosoké. A városi húskimérés nagy volumene a városiasodás egyik legjobb fokmérője volt, mert azt mutatta, hogy a termelés és a fogyasztás elvált egymástól. A pécek teljes hiánya Pécsen ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy esetleg a mészárosok sem városi igényeket elégítettek ki, hanem valójában a marhakereskedelemből éltek. Ez szintén azt bizonyítaná, hogy a város igazi jelentőségét a tranzitkereskedelemben betöltött fontos szerepe, és nem a város piacképző ereje adta.²⁰⁰

Ha térképre vetitenénk a pécsi kereskedők által leggyakrabban használt kereskedelmi útvonalakat, akkor azt látnánk, hogy az általuk forgalmazott áruk kelet-nyugati irányú tengelyen áramlottak. A balkáni kapcsolatok lehetősége nem érdekelte őket; az észak-dél irányú, Duna menti kereskedelem pedig Tolna kereskedőinek kezében volt.²⁰¹ A pécsiek érdektelenségét mutatja, hogy egyáltalán nem vonzotta őket Újlak, mint regionális búcsújáró központ, nem tudunk itt megforduló pécsi zarándokról, sőt a dunai hajóút másik végpontjának tartott Budaszentlőrinc kolostorát

---

¹⁹⁶ KUBINYI, 2001. 49.

¹⁹⁷ PETROVICS, 2001. 82.

¹⁹⁸ KUBINYI, 1972. 31–34.

¹⁹⁹ VELICS-KAMMERER, 1890. 49–51.

²⁰⁰ SZAKÁLY, 1995a. 37.

²⁰¹ BUZA, é.n.

is elkerülték, pedig a pálos kapcsolatok elméletileg feltételezték volna a rendház népszerűségét a mecsekaljaiak körében.²⁰²

A pécsi kereskedőknek az export mellett a nyugati importban is számottevő érdekeltségük volt. Elsősorban posztót, szatócs- és fémárukat hoztak be a nyugat-magyarországi harmincadhelyeken. 1542-ben öt pécsi kereskedő vámoltatott el árukat: Kádas Pál és Kolmair Bálint száz és ezer forint közötti, Schreiber Farkas, Kolmair Lukács és Szabó János pedig száz forint érték alatti árut hoztak be az országba.²⁰³ Ezeket a termékeket kisebb részben helyi igények kielégítésére szánták, másrészt továbbszállították őket Erdélybe. Erre utal, hogy Pécsen az ezekre az alapanyagokra épülő feldolgozóipar szinte teljesen hiányzott. Pedig jelentős kereskedelem folytatható ezekkel a termékekkel, amelyet jól jelez, hogy Szapolyai János első sorban a vas- és szatócsáruk megvámolására hozott létre harmincadhivatalt a városban.²⁰⁴ A néhány évvel későbbi adatok azonban némiképpen cáfolják ezt a megállapítást. Két török adóösszeírás, azaz defter készült a városi bevételekről: 1546-ban, illetve 1550-ben. Ezekből mérsékelt kereskedelmi élet képe rajzolódik ki előttünk. A legnagyobb bevételi forrásnak a boltok utáni illeték, a piaci helypénzek és a szárazvám számítottak, a szarvasmarha, bor és posztó vámjának mértéke azonban rendkívül hektikus volt. Az összesített bevételek 1546-ban nyolcszázötvenegy, 1550-ben pedig ezerkét-százharmincegy magyar forintot tettek ki, amelyeket a legnagyobb jóindulattal sem lehet kiugróan magas összegnek tartani.²⁰⁵ A magyarázat talán abban rejlik, hogy Pécs nem annyira a legfőbb kereskedelmi cikkek forgalmazásából adódóan, hanem az ahhoz szorosan köthető ágazatokban betöltött szerepe miatt függött az európai agrárkonjunktúrától.

Összefoglalásként a korszak legkiválóbb ismerőjének, Szakály Ferencnek a szavait idézzük: *„Pécs gazdasági súlyát az alföldi szarvasmarha és a dél-dunántúli bor egymással ellentétes irányú, ám egyaránt az ország kereskedelmi régióit összekapcsoló forgalmazása, valamint a nyugati iparcikkkel folytatott távolsági kereskedelem adta.”*²⁰⁶ Ez a pontos látélet megállja a helyét a város egész 16. századi történetére nézve. A középkor végén kialakuló virágzó

---

²⁰² PETROVICS, 2001. 188.

²⁰³ SZAKÁLY, 1995a. 54.

²⁰⁴ Uo.

²⁰⁵ A pontos adatokat lásd: SZAKÁLY, 1999. 24.

²⁰⁶ SZAKÁLY, 1995a. 55.

gazdasági kapcsolatok minden politikai kataklizma ellenére tovább éltek a század folyamán, és ez lehetővé tette a térség mezővárosi polgárságának anyagi megerősödését. Pécs tranzitkereskedelemben betöltött fontos szerepe miatt Pettau polgársága úgy ítélte meg 1543-ban, hogy pénzadománnyal segíti a várost a török elleni védelemben, mert a kereskedelmi út biztonságának megőrzése minden fél számára létkérdés volt.²⁰⁷ Ennek volt köszönhető, hogy Pécs török kézre kerülése után is fontosnak tartották a külföldi kereskedőcégek ágenseket tartani a városban, sőt 1545-től a raguzai kereskedők kolóniája is megjelent itt.²⁰⁸ A tizenötéves háború időszakáig a város gazdasági fejlődése folyamatosnak tekinthető, mert a városi polgárság anyagi létalapját biztosító piacok a török megszállás ellenére tovább működtek.

A kereskedelem folytonosságának megőrzése érdekében tett pragmatikus lépéseknek tekinthetjük Schreiber Farkas többszöri pártváltását, és a pécsi kereskedők bölcsességének tudhatjuk be, hogy 1532 után – felmérve a politikai realitásokat – végleg Szapolyai János hűségére tértek át. Ekkortól az uralkodó kezébe került a nyugati irányba zajló kereskedelem ellenőrzése, és az ő legfőbb tanácsadója, Fráter György – akit egy korabeli forrás a korszak *„legnagyobb bor-, gabona-, marha-, juh-, gyapjú- és bőrkereskedőjének”* nevezett – csak a vele jó kapcsolatokat ápoló kereskedőknek engedélyezte tevékenységük folytatását. A baranyai kereskedők olyan jól megtanulták a leckét, hogy Schreiber Farkas jelentős összegeket hitelezett Fráternek és más János-párti főuraknak, sőt, Bornemissza Pál szerint egy valóságos *„pécsi lobbí”* alakult ki a Barát körül. Ők vették rá Szapolyai halála után arra is – éppen kereskedelmi érdekeik védelme érdekében –, hogy ne adja át Budát Ferdinánd király megbízottainak.²⁰⁹ Nem sejtették, hogy ezzel a lépéssel olyan lavinát indítanak el, amely alapjaiban változtatta meg Pécs későbbi sorsát.

---

²⁰⁷ SZAKÁLY, 1995a. 54.

²⁰⁸ MOLNÁR, 2003. 27.

²⁰⁹ SZAKÁLY, 1995a. 56.

Pécs a Magyar Királyság védelmében (1540–1543)

I. Pécs város pártváltása 1541-ben

Szapolyai János 1540 júliusában bekövetkezett halálával a magyarországi események felgyorsultak. I. Szülejmán szultán elérkezettnek látta az időt a Magyar Királyság egészének elfoglalására, nem tartotta tovább szükségesnek egy bábkormányzat fenntartását. Gyors cselekvésre ösztönözte a szultánt az is, hogy Ferdinánd magyar király a váradi béke értelmében előkészületeket tett az országrészek egyesítésére. Ennek ismeretében a következő hónapokban a Porta diplomáciai manővereivel időt kívánt nyerni, egyrészt, hogy megakadályozza Ferdinándot tervei végrehajtásában, másrészt, hogy a következő év tavaszára tervezett szultáni hadjárat a lehető legkisebb ellenállásba ütközzön.²¹⁰ A magyar politikai elit jó részének szűklátókörűségét mutatja, hogy még ezekben a hónapokban is fenntarthatónak hitték az eddigi állapotot, és többen közülük titkon talán abban reménykedtek, hogy ők lesznek Szapolyai örökösei. Pedig a szultáni udvarból már 1540 nyarán olyan hírek szivárogtak ki, hogy Szülejmán Magyarország meghódítására készül, és 1541. január 6-án Farnese bíboros világos üzenetet kapott Alexandro Confalonnerótól, hogy a törökök csak abban az esetben hajlandóak János király fiának hagyni az országot, ha a szultán megkapja Pécsét, Budát, és Székesfehérvárt.²¹¹ 1540 szeptemberében Hieronimus Łaski a szlavóniai Stubiczáról jelentette, hogy a török bizonyosan nem engedi át Budát Ferdinándnak, és mindent el fog követni, hogy ezt megakadályozza.²¹² A hírek nem voltak alaptalanok, a szultán valóban Buda, Székesfehérvár és Pécs átadásához kötötte János Zsigmond elismerését. Ez még az eddig szilárd Szapolyai-párti emberek közül is többieket meggyőzött arról, hogy a szultán valóban az ország elfoglalására készül. A bizonytalan légkörnek köszönhetően mozgolódás kezdődött a különböző politikai csoportosulások között, és minden fél igyekezett a számára legmegfelelőbbnek vélt lépéseket megtenni. Ebben a helyzetben Pécs – mint kiemelten fontos stratégiai település – kényes helyzetbe került.

Szapolyai halálának idején Eszéki János pécsi püspök volt a város birtokosa. Ő azonban gyakran tartózkodott székvárosán kívül, ezért Pécsét

---

²¹⁰ A 1541. évi szultáni hadjárat valódi céljaira lásd: FODOR, 1991.

²¹¹ KOLLÁNYI, 1906. 343.

²¹² IVÁNYI, 1941. 54.

valójában Kákonyi József, Eszéki püspök várnagya irányította. Így volt ez 1540 őszén is, amikor a püspök Izabella királyné követeként Werbőczy Istvánnal együtt ment követségbe a Portához. Valamikor 1541 elején azonban Izabella – bizonyos híresztelések szerint Petrovics Péter és Fráter György unszolására – Athinai Simont, a Szapolyai-párt kipróbált hívét küldte háromszáz katonával a vár átvételére.²¹³ Mivel nincsen arról adatunk, hogy Eszéki János átállt volna Ferdinánd pártjára,²¹⁴ ezért csak találgathatunk, hogy mi készítette erre a lépésre az özvegy királynét. Azt a lehetőséget elvethetjük, hogy a város Ferdinándhoz való átállása miatt kellett elküldeni Simon deákot a vár átvételére, mert őt éppen a Szapolyai Jánoshoz végletekig hű pécsi papság segítette terve végrehajtásában. Az egyetlen logikus feltevés az, hogy Eszéki halála miatt került sor Athinai megbízatására, ugyanis a követségből hazatérő püspök március első napjaiban Pécsen meghalt.²¹⁵ Az eseményekről a kitűnő humanista főpap, Verancsics Antal számol be a legrészletesebben, ezért érdemes az ő elbeszélését tüzetesebben szemügyre vennünk.²¹⁶ Szerinte Izabella csak Eszéki halála után²¹⁷ küldte Simon deákot Pécs átvételére, nehogy a németek, azaz Ferdinánd király hívei kezébe kerüljön.²¹⁸ Erre tehát legkorábban márciusban kerülhetett sor, és az általában jól értesült Verancsics nem tud arról, hogy a város át akart volna állni, sőt Athinait a pécsi polgárság krémje is támogatta terve végrehajtásában.²¹⁹ Az özvegy környezetében attól tartottak, hogy Buda elfoglalása után a Habsburg fősereg a többi jelentős várost is meg akarja szállni, ezért küldték a Szapolyaiak kipróbált hívét az általuk is fontosnak tartott Pécs átvételére. Arról szó sem volt, hogy esetleg Kákonyi ingadozott volna, mert az ekkor még Fráterhez hű Verancsics is rendkívül pozitívan

---

²¹³ SÖRÖS, 1905. 513.

²¹⁴ Hatos Gusztáv rosszul rekonstruálta az eseményeket, midőn azt írta, hogy Roggendorf már Budát ostromolta, amikor Eszéki hazatért. A püspök ezért Pécsre igyekezett, de mivel a város már Ferdinánd pártján állt, már ide sem jutott be. HATOS, 1870. 384.

²¹⁵ „*Episcopus Quinque Ecclesiensis rediens ex legatione Turcica febre correptus, in domo sua est mortuus.*” TÓTH, 2003. 199. okl.

²¹⁶ VERANCICS, 1857a.

²¹⁷ „*Extincto Joanne Eziko, Quinqueecclesiarum episcopo.*” Uo. 153.

²¹⁸ „*...summa cura et vigilantia tueretur, ut in Germanorum manus non incideret.*” Uo. 154.

²¹⁹ „*Simon, cum potioribus civitatis tractaturus res, arcem ingrederetur.*” Uo. 156.

jellemezte Eszéki kapitányát, aki követelése teljesítése után hajlandó lett volna átadni a várat Izabellának.²²⁰

Kákonyi csupán katonái elmaradt járandóságainak kifizetését akarta elérni, ám a pénz szűkében levő Athinai ezt nem fogadhatta el. Ezért cselhez folyamodott, megvesztegette a kapust, Zuchinai Ambrust, aki száz aranyért szemet hunyt afelett, hogy a váron kívül lakó kanonokok a Szent János társaskáptalan védelmének indokával fegyvereseket vigyenek be magukkal a belső várba.²²¹ A megadott napon, amíg Kákonyi misét hallgatott, Athinai emberei behatoltak és hatalmukba kerítették a várat. Ez nem ment erőszak nélkül, többen megkísérelték az ellenállást, őket kíméletlenül lekaszabolták.²²² A vár elfoglalását az istentiszteletről kilépő várnagy meglepetéssel – és valószínűleg nagy megkönnyebbüléssel – vette tudomásul. Ezek után Athinai feleskette a várost és a védőket – azaz Kákonyi eddigi katonáit – Izabella hűségére,²²³ elfoglalta, majd magának adományoztatta Szászvárat, és ezzel megerősítette a Szapolyai-párt uralmát a megyében.²²⁴

Csupán néhány apró, zavaró momentum akad ebben a történetben. Szapolyai halála után állítólag a város hajlott arra, hogy Ferdinándhoz álljon, és még 1541. január 10-e előtt felajánlotta hűségesküjét.²²⁵ A másik kardinális kérdés Athinai hűsége, ugyanis Thurzó Elek már 1540 őszén azt jelentette Ferdinándnak, hogy Simon deák és Váraljai Szaniszló fehérvári prépost is szívesen átállnának a Habsburg uralkodó oldalára.²²⁶ Mivel Verancsics ezekről nem tudott, és egyébként az adatai hitelesnek tűnnek, így egyelőre nem tudunk mit kezdeni ezekkel a megjegyzésekkel.

A város következő néhány hónapjáról nincsen semmi adatunk, ezért a legfontosabb kérdésre nem tudunk válaszolni: miképp fordulhatott elő, hogy 1541 őszén Pécs már Ferdinánd érdekében dacolt Kászim bég csapataival? Erről sajnos Verancsics sem szól semmit, így még feltételezésekre sem bocsátkozhatunk.

---

²²⁰ „*Joannes Kakonius, vir integer et sine malitia, ingenio tamen et fide commendabilis, eratque idem paratissimus arcem reginae jussis tradere.*” VERANCSICS, 1857a. 155.

²²¹ NÉMETH, 1897. 407.

²²² „*...capitur praefectus, caeduntur multi.*” VERANCSICS, 1857a. 156.

²²³ „*Habita arce in hoc modum, urbeque in omnibus praesidiis Ezekianis reginae et filio, quae voluerant, in verbum et fidem ultro inauthoratis.*” Uo.

²²⁴ SZAKÁLY, 1999. 38.

²²⁵ SZAKÁLY, 1995a. 57.

²²⁶ Ferdinánd olyan komolyan vette ezt, hogy Athinait akarta rábírní, hogy segítsen Buda vagy Székesfehérvár megszerzésében, és ezért cserébe Cserépvárát ajánlotta fel neki. IVÁNYI, 1941. 54.

Az 1541. évi szultáni hadjárat valódi célja – immár minden álcát levetve – a Szapolyai-párt felszámolása, és az ország egészének megszállása volt. Csupán a Buda elfoglalása utáni napokban mérte fel Szülejmán, hogy továbbra sem képes Bécs bevételére, és szüksége lesz – még ha megváltozott formában is – magyarországi támogatókra. 1541. augusztus 29-e után a szultáni hadvezetés fő stratégiai célkitűzése az volt, hogy a hódoltság fokozatos kiszélesítésével biztosítsák Buda biztonságát, és megkezdjék egy magyarországi tartomány kiépítését. E terv részeként szeptember 6-án kicsikartak egy parancslevelet Izabellától, amelyben a vár átadására szólította fel Pécs védőit.

Ezzel az irattal „felfegyverkezve” indult el Kászim bég a budai táborból, hogy meghódítsa Pécsset.²²⁷ A vár azonban Athinai Simon vezetésével és a környékről bemenekült lakosság aktív részvételével megtagadta az engedelmességet. Ezután Kászim még megpróbált ostrommal nyomatékot adni követelésének, de mivel kísérlete sikertelennek bizonyult, néhány nap után elvonult a vár alól. Ekkortól vált nyilvánvalóvá, hogy Pécs átállt Ferdinánd oldalára. A Habsburg uralkodó Váraljai Szaniszló fehérvári prépostot bízta meg az Athinaival való tárgyalásokkal, aki azt szabta hűségfeltételül, hogy a prépost legyen az új pécsi püspök.²²⁸ Ferdinánd lépéselőnybe került ellenfeleivel szemben, mivel Szapolyai halála után immár ő maradt az egyedüli törvényes uralkodója az országnak, így csak neki volt joga a megüresedett püspöki székekbe új embereket kinevezni. Ezért nem okozott különösebb problémát Váraljai kinevezése, amelyre ezekben a napokban kerülhetett sor. Ferdinánd 1541. október 20-án bocsátott ki hitlevelet a pécsi várnagy részére, – ebben már pécsi püspököknek nevezte Váraljait – és két nappal később utasította az új főpapot, hogy személyesen is tetesse le a várossal a hűségesküt.

Pécs városának ostroma az Izabellától kicsikart irat és Ferdinánd hitlevelének dátuma közé esett, ezen időszakon belüli pontosabb meghatározása azonban nehézségekbe ütközik. A probléma megoldásában segíthet,

---

²²⁷ Az események elemzésével több kitűnő tanulmány foglalkozik részletesen: SÖRÖS, 1905; SZAKÁLY, 1994; SZAKÁLY, 1995; SZAKÁLY, 1999. Mivel ezektől nem térünk el, a továbbiakban csak különlegesen fontos esetekben hivatkozunk rájuk.

²²⁸ SÖRÖS, 1905. 517. Ezt a feltételt más források nem erősítik meg. Az azonban biztos, hogy sokáig jó viszony volt kettejük között. Váraljai kinevezéséről Verancsics szűkszavúan emlékezett meg: Szaniszló a pécsi püspökséget csaltság révén kapta meg Simontól. „...quo scilicet fuco Stanislaus episcopatum Quinqueecclesiensem accepit a Simone.” VERANCICS, 1857a. 159–160.

hogy tudjuk, a törökök valamikor október 6-a előtt elkezdték Szekszárd várának építését. Egy 1542-ből származó röpirat tudósít arról, hogy a szultán hazafelé elfoglalta Szekszárd, Szekcső és Baranyavár kastélyokat, de Pécsset hasztalanul támadta, mert az bátran ellenállt.²²⁹ Szerzője annyiban téved, hogy valójában ekkor már török kézben volt Szekszárd, és az egész Duna-parti sáv Buda és Eszék között. A kérdés az lehet, hogy mi volt az oszmán hadvezetés eredeti célja? Csupán Pécs sikertelen ostroma miatt kezdték el Szekszárd kiépítését, vagy az eseményektől függetlenül mindenképp megerősítették volna a tolnai mezővárost? Szakály Ferenc az utóbbi nézetet képviselte, és ezért Pécs feltételezett ostromát is inkább október első két hetére datálta. Elképzelésének helyességét bizonyítja, hogy Kecskés Pál varasdi kapitány már október 2-án azt írta az uralkodónak, hogy a beglerbég megtámadta Pécsset, de ágyúk hiányában nem tudta megostromolni, ezért tárgyalások útján igyekezett megszerezni, hiába.²³⁰ Ebből az adatból kiderül, hogy Pécs ostroma és Szekszárd felépítése egy időben történt, Szülejmán Pécs hovatarozásától függetlenül fontosnak ítélte a dunai vízi út biztosítását. Ezzel egy időben lerombolta Bata városát, és elfoglalta Tolnát, ahová azonnal kinevezte a saját tisztviselőit.²³¹ Pécs polgárai és védői azonban sikerrel hártották el a támadást – talán tanultak a tragikus 1526. évi eseményekből – nem nyitották meg kapuikat az ostromlók előtt. Ezzel a lépéssel eldőlt, hogy Pécs nem az Oszmán birodalom előretolt helyőrsége, hanem a Magyar Királyság legfontosabb dél-dunántúli végháza lett a következő években.

II. Pécs szerepe a kialakuló határvédelmi rendszerben

A Buda elfoglalását követő hetekben kiderült, hogy az oszmán hadvezetés alapvető stratégiája megváltozott, és ezentúl tartósan be kíván rendezkedni az ország területén. Ennek jeleként a Magyarországon hátrahagyott erők már Tolnán teleltek, hogy a következő tavasszal minél

---

²²⁹ „...beim Heimzuge eroberte Solyman auch die Schlösser Szegszárd, „Zeckeheh“, Baranyavára; aber Fünfkirchen erstürmte er vergeblich, das hielt sich wacker.” FITZ, 1931–32. 6.

²³⁰ „A beglerbég megszállta Pécsset is, de bizunk benne, hogy bevennie nem sikerül, mert ágyúi nincsenek, ezért szavakkal kéri. Eddig még nem vette be és nem foglalta el.” „Beghler Begh vero civitatem Quinquecclesiensem obsedit. Speramus eam non expugnasse, ex quo bombardas non habuerit, verbo peciit. Sed nondum expugnavit et nec obtinuit.” LASZOWSKI, 1917. 88.

²³¹ Uo.

gyorsabban bocsátkozhassanak akcióba.²³² A megváltozott elképzeléseknek megfelelően építették ki Szekszárd várát – erre a mohácsi csata óta bármikor lett volna lehetőség – és a következő években állandóan kétszázötven katonát állomásoztattak a garnizonban.²³³ Legkésőbb 1542 elején megalakult a mohácsi szandzsák, amelynek élére Kászim bégét nevezték ki.²³⁴

A délszláv származású katona kiválasztása jó döntésnek bizonyult, ugyanis évtizedes tapasztalata alapján kitűnően ismerte a helyi viszonyokat. Oszmán részről az ő irányításával indult meg régióban a várháborúk folyamata, amelytől azt remélte a hadvezetés, hogy a dunántúli hódoltság kiszélesítésével biztosítani tudják a Szerémséget és Budát összekötő útvonalat. Ennek érdekében 1541 ősze és 1542 tavasza között a török erők megszállták Földvárt, Kalocsát, Tolnát, Szekcsőt és Zombort.²³⁵

A Kászim irányításával megszervezett szandzsák az első volt Magyarország területén, kialakulatlanságát mutatja azonban, hogy a század folyamán hol szekszárdinak, hol mohácsinak nevezték. Valójában sokkal inkább Szekcsőről és Szekszárdról (majd 1543-tól Pécsről) irányították, mint a magyar történelemben oly gyászos emléké településről.²³⁶ A szandzsák pontos területi meghatározására nincsen mód, hiszen a határok folyamatosan változtak. Területét legszemléletesebben talán maga Kászim fogalmazta meg, amikor magát a Duna melletti és a Dráván inneni rész, valamint Tolna urának nevezte.²³⁷ A mohácsi-szekszárdi és a Drávától délre fekvő területeken 1537-ben létrehozott pozsegai szandzsák²³⁸ között kezdetektől fogva szoros volt az együttműködés: együtt kívánták bekeríteni az egyre zsugorodó dél-dunántúli területeket. Míg Pozsegában jelentős

---

²³² FENYVESI, 2000. 497–498.

²³³ SZAKÁLY, 1999. 40.

²³⁴ DÁVID, 1999. 57. A horvát származású Kászim bég neve összeforrt Pécs városával. A várháborúk kezdeti időszakának kétségkívül egyik legtehetségesebb török parancsnokának életéről több tanulmány született: DÁVID, 1995; DÁVID, 1996; DÁVID, 1999. 51–65; SZAKÁLY, 1995b; SZAKÁLY–DÁVID, 1996.

²³⁵ HEGYI, 1999. 89.

²³⁶ DÁVID, 1992. 55. Ebből vált ki 1552-ben a koppányi, majd még 1565 előtt a simontornyai, és 1570-től az immár önálló pécsi szandzsák. Fontos megemlíteni, hogy a 16. században Mohács a pécsi szandzsákbég birtoka volt, és a gyakorlat alapján általában a szandzsákok központjait kapta meg a bég szolgálati birtokként. Azaz nem csupán hagyománytiszteletből ragaszkodtak a Mohács névhez, hanem mert ez alapján joggal nevezték így a tartományt. Pécsnek valójában semmilyen kiemelt közigazgatási funkciója nem volt. Sudár Balázs szóbeli közlése nyomán.

²³⁷ „...penes Danubium citra Drawam ac Tholna Dei gratia zanchak.” SZAKÁLY, 1999. 38.

²³⁸ DÁVID, 1995. 55.

sikereket könyvelhettek el az oszmán csapatok, – még 1542 elején elfoglalták Nekcse, Daróc, Szentmiklós és Rahóca várakat – addig Kászimnak komoly problémát okozott az előrenyomulás Tolnában és Baranyában, mivel a Pécs központtal szerveződő végvidék aktívan védekezett.²³⁹ A török hadvezetés tisztában volt vele, hogy addig nem lesz képes tartósan uralma alá hajtani a környéket, amíg a fővár – jelen esetben Pécs – el nem esik. Ezt azonban keresztény oldalon is tudták és ezekben az években mindent elkövettek, hogy az alapvetően rossz adottságokkal bíró várost kellőképpen megerősítsék.

Pécs vára azonban nem volt alkalmas arra, hogy egy ostromágyúkkal felszerelt komoly hadseregnek hosszú időn keresztül ellen tudjon állni. Nem volt folyó, amelyre védelme támaszkodhatott volna, és az északi oldalról, a Tettye magaslatairól könnyűszerrel be lehetett látni. Földrajzi elhelyezkedésén túl a püspöki várat délről és keletről körbeölelő város nagysága sem szolgált előnyére: Pécs valójában mindvégig védhetetlen volt.

A Mátyás király halála utáni esztendőkből Kinizsi Pál alsó-magyarországi főkapitány határozta el a vár megerősítését a bizonytalan szlavóniai helyzet, és az egyre gyakoribbá váló török beütések miatt. Ő építtetett egy barbakánt a nyugatra néző kapu védelmére a vár délnyugati sarkában.²⁴⁰ Az 1530-as években ezt építették át a kor elvárásainak megfelelően, miután a korábbi kaput elbontották.²⁴¹ Ugyanakkor a vár délkeleti sarkán is állt egy rondella a káptalani városrészbe vezető kapu védelmére.²⁴² Jelentős építkezéseket hajtott végre Ernuszt Zsigmond is, aki a belső vár déli kaputornyát emelte, amelyet címerével díszített.²⁴³ A középkor végén már állt a keleti védmű, és a déli oldalon a kerengő miatt kialakított kettős fal.²⁴⁴ A magyarországi viszonylatban közepes nagyságúnak számító

---

²³⁹ 1542. február 17-e előtt azért kerültek török kézbe a várak, mert védőik üresen hagyták őket és elmenekültek. ETE IV. 11.

²⁴⁰ G. SÁNDOR, 1984. 15. A pécsi püspökvár történetének újabb összefoglalását lásd: G. SÁNDOR, 1991; UŐ, 1994.

²⁴¹ Ezt budai analógia alapján állítja Bodó Balázs, és amíg nem kerül elő forrás, addig nem lehet kizárni ennek lehetőségét. BODÓ, 2006. 37.

²⁴² Uo.

²⁴³ GOSZTONYI, 1939–1940. 59. Bodó Balázs Ferdinánd uralmára teszi az építést, de ennek nem nagy a valószínűsége. Uo.

²⁴⁴ VÍSY, 2007. 48–50.

vár az építkezések ellenére gyenge maradt.²⁴⁵ A terméskőből készült falak vékonyak voltak, így komoly ostromot nem bírtak ki. A nyugati falon feltárt szögletes alaprajzú bástya és a vár északkeleti félköríves bástyája már elavultnak számítottak, és nem tartottak lépést a kor ostromművészetének fejlődésével.²⁴⁶ A külsővár keleti oldalán pedig csupán cölöpsor próbálta feltartani az esetleges támadásokat, a kőfal ezen az oldalon egészen a 17. század második feléig hiányzott.²⁴⁷ A 16. század első éveiben a humanista-mecénás Szatmári György pécsi püspök is inkább reneszánsz stílusú építkezéseivel foglalkozott, átalakította a püspöki palotát, és kényelmi szempontokat figyelembe véve nyári palotát építtetett a Tettyén. Ám a vár védelmi képességei ettől még nem lettek jobbak.

Az 1543. évi eseményekből az is világosan kiténik, hogy az 1528-ban megerősített királyi privilégiumok ellenére a városi polgárok adójukból vajmi keveset fordítottak a vár falainak megerősítésére, és a helyzet nem változott azután sem, hogy Pécs végvárrá lett. Nem véletlenül írta a város eleste előtt néhány hónappal a mindig jól értesült Fráter György, hogy egy szultáni támadás esetén Pécs vára minden bizonnyal el fog esni, mert védhetetlen.²⁴⁸ Ennek ellenére természetesen nem lehet csupán a polgárok nyakába varrni a város megerősítésének elmulasztását. 1526 óta a magyar védelmi rendszer folyamatosan gyengült, a Dráva-Száva vonalán álló és sokáig jól vizsgázó kettős végvár vonal megsemmisülése után hosszú időbe telt az új védelmi rendszer kiépítése a sokkal kedvezőtlenebb terepadottságok mellett, immár az ország belső területein.²⁴⁹

Amíg a késő középkorban az ország határán álló végvár a legritkább esetben kerülhetett ki az uralkodó kezéből, addig most, a várháborúk kezdeti időszakában, a legfontosabb erősségek sok esetben magánkézben voltak, és ez megnehezítette a hatékony védekezést. Így volt ez Pécs esetében is, ahol a vár és város birtokosa mindvégig a pécsi püspök és a káptalan volt, és az ő szervitoraikból került ki a vár kapitánya.²⁵⁰

---

²⁴⁵ 3,1 hektáros alapterülete megegyezett a váci váréval, és szűkössége miatt sok katona nem is állomásozhatott a falai között huzamosabb ideig. KUBINYI, 1983. 55.

²⁴⁶ Az oszmán ostromtechnika fejlődésére lásd: ÁGOSTON, 1992a; ÁGOSTON, 1994.

²⁴⁷ GERŐ, 1999a. 56.

²⁴⁸ SZAKÁLY, 1999. 47.

²⁴⁹ A kettős végvár vonal történetére lásd: SZAKÁLY, 1975a. 50–64. Az új magyarországi védelmi rendszer struktúrájára lásd: PÁLFFY, 1996.

²⁵⁰ SZAKÁLY, 1999. 44.

Pécs azonban kiemelkedő fontosságú volt, így a püspöki csapatok mellett a dunántúli főkapitány által fizetett katonák, illetve magánföldesúri kontingensek is állomásoztak a falai mögött, és még az uralkodó is tartott itt kilencven huszárt és száz magyar gyalogost a stájer rendek költségén.²⁵¹ Ez utóbbi alakulat élére Ferdinánd király még 1542 februárja előtt Székely Lukácsot nevezte ki. Ezzel együtt Székely – Váraljai Szaniszló püspök mellett – Pécs kapitányává is vált. Így a következő évben két kapitánya volt a várnak és a városnak. Ez a lépés nem volt túl szerencsés, mert már Székely érkezésekor problémát okozott az addigi kapitány, Athinai Simon, aki nem szívesen engedte át a vár irányítását, és csupán február 27-én adta át Pécsset Váraljainak. A gyakorlatban azonban ezek után sem működhetett túl hatékonyan a kettős irányítás, ezért Székely Lukács kapitányi megbízatását valószínűleg már az év végén visszavonták. 1542. február 17-én a pécsi káptalan és a városi tanács még királyi kapitány „*Regiae Maiestatis capitaneus*” titulussal illette, június 10-én pedig maga Ferdinánd írt róla úgy, mint tanácsosáról, szlavóniai főharmincadosról illetve Pécs vár és város kapitányáról „*consiliarius noster, supremus tricesimarum nostrarum Sclavonien-sium exactor et arcis et civitatis nostrae Quinqueecclesiensis capitaneus*”, ám egy 1542. december 8-án keltezett iratban a pécsi tisztségre való utalás már nem szerepelt.²⁵² Valószínűleg helytelenül gondolták Bécsben, hogy a Dél-Dunántúl védelmének irányítása Grácból, Stájerország fővárosából is lehetséges, hiszen a terepviszonyok nem tették lehetővé a hatékony együttműködést. Talán ezért kérte a pécsi káptalan és a városi tanács Ferdinándtól, hogy Baranya, Somogy és Tolna vármegyét kényszerítse nagyobb együttműködésre Székely Lukács várkapitánnyal, mert a kooperáció – többek között a kapitány szinte állandó távolléte miatt – nem valósult meg.

Felmentésének másik lehetséges magyarázata az, hogy 1542-ben jelentős veszteségek érték az osztrák hadvezetést Szlavóniában, és ott volt szükségük a területet jól ismerő hadfira. Ezért fel kell őt mentenünk azon vádak alól, amelyekkel Istvánffy Miklós illette krónikájában, miszerint: „*Ferdinánd, mikor a várust három esztendővel azelőtt kezében vette volna, Székely Lukácsot, Jakabnak fiát, aranyat gyűjtésre inkább, hogysemmint hadakozásnak tisztiben eljárásra valót tette gondviselőül... de Lukács maga saját dolgai végett*

---

²⁵¹ PÁLFFY, 2003. 469–470. Egy tervezet szerint eredetileg több katonát szándékoztak fegyverben tartani Pécsset.

²⁵² Uo.

nem megvetendő somma pénz kiszedéséért mely nevezetben Grécben [Grácban] vala, menvén, hon nem vala."²⁵³ Székely távozása azonban nem jelentette azt, hogy a stájer tartomány ne vett volna részt továbbra is Pécs védelmében: 1543-ban ötezer, 200 lovas és 30 gyalogos zsoldjára szánt tallért, hatezer golyóbist és sok mázsa lőport kapott Pettauból a város.²⁵⁴

Székely Lukács lemondása után is komoly létszámú királyi katonaság maradt a városban. Legalábbis Christoph Zoppel, Ferdinánd familiárisa 1543 áprilisában 90 lovasnak és 100 gyalogosnak fizetett egy havi zsoldot, ám hogy nekik ki volt a parancsnokuk, és valójában ezt a kontingenst hova kellene számolni, az bizonytalan.²⁵⁵ Rajtuk kívül más katonaság is erősítette Pécs védelmét. Közülük az egyik legerősebb a Váraljai Szaniszló választott pécsi püspök által fizetett kontingens volt. Egy 1543-ban készült mustra szerint Váraljai a saját jövedelméből fizetett 170 lovas, és tudjuk, hogy voltak gyalogosai is, mert közülük többet Werbőczy Imrének, a tolnai védelem irányítójának rendelkezésére bocsátott.²⁵⁶ Nem tudjuk, hogy ezek közül mennyinek a fizetését vállalta át az uralkodó, mindenesetre a püspök 1543-ban 100 fő fizetését kérte Ferdinándtól. A püspöki bandérium mellett komoly sereg állomásozott Pécs várában az 1542-ben dunántúli főkapitány nyá kinevezett Nádasdy Tamás zsoldján is.²⁵⁷ E tiszteben Nádasdy a saját költségén, és kamarai kifizetés terhére is tarthatott itt katonaságot. 1543-ban bizonyíthatóan királyi zsoldon szolgált Pécssett Alapi János 110 és Paksy János 75 lovassal.²⁵⁸

A főbb méltóságviselőkön túl a vármegye is hozzájárult a város őréségéhez, és a Buda elvesztése okozta sokk után a magyar nemesség lassan hozzákezdett az ország védelmének megszervezéséhez. Ezért az 1542 februárjában tartott országgyűlésen kimondták, hogy a vármegyék maguk szedik be a hadiadót. Baranya pénzén januárban 103, februárban 100, márciusban 70, áprilisban 79, májusban 52 embert fizettek Pécssett és további 16 forintot kapott a kapitány (talán maga Székely Lukács) saját udvartartására.²⁵⁹

---

²⁵³ ISTVÁNFFY, 2001. 91.

²⁵⁴ SZAKÁLY, 1996. 158. A stájer segítségnyújtásra összefoglalóan: PÁLFFY, 2002b; Pálffy, 2003.

²⁵⁵ Uo. 154.

²⁵⁶ Uo. 153. A püspök által fizetett katonák közül huszonegy lovas és harminckettő gyalogos volt Werbőczy keze alatt 1543 tavaszán. SZAKÁLY, 1999. 43.

²⁵⁷ Nádasdy Tamás főkapitányi működésére lásd: PÁLFFY, 1999a.

²⁵⁸ SZAKÁLY, 1996. 155–156.

²⁵⁹ SZAKÁLY, 1999. 45.

Eközben Istvánffy Pál baranyai alispán ezer hajdú és háromszáz lovas felvadásáról tárgyalt a vármegye számára, igaz, ebből nem sok minden valósulhatott meg.

A direkt katonai segítségnyújtáson túl az uralkodó igyekezett jogi eszközökkel is segíteni a város védelmét. A pécsi káptalan és a városi tanács még 1542-ben hosszú beadványban kérte az uralkodót, hogy parancsoljon rá Tolna és Baranya megyékre, hogy segítsenek a vár falainak megerősítésében, mert „*Pécs sorsától függ az egész környék jövője*”.²⁶⁰ Ferdinánd miután ismét megerősítette a város korábbi – sőt a közben János király által adott újabb – kiváltságait is, elérte, hogy 1543-ban Baranya és Somogy ingyemmunkájából Pécs falait úgy ahogy megerősítsék.²⁶¹

Ezekből az adatokból is kitűnik, hogy Pécsen ebben az időszakban körülbelül öt-hatszáz katona teljesített szolgálatot, akik, ha a többi magánföldesúri bandériummal együttműködnek, sikeresebben védekezhetek volna.²⁶²

Az összefogásból azonban vajmi kevés valósult meg. A környék nagybirtokosai közül csupán Werbőczy Imre érzett felelősséget szűkebb pátriájáért; a pécsieknek vele összefogva kellett volna megakadályozni a térség pusztulását. A Kapos vonalára támaszkodva sikeresen szervezte Döbrököz várából az ellenállást, és komoly veszteségeket okozott a mohácsi szandzsákbégnek. Saját, főleg tolnai nemesekből verbuvált, és Somogy valamint Tolna megyék adójából²⁶³ pénzelt bandériumával valamikor április 2-á előtt szép győzelmet aratott Szekcső mellett, a kohári mezőn,²⁶⁴ majd olyan hevesen ostromolta Szekszárdot, hogy a budai pasának háromszáz lovast és kétszáz gyalogost kellett Pestről a vár felmentésére küldenie.²⁶⁵ Ezek után még ez év szeptemberében felprédálta Tolnát, majd a következő év elején a Pécsen szolgáló vitézekkel Bátára ütöttek, ahol kifosztották a pécsi, szegedi és siklói kereskedőket.²⁶⁶

Váraljai és Werbőczy kapcsolata korántsem volt felhőtlen, ám a súrlódások ellenére fel tudták osztani egymás között a feladatokat: amíg

---

²⁶⁰ SZAKÁLY, 1995a. 59.

²⁶¹ SZAKÁLY, 1996. 157.

²⁶² SZAKÁLY, 1999. 26.

²⁶³ SZAKÁLY, 1969. 22.

²⁶⁴ Ezt a csatát énekelte meg Tinódi Lantos, aki ekkor éppen Dáró várában tartózkodott. SZAKÁLY-DÁVID, 1996. 482; SZAKÁLY, 1999. 42.

²⁶⁵ GÁRDONYI, 1938. 13. 1542. április 14-én Pest város tanácsa írta Perényi Péternek.

²⁶⁶ SZAKÁLY, 1999. 43.

Pécs a déli határvidéket tartotta kézben, addig Döbrököz ura a keleti végekre ügyelt. A magyar csapatok még 1543-ban is értek el sikereket. Május 20-a körül Murád pozsegai szandzsákbég a korábban Kászim által elfoglalt Rahócáról²⁶⁷ hozott ágyúkkal Valpót ostromolta, azonban a pécsiek a siklósiakkal együtt ellentámadást indítottak és felmentették a várat, ami a körülmények ismeretében komoly fegyverténynek számított.²⁶⁸

A keresztény erők azonban minden erőfeszítésük ellenére sem tudták tartósan megvédeni a vidék lakosságát. Tolna megye elnéptelenedése ebben az időben kezdődött. Csupán 1542 és 1543 között tizennyolc település tűnt el, ezek közül nyolcat a törökök pusztítottak el, tíznek a lakói pedig elmenekültek.²⁶⁹ A plébániai és a kolostorhálózat pusztulásával ekkor roppant meg a Dél-Dunántúlon a magyar katolikus egyházszervezet, teret engedve ezzel a reformáció gyors elterjedésének.²⁷⁰ 1542-ben az összeírások 323 faluból már csak 70-ben említettek összesen 84 papot. A késő középkorban domonkos konventek voltak Pécsen, Dunaszekcsőn, Simon-tornyán és Pécsváradon, de az 1543. évi hadjáratot egy sem élte túl.²⁷¹ A török csapások következtében 1544-ben megszűnt az önálló szlavón ferences kusstódia, és a megmaradt rendházakat a dunántúlihoz csatolták.²⁷² Hiába értek el kisebb sikereket a helyi jellegű csatározásokban, mert a törökök a Drávától délre fekvő tartományaikból képesek voltak azonnal pótolni a veszteségeiket és ellentámadást indítani, míg Váraljai és Werbőczy mögött nem állt ilyen katonai potenciál.²⁷³

Az állandó háborús helyzet rövidesen katasztrófális idegállapotba kergette a környék lakosságát, akiknek nap mint nap azzal kellett szembe-sülniük, hogy az életükről nem ők döntenek, és földesuraiknak nem áll szándékában megvédeni őket. Kiábrándító lehetett megtapasztalni, hogy hiába voltak óriási latifundiumokat bíró nagyurak a térségben, akik jelentős erővel és több várral is bírtak, mint a Báthoryak Babócsán, Perényi Péter Siklóson, Bakics Pál Lak és Mára várában, Török Bálint, Werbőczy és Zrínyi

---

²⁶⁷ Móré László vára volt, ahol több keresztény fogoly is raboskodott 1543 előtt, akik közül Batthyány Farkast Kászim engedte szabadon. DÁVID, 1999. 57.

²⁶⁸ Uo.

²⁶⁹ SZAKÁLY, 1969. 24.

²⁷⁰ SZAKÁLY, 1984; SZAKÁLY, 1991; BENDA, 1991; és legújabban: MOLNÁR, 2003.

²⁷¹ FRICSY, 1981. 69–70.

²⁷² KARÁCSONYI, 1924. 144.

²⁷³ SZAKÁLY, 1999. 44.

– az utóbbi kivételével –, szinte egyik sem fogott fegyvert 1541 előtt birto-
kai védelmében.²⁷⁴ A magyar arisztokráciában nem volt meg sem az erő,
sem az akarat az összefogásra.

Pedig minden segítségre szükség lett volna ezekben az esztendő-
ben a Dél-Dunántúlon, ahol ekkor reális esély mutatkozott arra, hogy a
lakosság tömegesen álljon át a törökök oldalára a békesség fejében. A „tö-
rök áfium” ekkor kezdett el hatni a környék társadalmában, ugyanis a
harmincas évek elejétől itt állomásozó török seregek el tudták hitetni, hogy
ők valójában a békét hivatottak fenntartani, és fő céljuk a térség pacifikálá-
sa. 1536-ban Pozsega várát a bemenekült parasztok adták át az ostromlók-
nak, és bár 1541-ben éppen a Pécssett tartózkodó jobbágyok védték meg azt
a törökök ellen, 1543-ban már félő volt, hogy ők is átállnak. 1543-ban Bara-
nya megye nemessége írta, hogy „... a parasztok mindent elárulnak a töröknek.
A magyar katonaság imígyen mit sem tehet anélkül, hogy a török ne tudja.”²⁷⁵
Ugyanebben az évben Váraljai már azt jelentette – nem minden képmutatás
nélkül –, hogy Werbőczy katonáinak kegyetlenkedései miatt a lakosság
felszabadítóként várja a törököt. Az ekkor induló szultáni hadjáratnak
Szakály szerint csak azért nem lett parasztmozgalom a vége, mert a szul-
tánnak „termelő parasztkra volt szüksége”.²⁷⁶ Nem lehet véletlen, hogy
Kászim 1544-ban magyar puskásokat alkalmazott, és 1557-ben Szigeten
még olyan katonák szolgáltak, akik korábban Pécssett török zsoldban áll-
tak.²⁷⁷ Még 1558-ban is találunk magyar fiatalokat, akik ekkor álltak be a
pécsi török katonaság soraiba.²⁷⁸ Szerencsére a magyar lakosság hamar
túltette magát ezen a sokkon, és később nem találkozunk a tömeges szim-
pátia jeleivel. 1543-ban azonban valószínűleg ennek a „tömegpszichózis-
nak” volt köszönhető Pécs szégyenteljes feladása.

---

²⁷⁴ SZAKÁLY, 1999. 26.

²⁷⁵ TAKÁTS, 1915. 164.

²⁷⁶ SZAKÁLY, 1999. 36.

²⁷⁷ Uo. 37.

²⁷⁸ HEGYI, 1999a. 105.

III. Pécs eleste

1543-ban újabb szultáni hadjárat indult Magyarország ellen.²⁷⁹ Szülejmán célja Pécs, Székesfehérvár és Esztergom elfoglalásával a hódolt-ság kiszélesítése, és esetleg Bécs meghódítása volt.²⁸⁰ Több török seregrész a hadjárat előőrseként már megszállt Kalocsán és Baján, de ekkor még a Tisza felől biztosították a felvonulási útvonalat, és ezért Szeged meghódol-tására koncentráltak. Erre valamikor 1542. október végén került sor,²⁸¹ ezek után elkezdhetek felkészülni a szultán fogadására. Az óriási erőket felvo-nultató oszmán hadsereggel szemben nem volt ütőképes Habsburg haderő. Így minden hadműveleti területen fekvő vár kapitánya tisztában volt azzal, hogy nem számíthat felmentő seregre. Céljuk így nem is lehetett más, mint hogy néhány nappal késleltessék a szultáni hadjáratot, bízva abban, hogy a törököknek végül nem marad idejük stratégiai céljaik megvalósítására. Ennek fényében elgondolkodtató, hogy Pécs védői meg sem kísérelték az ellenállást. Az eddigi szakirodalom alapján az a nézet terjedt el, hogy Pécs valamikor július 20-a után, Siklós kapitulációját követően esett el. Szakály Ferenc azonban bebizonyította, hogy a magára hagyott várat Kászim bég már legkésőbb július 5-én (de inkább előbb) elfoglalta, amikor a sokkal gyengébb Siklós még állt.²⁸² Az 1543. évi hadjáratról írt – Verancsicsnak tulajdonított – beszámoló szintén szigorú kritikát fogalmazott meg a védőkkel kapcsolatban. A hadügyekben jártas író tisztában volt a város ked-vezőtlen fekvésével, a falak gyengeségével, mégis Váraljai tunyaságának és kapzsiságának tulajdonítja a csúfos kudarcot.²⁸³

Nagyon nehéz a vár feladására magyarázatot találnunk, hiszen fen-tebb láttuk már, hogy jelentékeny haderő gyűlt össze 1543 tavaszán Pécsen. Istvánffy Miklós művében Székelyt hibáztatja, de tudjuk, hogy ebben téve-dett. Amint arra Szakály Ferenc is rámutatott a várban szolgálók utóéletét

²⁷⁹ A hadjárat eseményeire lásd: BARTA, 1994.

²⁸⁰ ETE IV. 267. 1543. május vége. Fráter követének Ferdinándhoz intézett jelentése. Már akkor megjósolta, hogy Pécs, Székesfehérvár és Esztergom lesz a célpont. Úgy vélte, ha Pécs el is esik, megfelelő segítséggel a másik két vár hosszú ideig tarthatja magát. „*Sed etiamsi Quinqueecclesiis ille potiatur, credit Albam Regalem et Strigonium non obtenturum, modo M(tas) V. dignetur bene provideri locis illis et numero militum et commeatu.*” Ez azért fontos, mert a törökök akkor a nyár nagyobb részét ezen várak ostromára vesztegetnék el. „...*ut eorum locorum expugnatione magnam partem aestatis absumat.*”

²⁸¹ Az erre vonatkozó forrásokat lásd: KÁROLYI, 1878. 520–526.

²⁸² SZAKÁLY, 1999. 47.

²⁸³ VERANCICS, 1857b. 233.

végigkövetve, közülük egyet sem ítélték el magatartásukért, többen komoly karriert futottak be később, és a végvári vitézlő társadalom megbecsült tagjai lettek.²⁸⁴ Váraljai július 28-án írt memorandumában arra hivatkozott, hogy saját katonáit elégtelennek látta a védelemre, a többieket pedig nem tudta tartóztatni. A kérdés már csak az, hogy ki kezdte először a futást, amit látva a lakosságot is páni félelem kerítette hatalmába: „... midőn azért [Váraljai] Szaniszló püspök sok kérésivel őket hiába igyekeznék megtartóztatni, összerakván az edényeket, hirtelenséggel a kapukon kirohanának és a sáros erdőken, berkeken egy része Szigetre mene.”²⁸⁵ A csendes elszállingózás már korán megkezdődött. Keglevich Péter június 10-én jelentette, hogy három nappal korábban Alapi János katonáival átvonult Kaproncán, és tőle úgy értesült, hogy Pécs védői és a püspök meg vannak győződve arról, hogy a szultán feléjük tart. Keglevich azt javasolta ezért Jurisics Miklósnak, hogy küldjön huszárokat, akikkel megóvhatják azt a vidéket.²⁸⁶ Újabb segítség azonban nem érkezett, és Váraljai valamikor a hónap végén Veszprém felé távozott, többen pedig a közeli Szigetre vagy a szlavóniai Kaproncára települtek át.²⁸⁷ Tehát nem a püspök volt az első menekülő, az ő távozása azonban felgyorsította az eseményeket. Félelme ugyanis átragadt a papokra és a tehetős polgárookra egyaránt, akik szintén a menekülést választották.²⁸⁸ A német lakosság szinte teljes egészében elköltözött a városból. Közöttük volt Schreiber mellett például Georg Völchl feleségével és gyermekével együtt.²⁸⁹ Hasonlóan cselekedett pécsi Luka János és Gabciz András, akik chernelházi Chernel Ambrussal menekültek utóbbi Sopron megyei, chernelházai kúriájába, ám út közben Zala megyében Csabi Farkas kifosztotta a szekereiket, és bútoraikban, ruháikban és egyéb ingóságaikban 3000 forint kárt okozott.²⁹⁰

---

²⁸⁴ SZAKÁLY, 1999. 48.

²⁸⁵ ISTVÁNFY, 2001. 91.

²⁸⁶ LASZOWSKI, 1917. 141.

²⁸⁷ A pécsi bíró arról panaszkodott, hogy Alapi János, Bocskai Ferenc a káptalan és más pécsi lakosok szekereit kifosztották. SZAKÁLY, 1995a. 62.

²⁸⁸ „Consternationis eius [ti. Váraljai] exemplum totus quoque sacerdotalis ordo, et cives ad unum sequuti.” VERANCICS, 1857b. 233.

²⁸⁹ Ő, miután minden vagyonát elvesztette, az uralkodóhoz fordult támogatásért. Ferdinánd méltányolta a kérést, és a szlavóniai harmincad terhére harminc forintot utaltatott ki neki. LASZOWSKI, 1917. 165–166.

²⁹⁰ BILKEI, 2008. 539. roszta.

A hátrahagyott értékek szétrablása szinte azonnal megkezdődött. A kanonokok, szerzetesek és a polgárok értékeit azok, a vár védelmére felfogadott huszárok kezdték el fosztogatni, akiket a tavasz folyamán a város szegényebbjei, és a környék zsellerei közül toboroztak.²⁹¹ Az ő harcértük minden bizonnyal csekély volt, és vagyoni helyzetük miatt sem lehettek különösebben motiváltak, hiszen éppen szegénységük tartotta őket vissza a meneküléstől.²⁹² A vezetés nélkül maradt városban kifosztották a püspökség várban lévő templomát, ahová a püspök és a káptalan az ingóságaitak összegyűjtötték, majd a polgárok elhagyott házai következtek. A város utolsó napjaiban tehát teljes volt a zűrzavar, és Pécs középkori története dicstelenül ért véget.²⁹³

Pécs védőinek a menekülése a szlavóniai hadszíntér eseményeiből érthető meg. Ulama boszniai bég²⁹⁴ már április 25-e előtt meghódította Csázmát, Murád és Kászim pedig Atyinát, valamint a Keglevich birtok Belostyinát – jelentős részt hasítva ki az eddig keresztény kézen levő területből.²⁹⁵ Június 23-án a szultáni fősereg elfoglalta Valpót. E területi veszteségek is hozzájárulhattak ahhoz, hogy Istvánffy Pál baranyai alispán szerint már 12 000 ember hódolt be a töröknek, és attól félt, hogy a környékbeli parasztság egésze át fog állni.²⁹⁶ Az 1536-ban egyszer már átélt rettegés söpörhetett végig ismét a pécsi lakosságon, ez vezethetett a fejvesztett meneküléshez, és a vég nélküli rabláshoz és fosztogatáshoz.²⁹⁷

A városban zajló események felkeltették az oszmán sereg parancsnokainak a kíváncsiságát. Úgy tűnik, hogy a hadjárat kezdetén tartottak az ostromtól, hiszen a vitézül védekező Valpóhoz és Siklóshoz képest Pécs

---

²⁹¹ Április 10-én Becze István az írta Nádasdynak, hogy a vár védelmére felfogadtak több gyalogost, ám ők zsold híján már továbbálltak. Két héttel később Alapi János húsz lovaszt akart a város szolgálatába fogadni. MÁLYUSZ, 1924. 59; 61–62.

²⁹² „...quos etiam paupertas tutos a Turcis faciebat.” VERANCICS, 1857b. 233.

²⁹³ Talán ezekben a napokban rejtették el azt a mintegy 200 darab I. Ferdinánd ezüstdénárt tartalmazó erszényt is egy, a Siklósi kapu közelében levő tároló veremben, amelyet az elmúlt évben találtak meg. TÓTH, 2008. 19.

²⁹⁴ Életére lásd: DÁVID, 2002–2006.

²⁹⁵ SZAKÁLY, 1999. 43.

²⁹⁶ SZAKÁLY, 1995a. 40.

²⁹⁷ Hobardanec Anna, Csehi Katalin és Sklana domonkos apácák egy szekéren menekültek Szigetre, majd végül Varasdon fogadták be őket, miután a püspöki és a királyi katonák is kifosztották őket. SZAKÁLY, 1995a. 62. A városból való elköltözésre már 1542-ből vannak adatok. Ekkor Nádasdy Tamás kapuvári uradalmára, a Sopron vármegyei Szil oppidumába szerettek volna többen áttelepülni Pécsről és annak környékéről. MOL P 1314. 32870.

jóval erősebbnek számított. Kászim vajda Szekszárdon állomásozott, és innen kísértc figyelemmel a város agóniáját. A hadjáratról készült beszámolóból világosan kiderül, hogy Pécs gyors megszállására a védők elmenekülése miatt került sor, miután a vajda meggyőzte a szultánt terve felől.²⁹⁸ Kászim közeledtének hírére az otthon maradt polgárok küldöttséget menesztettek a törökökhöz – vagy Ahmed nagyvezírhez a Dráva irányába, vagy a szultánhoz Mohácsra – a város kulcsaival, sőt Szerémi szerint még élést is vittek magukkal ajándék gyanánt.²⁹⁹ Állítólag maga a szultán is ellátogatott július 6-án Pécsre, és közben elterjedt az a hír is, miszerint a törökök annyira meglepődtek az üres váron, hogy cselet gyanítottak, és három napig megtiltották katonáiknak a városba való belépést. A pécsieknek szerencséjük volt, mert a szultán jó hangulatban volt, és megtiltotta a város felprédálását. Igaz, ezzel egy kicsit elkésett, mert Kászim katonái már korábban átkutatták a várost.³⁰⁰

A pillanatnyi stratégia részeként a szultán még azt is megkérdezte a pécsiektől, hogy kit szeretnének uruknak. A polgárok régi jó ismerősüket, Kászimet nevezték meg a szultán előtt, aki méltányolta kívánságukat.³⁰¹ Istvánffy elmondása szerint: *„Szulimán az oly híres és alkalmas helyű városhoz való érkezésen nem keveset örülvén 20. napján Szent Jakab havának azt elfoglalá, és mind a templomokat, s főképpen a Szent Péterét, melyet a régi királyok felette nagy szép épülettel rakattanak, s a várban vala, a Mahomet hamis vallására rendeltetett éktelen mecsetté téteté, egy vagy két kereszténnek engedvén ott lakni, kiknek nem lón hova futniuk, vagy az ellenségnek hirtelen érkezésétől ott tapasztaltatván az elfutásban módjuk nem volt.”*³⁰² Ezzel nagyjából összezseng Evlia leírása a vár elestéről, talán az övé kicsit színesebb: *„Pécs várának elfoglalására is kiadták a Padsah fermánját. Murad eszéki és Kászim mohácsi bégnek tízezer pus-kás gyalogost adtak. Parancsnokuknak Gázi Mihaloglu Mehmed béget nevezték ki, az ő tízezer embere alkotta az előőrsöt. Ezek tíz nap alatt felégették és elpusztították a*

---

²⁹⁸ *„Hoc accepta [ti. a védők fosztogatását] Cazsum quoque voivoda, qui cum parato milite in arce Sixard, Quinqueecclesiis vicina, olimque abbatia, intentus adventui caesaris, sese continebat, visa facili et non permittenda occasione ad magni momenti victoriam assequendam, haud inpigre in desitutam urbem pergit, eamque, nemine prohibente, ingreditur, potiturque etiam ipse non mediocri praeda, caesarique quam maturime nunciat, quod Quinqueecclesias teneret.”* VERANCSICS, 1857b. 234.

²⁹⁹ Evlia Cselebi szerint egy magas rangú egyházi személy vitte el a kulcsokat. EVLIA, 1985. 226; SZERÉMI, 1979. 341.

³⁰⁰ VERANCSICS, 1857b. 234–235.

³⁰¹ SZAKÁLY, 1999. 47.

³⁰² ISTVÁNFY, 2001. 92.

Siklós alatti, Pécs várát övező síkságon viruló falvakat és kerteket. A várban levő bölcs, tapasztalt papok és vladikák eképp gondolkoztak: Ez a Szülejmán Khán világhódító, hatalmas padisah. Adjuk át neki magunktól egyességgel a várat, óvjuk meg a sok szenvedéstől, hisz úgy is elfoglalnák. – Kimentek a papok a vár fokára, kitzúzták a fehér zászlót és drágakővel ékesített tányérokra nyújtották át a kulcsokat Mehmed bég szerdárnak, Murad bégnek és Kászim bégnek, akik a kulcsokat a vár püspökével együtt elküldték Szülejmán Khánnak, aki igen elégedett volt és megparancsolta, hogy az önként behódoló várossal jót tegyenek.”³⁰³

Pécs elestének hírére Szász- és Máriavár azonnal megadta magát, Anyavár viszont ekkor még ellenállt, Kászim csak néhány héttel később foglalta el.³⁰⁴ Ellenállás nélkül került török kézre Harsány vára, a pécsi káptalannak a Dráva vizével védett Gerediscse nevű vára, valamint Kiszaszonyfa, Dombay János dombói, és Szerecsen János dárói kastélya.³⁰⁵

Pécs török kézre kerülése után a hadjárat végére szinte egész Baranya területe az új szandzsák része lett. Csupán egy keskeny nyugati sávot tartott ellenőrzése alatt az ekkor még a Török család birtokában levő Sziget, amely innentől kezdve átvette Pécs védelmi funkcióit. A vármegye hivatalnoki kara is az Almás-patak mocsarai között megbúvó biztonságosabb várban tűnt fel, így ebben a tekintetben is Sziget tekinthető Pécs utódának. Egyedül az egyházi igazgatás ítélte veszélyesnek a Somogy és Baranya határán fekvő települést, és választott magának távolabbi központot.

Pécs késő középkori története ezzel lezárult, a település egészen 1686-ban bekövetkezett felszabadításáig az Oszmán Birodalom egyik határtartományának központjává vált.

---

³⁰³ EVLIA, 1985. 226.

³⁰⁴ SZAKÁLY, 1969. 26.

³⁰⁵ TIMÁR, 1989a. 14.

Pécs a török határvédelem tengelyében 1543–1566 között

A város nem lett a hódítás után azonnal közigazgatási központ. Az egész Dél-Dunántúl területét magában foglaló szandzsák továbbra is a mohácsi nevet viselte.³⁰⁶ Kászim bég az elnevezéstől függetlenül azonban jobbára Szekszárdon vagy Pécssett lakott, ez utóbbi helyről írta 1544. február 17-én Pemfflinger Katának azt a levelét, amelyben annak szigeti tisztartóira panaszkodott.³⁰⁷ Nem véletlen, hogy a bég éppen a szigeti katonák tettein háborodott fel: az Almás mocsaraiban megbúvó vár volt az, amely a következő két évtizedben feltartóztatta – vagy legalábbis megnehezítette – a török előrenyomulást a térségben.

A magyar határvédelem gyengeségét mutatja, hogy bár a somogyi végvárok katonasága sok borsot tört Kászimnak és utódainak az orra alá, de Pécs várának visszavételét egyszer sem kísérelték meg. Az oszmánok ezzel szemben szisztematikusan terjesztették ki hatalmukat, és egyre szorosabb gyűrűt vontak a magyar határszakasz legfontosabbnak tartott erőssége, Sziget köré, és többször megostromolták azt.

Pécs nyugat felé előretolt helyőrsége a legkésőbb 1544 elején török kézre kerülő Görösgál volt. Ebben az egyébként nem túlságosan jelentős palánkvárban 1545–1546-ban 105 katona szolgált.³⁰⁸ Stratégiai fontosságát az adta, hogy Kanizsa és Sziget közé ékelődött be, és így nagyban megnehezítette az ez idő tájt teljesen királyi kézbe került végvár ellátását.³⁰⁹ Görösgál jelentőségét mutatja, hogy 1552-ben szandzsákot szerveztek köré, első parancsnokának Derja – korábban esztergomi – béget nevezték ki március 9-én.³¹⁰ E szandzsák központja azonban a sokkal védettebb helyen fekvő Siklós lett.³¹¹ Görösgált a törökök 1556-ban maguk gyűjtötták fel, később pedig hol a szigeti, hol a szlavóniai katonák akadályozták meg az

---

³⁰⁶ A török közigazgatás kialakulásának és 16. századi változásainak történetét főképpen Dávid Géza kutatási eredményei alapján tárgyaljuk. Mivel e tárgyú publikációi szervesen kiegészítik egymást, ezért a továbbiakban külön nem hivatkozunk rájuk. DÁVID, 1992; DÁVID, 1995; DÁVID, 1996; DÁVID, 1999.

³⁰⁷ BESSENYEI, 1994. 277.

³⁰⁸ DÁVID, 1995. 60; HEGYI, 2007. 1269.

³⁰⁹ Sziget királyi kézbe kerülésének pontos dátumáról megoszlanak a vélemények. Lehetséges időpontja 1543–1546 közöttre tehető, és valószínűleg egy hosszabb folyamat eredménye volt. Az ezzel kapcsolatos álláspontokról lásd: TIMÁR, 1989a; PÁLFFY, 1992; PÁLFFY, 1995. A vita összefoglalása legújabbban: VARGA, 2006a.

³¹⁰ DÁVID–FODOR, 2005. 105. regeszta.

³¹¹ SUDÁR, 2002. 355.

újjaépítését egészen 1559-ig, amikor a keresztény csapatoknak végre sikerült a palánk még épen álló falait végleg elpusztítaniuk, és árkait feltölteniük.³¹² Bár pusztulása után még néhány évig létezhetett a szandzsák, az oszmán hadvezetésnek a következő években sem sikerült újra megvetnie a lábát a településen, 1566 után pedig már nem volt értelme újjaépíteni az erősséget, mert Sziget sokkal alkalmasabb volt a további előrenyomulás bázisának szerepére.

A dél-dunántúli török hódoltság csupán 1545-ben, a tolnai várak elfoglalása után alakult összefüggő területté. Ebben az évben esett el Endréd,³¹³ majd utána Simontornya, Ozora, Döbrököz és Tamási.³¹⁴ Ugyanekkor kapott rövid időre állandó őrséget a már korábban elfoglalt Anyavár és Máravár.³¹⁵ Tolna megye elfoglalásakor áshatta el egy menekülő a vagonát Ozorán. Nem tudjuk mi történt ezzel az ismeretlen személlyel, de javaiért sosem tért vissza. Elásott pénze mindenesetre a hódoltság leggazdagabb leletegyüttesének tekinthető. Az összesen több mint tizennégyezer érme legnagyobb része Ferdinánd-kori dénár, az utolsó datált pénz 1545-ből való. Néhány török akcse is volt közöttük, ami bizonyítja, hogy valamiféle kereskedelmi kapcsolat már a korai időkben is létezett az őslakosok és a hódítók között.³¹⁶ A sikerek dacára ezekben az években török oldalról még csak óriási létszámú helyőrséggel ellátott, ám hátország nélküli várak halmozáról beszélhetünk. A török hadvezetés legégetőbb feladata ezek ellátása és egymással való összeköttetésének megteremtése volt.

Ilyen „magányos erőd” volt Pécs is, amelynek az első részletes zsoldlistája az 1543. december 28-a és az 1544. február 24-e közötti időszak állapotát mutatja.³¹⁷ A vár első kapitánya Mehmed Múza, helyettese Iszkender Fenarli volt. A lista élén 312 elit gyalogos katona, úgynevezett műsztahfiz³¹⁸ állt. A hat tüzértizedet Ali Haszan és Ahmed Haszan vezették, velük együtt 62 tüzér szolgált a várban. Az őrséghez tartozott még 121 lovas, és a vár kézműves kíséretje: hét bombakészítő, öt kovács és tizenkét

---

³¹² SZAKÁLY, 1987. 108–109; SUDÁR, 2002. 355.

³¹³ Legkorábban 1544 végén, de ez nem valószínű. HEGYI, 2007. 1074.

³¹⁴ HEGYI, 1999a. 89.

³¹⁵ HEGYI, 2007. 1072; 1268.

³¹⁶ DÁVID–GERELYES, 2002–2006. 89.

³¹⁷ HEGYI, 1999a. 95.

³¹⁸ Közéjük sorolták a vár raktárosát, egy puskakészítőt, valamint a templomszolgát, ám ők valójában a kíséret tagjaihoz tartoztak. Uo.

ács. A védők népes seregét négy zenész tette teljessé. A lista összesen 523 személy nevét tartalmazza, azonban az összeírás nem teljes, így a várban állomásozó katonaság számát valójában nyolc-kilencszáz emberre kell tennünk. A katonák jelentős részét talán a székesegyháztól északra fekvő volt iskola épületében szállásolták el.³¹⁹ Érdekes, hogy ekkor még nem találkozzunk a később elmaradhatatlannak számító, főleg délszláv elemekből álló martalócokkal, és az is szemet szúr, hogy a pécsi várórség a pestihez vagy az esztergomihoz képest jóval nagyobb százalékban volt jelen a szemle idején, amely rendezettségét, és nagyarányú feltöltöttségét mutatja.³²⁰ Kászim bégnek nem csak Pécssett állomásoztak katonái, ahol az összeírtakon túl kétszáz tatár lovasról is tudomásunk van, de alá tartozott Siklós vára, Baranyavár, Szászvár, Görösgál, Tarpan(?), Sant Andrey(?)³²¹ és Szakcs is.³²²

1545-re lefektették az állandó oszmán hódoltsági jelenlét alapjait, 5800 katona szolgált Pécssett, Székesfehérvárott, valamint Tolna megye oszmán kézen levő váraiban.³²³ A következő évben 10 200 fő húzott állandó zsoldot a szultáni kincstárból a budai vilájet területén, és ehhez még hozzá kellett számítani a zsoldtímárból³²⁴ fizetetteket.³²⁵ Ezzel szemben a Balaton-tól délre fekvő keresztény kézben levő területeken – ahol Sziget volt a fő erősség – 454 huszár és 552 gyalogos, összesen 1006 katona szolgált. Ehhez kellett még hozzászámolni a magánföldesúri csapatokat, valamint a vármegyék által alkalmanként egybehívott katonák párszáz fős kontingensét. Könnyen kiszámítható, hogy a vele szemben álló muszlim seregekkel való küzdelemben a mindenkori dunántúli főkapitánynak nem sok esélye volt. A nyomasztó túlsúly miatt 1548-ban a királyi adószedők mindössze 255 jobbagytelket tudtak összeírni a védettebb Somogy megyében is, amelynek nagyobb része ekkorra már szintén oszmán fennhatóság alá került.³²⁶

Ezzel összefüggésben 1545-től kezdve egyre inkább megváltozott Pécs szerepe az oszmán védelmi rendszerben. Jól mutatja ezt a következő

---

³¹⁹ Erről azonban konkrétan csak a 17. század közepéről van adatunk, ennek visszavetítése erősen hipotetikus. EVLIA, 1985. 231.

³²⁰ HEGYI, 2007. 1251–1253.

³²¹ Ez talán a Tolna megyei Szentandrás település.

³²² DÁVID, 1999. 57.

³²³ PÁLFFY, 1999b. 52.

³²⁴ Zsoldtímár: olyan birtok, amelyet a megszállt várak gyalogosai kaptak zsold helyett.

³²⁵ ÁGOSTON, 1993b. 314–315.

³²⁶ MÉREY, 1976. 31.

zsoldlista, amely az 1545. június 12-e és 1546. március 3-a között a várban állomásozók létszámát mutatja. Még mindig magas volt a pécsi őrség száma, annak ellenére, hogy 111 katonát vezényeltek át Siklósról és Pécsről az időközben elfoglalt Döbröközbe.³²⁷ A mecsekaljai város egyre inkább logisztikai szempontból vált fontossá, mivel itt fel lehetett halmozni az ellátmányt, és a környező területen fekvő, sokkal fenyegetettebb helyzetben levő várak őrségeit is bármikor fel tudták innen tölteni.

Más területeken is nagy szerepet kapott Pécs vára. A török hadvezetés katonai sikereit ugyanis sok esetben tüzérsége révén meglevő technikai fölényének köszönhette.³²⁸ A magyarországi harcokban is rengeteg alkalommal bebizonyosodott, hogy megfelelő tüzérség nélkül nem lehet sikeres ostromot folytatni, míg elegendő faltörő ágyúval a legjobban megerősített várak is elfoglalhatóak. Ez a fegyvernem azonban nagyon költség- és nyersanyagigényes volt, ezért szállításuk és működtetésük sok szervezést és erőfeszítést követelt. Az ostromok egyik legfontosabb kelléke a salétrom, faszén, kén és fa felhasználásával előállított puskapor volt. Mivel szállítása nehezen volt megoldható, és óriási mennyiségre volt szükség belőle, ezért arra törekedtek, hogy gyártására a hadműveleti területhez a lehető legközelebb tudjanak berendezkedni. Magyarország salétromban gazdag volt, ez szerencsés körülményeket teremtett a hódítóknak. Buda, Belgrád és Temesvár voltak a hódoltsági lőporgyártás központjai, de Székesfehérvárott és Pécsen is volt lőpormalom, ahol a környező várak és a térségben indított hadjáratok szükségleteit elő lehetett állítani.³²⁹ Pécs 1664-ben készült első hiteles ábrázolásán a Tettye-patak mellett ábrázolták a pécsi lőpormalmot,³³⁰ amely egészen az 1714-ben bekövetkezett felrobbanásáig üzemelt.³³¹

A megváltozott fegyvernemi összetétel dacára a zsoldlistán szereplő azabok létszáma jelzi, hogy az oszmánok korántsem hanyagolták el a vár őrzését, hiszen a 220 gyalogos állandó helyőrségnek tekinthető.³³² E fegyvernem pécsi jelenléte arra mutat, hogy a pécsi helyőrségnek komoly

---

³²⁷ HEGYI, 1999a. 96.

³²⁸ Ehhez a kérdéshez lásd: ÁGOSTON, 1992a; ÁGOSTON, 1994.

³²⁹ ÁGOSTON, 1992b. 65–68.

³³⁰ KISS, 1994–1995. 153.

³³¹ REÉH, 1911. 132.

³³² HEGYI, 1999b. 96.

feladatai voltak a Dráva és a Duna hajózásának biztosításában.³³³ A frontonál megszilárdulásától kezdve számolhatunk a lakosság egyre gyorsuló ütemű bevándorlásával a városba, mert előszeretettel telepedtek le ott, ahol katonaság és megerősített vár volt. A hódoltság területén a törökök összlétszáma nem haladhatta meg az ötven-nyolcvanezret, és nagy részük szívesen költözött olyan közigazgatási központokba, mint Pécs.³³⁴ Ezt támasztja alá a zsoldlistában feltüntetett tíz főből álló dzsámiszemélyzet is, akik ugyancsak a kincstárból húzták napidíjukat. Bár elsősorban a katonák lelkipozásáért feleltek, ők foglalkoztak a muszlim polgári lakossággal is. Mivel Pécs ellátási központ volt, ezért ide koncentrált a katonákat ellátó iparos réteg és a közigazgatás is.³³⁵

A Fekete Lajos és Káldy-Nagy Gyula által közzétett budai török számadáskönyvekből tudjuk, hogy több esetben Pécsről élelmeztek a környező várak katonáit is. Ennek az lehetett az oka, hogy kiterjedt és száraz pincerendszerrel bírt a város, ezért nagy mennyiségű takarmányt, élelmiszert és bort lehetett tárolni a megromlás veszélye nélkül.³³⁶ 1558 augusztusában a pécsi és siklósi magtárakból 701 főnek osztottak ki élelmiszert, amelynek az árát beszédtek, és felküldték Budára. A pécsi vár 104 lovasa árpát és lisztet kapott, 77 gyalogos azab pedig búzában kapta meg járandóságát, és még további 25 fő részesült ellátmányban a várból. Rajtuk kívül Szentlőrinc, Szentmárton és Szekcső összesen 99 katonáját valamint Sellye és Babócsa 95 lovasát is innen élelmeztek. Kaposváron ekkor jelentős létszámú védő szolgált, a számadások tanúsága szerint a 96 lovas, 33 azab és 98 martalóc ellátását szintén Pécsről oldották meg.³³⁷ Nem volt ez másképp a következő években sem, mert 1560-ban is a város magtáraiból élelmeztek a környék katonaságát. Ha nem volt elég gabona, akkor a Szerémségből begyűjtött és Belgrádban felhalmozott készletekből küldtek fel a Dunán, Tolnárról pedig a fuvarosok szállították tovább Pécsre.³³⁸ Ebből egy Nándorfehérvár főközpontú, több regionális depóval rendelkező ellátó hálózat

---

³³³ Az azabok ugyanis többnyire olyan gyalogos katonák voltak, akik a vízi szállítmányok védelmét is ellátták. HEGYI, 2007. 360.

³³⁴ FODOR, 1999. 108.

³³⁵ HEGYI, 1977. 85.

³³⁶ Esterházy Pál leírása szerint 1664-ben a város elfoglalásakor óriási mennyiségű gabonát találtak a „föld alatt”. ESTERHÁZY, 1989. 143. Hasonlóról számolt be Evlia is. EVLIA, 1985. 230.

³³⁷ FEKETE-KÁLDY-NAGY, 1962. 315.

³³⁸ Uo. 508–511.

képe bontakozik ki előttünk, amelynek az egyetlen feladata az itt szolgálót teljesítő katonák ellátása volt. Ennek a rendszernek a Dél-Dunántúl várait kiszolgáló központja volt Pécs. Néhány különleges esetben a tartománynak a stratégiaileg fontosabb Budát is ki kellett segítenie: a tizenöt éves háborúban a kevésbé elpusztult baranyai és al-dunai területeken összegyűjtött gabonából élmezőnyt a központi katonaságot. Ahogy egy számadáskönyvi bejegyzésből kiderül: „... élelem árából, mely több ízben Belgrád, Eszék, Pécs és Szigetvárról érkezvén és Budán a császári magtárakban elhelyeztetvén, a Buda védelménél szolgáló magas portabeli dsebedsik, topcsik, szpahik, sziliharok és kulok részére a kincstár által eladatott 884.185 akcse.”³³⁹

A meghódított tartományok lakosságát teljes mértékben a katonai céloknak rendelték alá, és teljesen kiszigerelték a megszállás fenntartásának érdekében. A terület meghódítása után szinte azonnal nekikezdték egy, a balkáni államok esetében többnyire bevált szisztéma kialakításához. Az itt élő őslakosságból egy privilegizált katonáskodó rája réteget próbáltak létrehozni, akiknek műszellem szervezetben kellett volna adómentességért cserébe hadba vonulniuk és a várak építését elvégezniük.³⁴⁰ Ez azonban a balkanizálódást, a török társadalmi rendszerbe való betagozódást jelentette volna, amire a magyar lakosság kevésbé volt fogékony. Pillanatnyi sikert jelentett csupán, hogy az itt élő lakosságból kisegítő (dzserehor) osztagokat sikerült szervezni, akik a kincstár számára gyalognapszámmal tartoztak, és ezért adókedvezményben részesültek. A pécsi náhije³⁴¹ területén 1551-ben három vezető alatt összesen hatvan ember tartozott ebbe a szervezetbe.³⁴² A dzserehorok mellett voltak arabadzsik is, akik igás fuvarral tartoztak. Őket is vezetők (szerodák) alá szervezték. Pécs és Szentlőrinc náhijéből például egy csapat volt Nagy Bertalan alatt.³⁴³ A század második felében a megszállóknak be kellett látniuk, hogy nem képesek megfelelő védelmet nyújtani az általuk inkább csak maguk mögött hagyott, mintsem meghódított vidéknek. Pacifikáció hiányában azonban az iszlamizáció sem következett be a térségben. A korai időszakban készült összeírások viszont arra figyelmeztetnek, hogy megvolt a veszélye a térség balkanizálódásának, ugyanis a lakosság

---

³³⁹ VELICS–KAMMERER, 1890. 689.

³⁴⁰ HEGYI, 2001. 1274. Műszellem: a 16. században szabados katonaparaszt, aki teljes vagy részleges adómentességért katonáskodott, vagy segédszolgálatot végzett a hadseregnek.

³⁴¹ Náhije: az oszmán közigazgatás legkisebb területi egysége.

³⁴² VELICS–KAMMERER, 1890. 116–119.

³⁴³ Uo. 112–113.

egy része úgy érezte, hogy biztonságát sokkal inkább fenyegetik a határmenti magyar erősségek védői, mint a megszálló oszmán hatalom képviselői.

Bár a béke nem valósult meg, a lakosság nyomasztó adóterhei megmaradtak. 1561-ben a pécsi és kaposvári vár lovasainak, gyalogosainak, valamint a szekcsői vár lovasainak 210.000 akcét fizettek ki zsoldnak. Ezt az összeget az itt élők kiszipolyozásából fedezték, benne volt Báta révpenze, és Vörösmart adóján túl a pécsi tartomány dzsizje adója, valamint az előző években a pécsi vár magtáraiban elhelyezett, majd onnan kiosztott gabonáért kapott összeg is.³⁴⁴

A vár ellátására, a szükséges munkálatok elvégzésére a környező falvak lakosságát vették igénybe. Gilvánfa lakóit például az 1550-es években, az egyéb terhektől való mentesség fejében, a vár hídjainak és a várárok javításához szükséges faanyag beszolgáltatására kötelezték,³⁴⁵ Ágfalu rájáinak pedig az említett hidak karbantartása és szén beszállítása volt a feladata.³⁴⁶ Még az 1580-as években is, amikor Pécs hadászati jelentősége már lecsökkent, 152 házat rendeltek Pécs várához, amelyek lakói terménnyel, munkával és fuvarral kellett, hogy segítsék a vár védőit.³⁴⁷

A természetbeni juttatások mellett a katonák zsoldjának megállapítását és kifizetését is Pécssett intézték. Jól mutatja a polgári és katonai funkció összemosódását, hogy ez is az egyébként peres ügyeket intéző kádinak – bírónak – volt a feladata. 1560. március 10-én Szinán pécsi kádi deftere alapján adott Halil, „*a pécsi és siklósi vilájet dzsizjeadójának eminje*³⁴⁸ és *írnoka*” 177.300 akcse előleget Pécs, Szekcső, Szentlőrinc, Szentmárton, Sellye, Görösgál és Kaposvár erősségek zsoldjára.³⁴⁹

Pécs ebben az időszakban a Dél-Dunántúlnak nemcsak katonai, hanem polgári közigazgatási központja is volt. A török irányítás megszerzésében ez a két funkció nem vált szét, a polgári hivatalok legfőbb feladata a katonaságról való gondoskodás volt, ahogy ez világosan kitűnt abból, hogy a kádi hivatala részt vett az ellátás és fizetés megszervezésében, valamint a mozgósításokban is. Ezt a kettős jelleget erősítette, hogy a szandzsákbég egy személyben volt a rá bízott tartomány civil és katonai

---

³⁴⁴ FEKETE-KÁLDY-NAGY, 1962. 542.

³⁴⁵ KÁLDY-NAGY, 1966. 149.

³⁴⁶ Uo. 146.

³⁴⁷ VELICS-KAMMERER, 1886. 344.

³⁴⁸ Emin: a bérletbe adott kincstári bevételek egyik beszédője.

³⁴⁹ FEKETE-KÁLDY-NAGY, 1962. 477.

igazgatásának vezetője. A mohácsi tartomány bégjei pedig előszeretettel laktak Pécs falai között.³⁵⁰ Jól mutatja a város fontosságát, hogy amikor 1545. február 5-én Mehmed budai beglerbég kihirdette a Ferdinánddal kötött fegyverszünetet, akkor ennek felügyeletére Buda, Velike és Jászberény mellett Pécssett neveztek ki biztosokat.³⁵¹ A remélt fegyvernyugvás azonban elmaradt, és szinte folyamatosak voltak a határsértések. Valószínűleg nem számított arra az oszmán hadvezetés, hogy még Sziget, majd 1600-ban Kanizsa elvesztése sem fogja megakadályozni a hajdúkat abban, hogy állandó rettegésben tartsák a környéket. A 17. század közepén a területen átutazó Heinrich Ottendorfnak is feltűnt, hogy a Duna szigetein, árterein, Mohácstól egészen Baranyavárig a hajdúknak remek búvóhelyei voltak, és a folyó mentén Eszékig senki nem volt tőlük biztonságban.³⁵²

Az 1540-es évek második felében a magyar védelmi rendszer egyre szervezettebb kereteket öltött, elsősorban Nádasdy Tamás dunántúli főkapitány energikusságának köszönhetően. A Pécs körül megteremtett török várrendszerhez hasonlóan a magyar fél is elkezdett kiépíteni egy védelmi övezetet Sziget központtal. Nádasdy felismerte, hogy önmagában Sziget nem képes megvédeni magát, ám a mögötte levő várláncolatból időben érkező segítséggel úrrá tud lenni a nehézségeken. A Dél-Dunántúl ezekben az években egyre nagyobb támogatást kapott a központi kormányzervektől is, Babócsán 1550-ben 50 gyalogos és 32 lovas, 1552-ben már 200 gyalogos és 50 lovas kapott királyi zsoldot, akik felett ugyancsak Nádasdy diszponált.³⁵³ Az új rendszer sikerét mutatja, hogy ebben az évben a Rinya folyó mentén Báthory András gyalogosai megverték a pécsi törököket és a koroknai katonák is kisebb győzelmet arattak a térségben Allya Máttyás vezetésével.³⁵⁴

Ekkor azonban már Dervis bég volt a mohácsi szandzsák vezetője, aki valamikor 1547 és 1549 között váltotta fel a budai pasává kinevezett Kászimot.³⁵⁵ Dervis 1557 elejéig tartó vezetése alatt a pécsi törökök jelentős sikereket értek el a határmenti harcokban, és bár Szigetet nem sikerült bevenniük, állandó védekezésre kényszerítették a régióban harcoló magyar

---

³⁵⁰ HEGYI, 1985. 227.

³⁵¹ A keresztény oldalon ugyanebből a célból Szigetet, Komáromot, Győrt és Zágrábot jelölték ki. PETRITSCH, 1991. 85.

³⁵² HERMANN, 1943. 31.

³⁵³ SZAKÁLY, 1990. 223.

³⁵⁴ NÉMETH, 1903. 105.

³⁵⁵ DÁVID, 1999. 63.

csapatokat. Sziget védői 1551 januárjában szlavóniai csapatokkal és babócsai katonákkal tudták csak elűzni a törököket a vár környékéről.³⁵⁶ A hónap végén Kaposújívról és Koroknáról érkező katonáknak kellett a várat felszabadítaniuk, februárban pedig hat puskás gyalogost rendelt Tahy Ferenc szigeti kapitány a vár és a város védelmére a közeli falvakból,³⁵⁷ mert az itt szolgálók közül többen áldozatul estek a befagyott tó vizén keresztül támadó ellenségnek. Eközben a törökök újabb száz martalócot helyeztek Görösgálra.³⁵⁸

A támadások eredményesebb vezetése érdekében 1552-ben a mohácsi tartományból kivált a rövid életű koppányi bégség, és ezzel már – Görösgállal együtt – elméletileg három szandzsák osztozott a Balaton-Duna-Dráva által közrezárt, valamikor egységes irányítás alatt levő területen. Az átszervezéseknek köszönhetően a Pécssett állomásozó katonaság létszáma tovább csökkent. Az 1553-ban készült zsoldlista csupán 353 nevet tartalmaz, amely jóval kevesebb az 1546-ban összeírt létszámnál. 135 lovas és 127 azab mellett Pécs őrségében megjelent a szinte kizárólag délszláv származásúakból álló 112 martalóc. Ők szabályos zsoldot húztak, és az évek folyamán magyarok is szép számmal voltak a soraikban.³⁵⁹ Kezdetben azonban mindannyian a Balkánról érkeztek, hiszen az összeírás szerint tagjaik között 94 ortodox és 18 muszlim volt.³⁶⁰ Valószínűleg egy helyen telepítették le őket a városban, és ennek köszönhető, hogy a mai Mátyás király utcát, mint a martalócok utcáját vették számba 1687-ben.

A létszámcsökkenés azonban a lovasok esetében csak ideiglenes volt és azzal magyarázható, hogy az összeírás előtti hetekben meghódított új várakba innen helyeztek át őrséget. 1557-ban ugyanis egy újabb listából kiderül, hogy ismét 265 lovas állomásozott Pécssett. Csupán az azabok számának csökkenése volt tartós, amire nincsen magyarázat.³⁶¹ Az azabok voltak a török fegyvernemek közül talán a legszegényebb, legfegyvelmezetlenebb réteg.

---

³⁵⁶ TIMÁR, 1989a. 92.

³⁵⁷ Uo.

³⁵⁸ SZALAY, 1861. 79–80.

³⁵⁹ A martalóc kifejezéssel jelölt katonák különféle módon szolgáltak. Lehetek gyalogosok vagy lovasok, és szinte bármilyen feladatot rájuk bízta. Egy részük privilegizált rája volt, aki adómentességet élvezett, mások minimális zsoldot kaptak. A hódoltság váraiban szolgálók azonban legtöbbször állami zsoldot húzó hivatásos katonák voltak. HEGYI, 1995a. 46.

³⁶⁰ HEGYI, 1999a. 97.

³⁶¹ Uo.

Erre néhány hagyatékából következtethetünk, amelyek csupán néhány akcsét érő személyes tárgyat tartalmaznak. Van azonban néhány kivétel, mint például az 1560 tavaszán Allahhoz megtért Ali bin Hadzsi Mehmed pécsi azab, akinek hagyatéka Musztafa írnok szerint 2665 akcse volt.³⁶²

Pécs őrségének csökkenése ellenére a hódoltatás intenzitása nem lankadt. 1554-ben a pécsi, görögáli és siklósi szandzsák 1023 falujában már 10.446 porta adózott a törököknek. Baranya teljes egészében elveszett, Somogy Nagyatádig, Tolna pedig Simontornyáig állt teljes vagy részleges megszállás alatt.³⁶³ 1554 augusztusában jelentős csapatösszevonásokat hajtottak végre Pécssett, és tervbe vették Babócsa, illetve Berzence megszállását, valamint megkezdték Sziget elvágását a külvilágtól. Egyedül 1554 nyarán háromszor pusztították végig a törökök a város alját és hajtották el a lakosok marháit.³⁶⁴ A török erőfölény oly nyomasztó volt, hogy a magyar várak még a közvetlen szomszédságukban álló településeket sem voltak képesek minden esetben megvédeni. 1555 novemberében Dervis bég birtokai között írták össze többek között Szentlőrincet, Kálmáncsehit és magát Szigetvárt is.³⁶⁵

Tovább súlyosbította a gondokat, hogy a török hadvezetés nekifogott a közeli Szentlőrinc megerősítésének, hogy Sziget közvetlen közelében egy újabb ellenvárat tudjon kiépíteni.³⁶⁶ Ennek következtében egyre nagyobb nyomás nehezedett az erősségre. 1555. augusztus 31-én a törökök Görögálból már Sziget külvárosát pusztították, és ott kezdeményeztek harcot az őrséggel. Az egyre erősödő csapások miatt széteséssel fenyegetett a dél-dunántúli végvárrendszer.³⁶⁷

A pécsi katonaság nem csupán a somogyi végeken volt aktív. A támadások sikere érdekében – ahogy azt többször látni fogjuk – a Drávától délre fekvő pozsegai szandzsák vezetője legtöbbször összehangolta lépéseit a mohácsi béggel, és közösen vezettek akciókat. Így volt ez 1552 nyarán is, amikor háromszáz lovas ment Pécsről Szentmiklóásra, hogy ott Ulama pasa

---

³⁶² FEKETE-KÁLDY-NAGY, 1962. 506.

³⁶³ KÁLDY-NAGY, 1960. 3.

³⁶⁴ KOMÁROMY, 1906. 110–111.

³⁶⁵ DÁVID, 1999. 67.

³⁶⁶ KOMÁROMY, 1906. 113–114.

³⁶⁷ TIMÁR, 1989a. 179.

csapataival egyesülve vigyázzák a végeket, amíg Gradiskát újjáépítik, miután azt a szlavóniai csapatok egy hirtelen rajtaütés során felégették.³⁶⁸

Ebben a helyzetben került sor az 1555. évi török hadjáratra. Tojgun budai pasa azt tűzte ki célul, hogy elfoglalja a maradék somogyi erősségeket, és ezzel végleg gyűrűbe zárja Szigetet. A dunántúli hadműveletekkel egy időben Ulama pozsegai szandzsákbég támadást intézett Velike ellen, hogy a Szlavóniában állomásozó keresztény csapatokat megakadályozza a segítségnyújtásban.³⁶⁹ A hadjárat sikere érdekében Szigetet is aktívan támadták, hogy védői ne gondolhassanak a környező várak megsegítésére. Pécsnek komoly hadtáp feladatai voltak a hadjárat folyamán, itt halmozták fel az élelmiszert és a hadianyagot is. Még a nyár folyamán Eszékről száz szekér golyóbist vittek Pécsre.³⁷⁰

Annak ellenére, hogy a hadjáratban csak a budai vilájet szandzsákjainak csapatai vettek részt, és Kerecsényi László szigeti kapitány szerint az összegyűlt hétezer katona közül „... mindezbe sincsen viadalhoz három ezer, de ha senki nem támad rájok, ezek is eljárhatnak”,³⁷¹ az offenzíva sikerrel zárult. Szeptember 20-a körül Tojgun elfoglalta Kaposvárt, és ennek hírére védői üresen hagyták Mesztegyőt, Pácódot és Korotnát. A környéken csak Szenyér és Fonyód vára maradt keresztény kézen, mert Mérőt és Nagybajomot az elfoglalásukra kiküldött török lovasok felégették, Somogyvárról pedig ezek után hallgatnak a források, tehát valószínűleg ezt is lerombolták.³⁷² A hadjárat következő célpontja Báthory András vára, Babócsa volt, amelyet Selpi István és Budasith János védett 250 katonával.³⁷³ A törökök közeledtére a babócsai órséget, amely segílyt sehonnán sem remélhetett, csüggedés fogta el. Hat napon át vitézül védték magukat, de miután a törökök a váron rést lőttek, a védők nem tudták a várat tovább védelmezni, ezért alkudozásba bocsátkoztak Tojgun pasával. A törökök a várbelieknek szabad elvonulást ígértek, így ők szeptember 24-én át is adták a végházat a budai pasának, aki Dervis bég öccsét, Ahmedet – aki eddig görögáli bég volt – nevezte ki a vár kapitányává, és ezzel egyben a rövid életű babócsai szandzsák bégjévé is.

---

³⁶⁸ LASZOWSKI, 1917. 449. Az 1552. évi hadjárat szlavóniai eseményeire lásd: DAVID-FODOR 2005. 207–665.

³⁶⁹ BARABÁS, 1898. 311–312. 1555. szeptember 8. Zrínyi Miklós Zichy Istvánhoz.

³⁷⁰ KOMÁROMY, 1906. 127.

³⁷¹ Uo. 131–132. 1555. szeptember 26. Kerecsényi László Nádasdy Tamáshoz.

³⁷² SUGÁR, 1976. 74; SUDÁR, 2002. 354.

³⁷³ ISTVÁNFY, 2003. 235.

A hadjárat azonban nem érte el végső célját, mert Sziget várát nem sikerült elfoglalni. Az ostrom kudarcában komoly szerepe volt annak, hogy a törökök nem tudtak ágyúkkal rést ütni a falakon. A közel ezerfős őrség Kerecsényi vezérletével folyamatosan nyugtalanította őket kitöréseivel, és hiába kezdtek el a törökök ostromművet, úgynevezett kastélyt emelni a várral szemben, a szigetiek elűzték őket és széthányták a sáncokat.³⁷⁴

A pasa seregeinek elvonulása után Kerecsényi még az ellencsapással is megpróbálkozott. Szigeti katonák egy csoportja megkísérelte elfoglalni Görösgált, hogy enyhítsenek a rájuk nehezedő nyomáson, ám annak ellenére, hogy komoly veszteségeket okoztak, és többek között az egyik vajdának is fejét vették, a palánkot nem sikerült bevenniük.³⁷⁵

Dervis pécsi bég hadjáratban betöltött szerepéről nincsenek konkrét ismereteink, talán Tojgun közvetlen környezetében vitézkedhetett, hiszen érdemei elismerésül negyvenezer akcséval megemelték javadalmát a hadjárat után.³⁷⁶ A meghódított területek mindenesetre az ő irányítása alá kerültek, amelyről 1555. december 21-én kelt levelében maga számolt be a kanizsaiaknak, miszerint Szülejmán szultán Kaposvárt és Koroknát neki, Babócsát pedig az öccsének adta: *„Kanizsán innét Balatonig mely faluk vadnak az hatalmas császárhoz behódoljanak, legyenek az hatalmas császárnak hívei”*. Tojgun hadjáratával az év végére Sziget vára Pécs, Kaposvár, Görösgál és Babócsa gyűrűjébe került.

A sikerek ellenére a Porta összességében kudarcként értékelte a hadjáratot, ezért leváltotta Tojgunt, és Hádím Alit nevezte ki a helyére.³⁷⁷ Legfőbb feladatul ő is azt kapta, hogy végre pusztítsa el Szigetet. *„Immár pedig Szulimán és a vezérek más nagyobb hadakozást indítanak vala az mieink ellen, és hogy Szigetet hatalmokban ejtenék, azon tanácskoznak vala, mind hogy abból az várból mind Pécs városa, s mind pedig azok a helyek, melyek az Dráva s Duna közt hozzájok hallgatnának, szüntelen való kicsatázásokkal háborgattatnának, úgyannyira, hogy*

---

³⁷⁴ KOMÁROMY, 1906. 133–134. 1555. október 12. Kerecsényi László Nádasdy Tamásnak.

³⁷⁵ KÖHBACH, 1987. 39–46. Ezt a támadást örökítette meg a magyarországi oszmán irodalom legjelentősebb teljes szövegű kiséposza. A történet szerint a vár vitéz kapitánya, Deli Mehmed, még feje elvesztése után is vitézül harcolt, és úgy űzte el Kerecsényi seregeit. Ezt barátja, Deli Hüszrev és a görösgáli bíró is látták, akik Szigetvár 1566. évi ostroma alatt lettek vértanúk. A szöveg kiadására és az ostrom eseményeinek legújabb értékelésére lásd: SUDÁR, 2002.

³⁷⁶ SUDÁR, 2002. 355.

³⁷⁷ 1556. február 22–23-án. GÉVAY, 1841. 7–8.

sem hajókkal az vízben, sem szárazon egymáshoz járó törököknek s kiváltképpen az kalmároknak bátorságos útok nem hagyattaték.”³⁷⁸

Ali pasa június 9-én ért Pécsre, és magával hozta a boszniai, pozsegai és belgrádi szandzsákok haderejét, akikhez itt csatlakoztak a pécsi, babócsai, koppányi és szolnoki bégek. Mivel az előző évihez képest nagyobb haderőt sikerült fegyverbe szólítaniuk, a hadjárat célja is módosult: Sziget után Berzence, Csurgó és Kanizsa várait is be kívánták venni. A hadjárat előzményeként a törökök még tavasszal újjáépítették Kapost, és néhányét szerveztek köré 96 településből.³⁷⁹ Az előző év bevált receptjét alkalmazva újra összehangolt támadást indítottak, és az Ulama halála után kinevezett Malkocs bég vezetésével Horvátországban megostromolták Zrínyi Miklós bán várait, Novit és Kosztajnicát.

A törökök június 11-én érkeztek meg Sziget alá és még aznap megkezdtek a vár ostromát. A várat ekkor kétezer katona védte,³⁸⁰ a városban rekedt polgári lakosság létszáma közel háromezer fő volt, akik közül azonban a Kerecsényi lemondása után kinevezett új kapitány, Horváth Márk csak kétszáz főt tartott hadra foghatónak.³⁸¹ A török sereg nem tehetett ki tízezer főnél többet, de most, okulva a tavalyi példából, kilenc ostromágyút és nagy létszámú munkaerőt is vittek magukkal a vár alá. Az ostrom negyvenkét napig tartott szinte állandó intenzitással, és a vár védői már a megadásra gondolkodtak, amikor Ali pasa a Perlaknál gyülekező keresztény felmentő sereg hírére félbehagyta a vár vívását, és Babócsa irányába vonult, hogy megütközzön a Nádasdy Tamás vezette magyar-horvát csapatokkal, amelyeket a Sforza Pallavicini vezette birodalmi, osztrák-stájer és cseh katonaság is erősített. A keresztény haditerv az volt, hogy Babócsa megostromlásával megpróbálják a Sziget alatt táborozó török csapatokat kimozdítani, hogy Horváth Márk katonái lélegzetvételnél szünethez jussanak. A terv bevált. A július 24–25-én lezajlott kétnapos harc következtében – bár Babócsa török kézen maradt – Alinak fel kellett adnia Sziget megszállására irányuló terveit, és július végén eredmény nélkül vonult vissza Pécsre.

Ali veresége egyúttal azt is jelentette, hogy a magyarok átvehették a kezdeményezést ezen a hadszíntéren. Augusztus 7-én Szentlőrincet,

---

³⁷⁸ ISTVÁNFFY, 2003. 237.

³⁷⁹ SZAKÁLY, 1975b. 112.

³⁸⁰ Az 1556. évi ostromot jól rekonstruálta Bende Lajos. BENDE, 1968.

³⁸¹ SZAKÁLY, 1987. 121.

szeptemberben pedig Hercegszöllőst égették fel a szigetiek.³⁸² Eközben Ferdinánd főherceg személyesen is megérkezett Kanizsára tizenkétezer főnyi sereg élén, és így a keresztény csapatok először kerültek létszámfőlénybe a térségben. A fősereggel összehangolva Zrínyi Miklós és Sforza Pallavicini a hónap közepén egyetlen rohammal visszavették a korábban jelentősen megerősített Koroknát, amit, mivel tarthatatlannak ítélték, a földdel tettek egyenlővé. Korokna elestének hírére Sellye, Drávaszentmárton és Kapos török őrsége is megfutamodott, sőt, Babócsa várát is feladták védői. A török hadvezetés jól tudta, hogy Sziget nélkül hosszabb távon az összes tőle nyugatra fekvő vár tarthatatlan, így inkább önként lemondtak róluk.³⁸³

Az 1556. évi hadjáratnak azonban komoly tanulságai voltak a keresztény hadvezetés számára is. A dunántúli hadszíntéren elért sikerekhez az összes különböző irányítás alatt álló alakulatra szükség volt, még a Drávától délre levő szlavón végvidéki kontingensekre is. Az ő távollétük miatt viszont jelentősen meggyengült a szlavóniai védelem, és ennek következtében a határszakasz két legfontosabb várának tartott Novi és Kosztajnica rövid harcok után török kézre került. A bécsi hadvezetés ekkor még nem volt képes egyszerre több fronton háborút viselni, míg az oszmán csapatok mindig kompenzálni tudták kudarcaikat más területeken.

A következő néhány év komolyabb hadjárat nélkül telt el a térségben, az egymással farkasszemet néző felek azonban mindent elkövettek, hogy a másiknak a lehető legnagyobb kárt okozzák. Mindennaposak voltak a Takáts Sándor által több tanulmányban oly plasztikusan ábrázolt portyák, lesvetések és az ellenfél megtévesztése. 1559 júniusában az adószedésre kiküldött szigeti katonák közül 53 gyalogost csaltak törbe és gyilkoltak meg a lesben álló török csapatok.³⁸⁴ Az ilyen veszteségek elkerülésére Horváth Márk várkapitány komoly hírszerző hálózatot épített ki. Ő sok vitéz kortársával ellentétben nem annyira a csatamezőn kamatoztatta képességeit, hanem jóval inkább a szervezésből vette ki a részét. Pécssett és Eszéken is volt informátora, de még a siklói bég írnoka is felajánlotta a segítségét – némi ellenszolgáltatás fejében.³⁸⁵ Így tudta meg a szigeti kapitány azt is, hogy a Pécsre küldött 664 főnyi katonaságból alig 400 érkezett

---

³⁸² SZAKÁLY, 1987. 53.

³⁸³ SZAKÁLY, 1990. 224.

³⁸⁴ SZAKÁLY, 1987. 106.

³⁸⁵ SZAKÁLY, 1987. 54–56.

meg a szökések miatt.³⁸⁶ A legjobb kémeknek a kereskedők bizonyultak, akik folyamatosan úton voltak, így komoly kapcsolatokkal rendelkeztek mindkét oldalon. Nem egy közülük valószínűleg mind a két félnek dolgozott. Horváth Márk mellett Varasd kapitánya is igényt tartott a pécsi kereskedők szolgálataira. Jörg Walter 1552-ben arról számolt be a stájer rendeknek, hogy egy Nicola nevű Pozsegában és Boszniában is megforduló kalmár mellett egy fiatal pécsi kereskedő, Andreas Wriuatsch is szolgált neki híreket testvérel együtt, akik Wartza (Barcs?) településen keresztül járnak.³⁸⁷ Nádasdynak pedig Pécsi János kereskedő szállította az információkat egészen Smederevóból, Tujgun szendrői és nándorfehérvári bég környezetéből.³⁸⁸

Jól működő kémszolgálatuknak is köszönhetően a szigeti katonák lassan átvették a kezdeményezést a térségben, és egyre nagyobb területre tudták kiterjeszteni fennhatóságukat. Ez jobbra a hódoltsági adóztatás növekvő mértékén látszott meg, de emellett több katonai sikert is elkönnyelhettek a következő években. 1558-tól kezdve, Horváth Márk második szigeti kapitánysága idején, a várban szolgálatot teljesítő katonaság elkezdte Sziget várbirtokainak szisztematikus bővítését.³⁸⁹ A török seregek ezt mindenáron igyekeztek megakadályozni, és megpróbálták a Sziget körül 1556-ban széttört várláncolatot újra kiépíteni. 1559 augusztusában Mehmed pécsi bég³⁹⁰ Sellyét próbálta megszállni, mert annak kőfalai még álltak, de próbálkozása kudarcot vallott. Nem járt több szerencsével Szentlőrinc esetében sem, mert bár a szigeti katonáknak elsőre nem sikerült a magára hagyott várat lerontani, ez év december 10-én az éj leple alatt visszatértek és löporral felrobbantották a falait. Hiába sietett ki Mehmed ágyúkkal Pécsről, elkésett és nem tudta Horváth „csínytevését” megakadályozni.

Hosszú évek viszonylagos nyugalma után Pécs vára most újra a frontvonalban találta magát. Eddig nem sok figyelmet fordítottak a vár megerősítésére, ám most nekiláttak a védművek kiépítésének. Ebben szerepet játszhatott az a brutális gyilkosság is, amely felborzolta a megszálló

---

³⁸⁶ SZAKÁLY, 1987. 104–105.

³⁸⁷ LASZOWSKI, 1917. 444.

³⁸⁸ SZAKÁLY, 1995a. 49.

³⁸⁹ Sziget királyi váruradalom történetéhez lásd: SZAKÁLY, 1981. 60–74; TIMÁR, 1989a; KENYERES, 2002. 641–675.

³⁹⁰ DÁVID, 1999. 71. Mehmed, a korábbi zvoniki bég, 1559 nyarán Arszlán utódaként került a pécsi szandzsák élére. Kaposvárot kisebb imahelyet emeltetett negyven mohamedán számára, és kérvényezte, hogy dzsámi lehessen belőle.

hatóságok kedélyeit. Július 21-én magyar származású szolgálói a saját házában ölték meg Ibrahim szekszárdi mirilvát,³⁹¹ pedig az egyik közülük a parancsnok örököse lett volna. Ráadásul a tettesek a vár falain átmászva Szigetre menekültek.³⁹² A közbiztonság teljes hiánya miatt már nem lehetett halogatni a falak megerősítését, és ehhez kihasználták a környék lakosságának munkaerejét is. Horváth Márk 1559-ben írt leveléből arról értesülünk, hogy „... a törökök is erősen építtetnek Pécssett. Az árkokat vájattják, tisztítottják és szélesbítettik. Öreg fát hordanak, mert kőfal mellett palánkokat akarnak csináltatni és földdel tölteni. A jobbágyokat hajtották a munkára, most 5400 ember dolgozik ott.”³⁹³ A következő évben sem szüneteltek a munkálatok. 1560-ban a Ferruh tímáros szpáhi és adóbérlő³⁹⁴ által beszedett adóból 10.000 akcsét adott át Kaszab Alinak, a szigetvári kapu parancsnokának a bástyák kijavítására.³⁹⁵ Talán ekkor épült a régészek által török eredetűnek tartott kétszintes kicsiny körbástya az északi és keleti fal találkozásánál, valamint a nyugati külső várfal déli szakaszán levő félkörös bástyatorony is.³⁹⁶ Lehet, hogy valamikor ezekben az években korszerűsítették az északnyugati ötszögű sarokbástyát is, amelyet újabb lőréssorral erősítettek meg.³⁹⁷ Ismerjük a várban 1568–1575 között raboskodó Csokonay Balázs nevét, így feltételezhetjük, hogy börtön is volt a várban, ahol a foglyokat őrizték, amíg megérkezett értük a váltságdíj.³⁹⁸

1560-ban a várban található fegyvertár épületének javítását is elvégezték, ám a felújítások ellenére a török várépítési munkák esetlegesnek tekinthetők.³⁹⁹ Hiába rendelték a pécsi várhoz a városban élő ácsokat, nagyszabású korszerűsítésbe nem kezdtek, ahogy azt például Budán, vagy később Szigetváron tették.

A vérszemet kapó szigeti vitézek ez év januárjában már a Dráván túl takarították el a számukra veszélyes építményeket. Lerombolták a

---

³⁹¹ Itt valószínűleg a béget jelenti.

³⁹² DÁVID, 2008. 97.

³⁹³ RÚZSÁS, 1958. 14.

³⁹⁴ Ferruh 1558. március elsejétől kapta meg a pécsi ház-birtok adóbérlését három évre 792.518 akcséért. VELICS-KAMMERER, 1890. 177.

³⁹⁵ FEKETE-KÁLDY-NAGY, 1962. 507.

³⁹⁶ GERŐ, 1999a. 57.

³⁹⁷ Uo. 60.

³⁹⁸ RÚZSÁS, 1958. 19.

³⁹⁹ A Ferruh által beszedett bérletből összesen 1515 akcsét utaltak ki a szegények temetésére, a fegyverház és más épületek javítására. VELICS-KAMMERER, 1886. 257. Gerő Győző más állásponton van. Szerinte a török megszállás után jelentős erődítések és gyakori árvízszigálatok voltak Pécssett. GERŐ, 1999a. 56.

gredistyei egyházat, márciusban pedig egy sikertelen kísérlet után a hercegszöllősi templomot is felgyújtották, majd hazatérés közben csatát vállaltak az őket üldöző törökökkel. Bár csak 48-an voltak, megfutamították az ellenséget és 47-et levágtak közülük.⁴⁰⁰ Horváth Márk beszámolója komoly érdekességgel szolgál: „... ellenünk Pécsről is gyalogosokat bocsátottak ki, a rác gyalogság 63 volt, a magyar puskás 40, a janicsár 4, voltak tisztek, lovasok is velük, ezekkel három vajda volt”.⁴⁰¹ Ezek szerint Pécssett még ekkor is több magyar nemzetiségű katona szolgált, akik sokszor olyan ellenféllel kerültek szembe Sziget várából, aki korábban ugyancsak a mecsekaljai városban, illetve Sellyén vagy Görösgálon szolgált török zsoldon.⁴⁰² A dél-dunántúli magyar társadalom enyhe – és egyre csökkenő intenzitású – törökösségét mutatja az 1559-ben felvett zsoldlista, amely az újoncok származási helyét is megadja. 1558-ban 30 újonc állt be Pécs katonái közé, ebből 24 lovas. Közülük a legtöbben balkáni területről érkeztek, heten a Dráva-Száva közén látták meg a napvilágot. Baranya vármegye területéről egy magyar fiú Cserkútról, egy muszlim fiatal Pécs török lakosságából, egy másik pedig pécsi magyar család sarjaként állt be a védők közé, miután áttért az iszlám hitre.⁴⁰³

A hercegszöllősi összecsapást követő hetekben ismét ádáz harcok színterévé vált a környék, és a pécsi támadókkal szemben a szigeti gyalogosok újabb győzelmeket arattak. Erejüknek köszönhetően 1560. november 11-én még a mélyen a hódoltságban fekvő Szekszárdot is felprédálták, mert annak lakói nem akartak adózni. Nem kímélték a szigetiek Zombort sem, ahol 1560 nyarán gyűjtogattak, és még ez év telén ismét a pozsegai szandzsákot dúlták meg. 1561 tavaszán Mohácsra ütöttek, ahol a templomba menekült törökökre rágyújtották az épületet.⁴⁰⁴ A további dúlások elkerülése végett Baja és Zombor között három, a korábbi harcok során elnéptelenedett faluba a törökök katonaparasztokat (vojnিকokat) telepítettek le a szigetiek ellen.⁴⁰⁵

1562 márciusában az új szigeti kapitány, Zrínyi Miklós katonái Pécsig portyáztak, ahonnan hatvan török rabot hurcoltak Sziget várába.⁴⁰⁶ Erre most már az oszmán katonai vezetésnek is válaszolnia kellett, ezért

---

⁴⁰⁰ SZAKÁLY, 1987. 113.

⁴⁰¹ MÁRFI, 1996. 70–71.

⁴⁰² SZAKÁLY, 1999. 37.

⁴⁰³ HEGYI, 1999a. 105.

⁴⁰⁴ HEGYI, 2001. 1279–1280.

⁴⁰⁵ HEGYI, 2003. 160.

⁴⁰⁶ BENDA, 1966. 47.

elhatározták, hogy a Drávától délre felépítik Monoszló várát, hogy megakadályozzák Zrínyi legényeit Szlavónia megszállt részeinek hódoltatásában. A feladat végrehajtásával Arszlán pozsegi béget bízták meg. 1562 tavaszán Zrínyi, hogy ezt megghiúsítsa „...tanácskozáva Tahy Ferenc, jó erős hadakozó és sok jeles próbált vitézségekkel híres-neves emberrel, sógorával, Perneszy Farkast is, babócsai kapitánt maga mellé vévén, eltitkolván, az mennyire lehetett, az menést, az Dráván Babócsa s Tamási között ezer lovassal és kétezer puskás gyaloggal általkele, s egyenesen az ellenségre menni sieté”.⁴⁰⁷ A magyar seregeknek, amelyben ott volt a nádor ötven szenyéri lovasa is, sikerült Vaskaszentmártonnál átkelni a Dráván és március végén Monoszlónál megverték Arszlán csapatait. Zrínyi a győzelem után a kastélyt lerombolta, árkait betemette és 16 szakállas ágyút, 2 falkonétát valamint két faltörő ágyút zsákmányolt.⁴⁰⁸ Emiatt Pécs környékén török csapatokat vontak össze, de ekkor a válaszcsepás még elmaradt. A következő években a szigeti katonák továbbra is rendszeresen nyugtalanították a megszálló törököket, és immár komolyan veszélyeztették a dunai utánpótlási vonalakat is. Ennek biztosítására állították fel a dunai flottillát Mohácson, a Dráván már működő szervezet mintájára. Az emberanyagot, összesen 127 főt, Sellye és Görögál felszámolt helyőrségeiből akarták átcsoportosítani, és a fennmaradó helyeket a Mohácson állomásozó martalócokból kívánták száz fővel feltölteni. A hajóállományt a Pécssett őrzött tíz sajka jelentette volna, amelyet valószínűleg az itteni ácsok készítettek.⁴⁰⁹

A Portán megérett az elhatározás, hogy Sziget várát mindenképp el kell törölni a föld színéről, és ennek végrehajtására maga az agg szultán vállalkozott. 1566 nyarán több hetes ostrom után a Zrínyi vezette hősies védekezés ellenére Sziget elesett. A hadjáratban részt vettek a pécsi szandzsák katonái is, és közülük került ki az újonnan megalapított szigetvári szandzsák első bégje Iszkender személyében, aki korábban pécsi alajbégként, a szandzsák tímárosainak vezetőjeként, a tartomány második embekeként szolgált.⁴¹⁰ Sziget elestével lezárult a várháborúk első nagy korszaka a térségben, és ez új irányba terelte a vidék történelmét.

---

⁴⁰⁷ ISTVÁNFFY, 2003. 323.

⁴⁰⁸ BARABÁS, 1898. 597.

⁴⁰⁹ HEGYI, 2003. 160.

⁴¹⁰ DÁVID, 1993. 159.

A frontvonal hátországa (1566–1687)

Pécs számára is alapvető változást hozott Sziget 1566-ban bekövetkezett elfoglalása. Somogy elestével a hódoltság határai többtucat kilométerrel nyugatabbra kerültek, és bár kóbor hajdúk, portyázó csapatok bármikor nyugtalaníthatták a vár védőit és a lakosságot, Pécs valójában megszűnt végvár lenni. Katonai szempontból a hódoltság első húsz évében élte fénykorát, ekkor jelentős személyek nyerték el a mohácsi szandzsákbég címét, a Duna, a Dráva és a Balaton határolta hatalmas területű szandzsákot. Hamza bég 1564. évi kinevezése után a kettéosztott régió már veszített katonai jelentőségéből, és lekerült a napirendről, hogy vilájté váljon.⁴¹¹ A megváltozott helyzet miatt már nem volt fontos a hadvezetés számára az állandóság, így egyre nagyobb volt a fluktuáció a tartomány vezetésében. Amíg az első huszonnégy évben nyolc fő váltotta egymást a mohácsi szandzsákbégi pozícióban,⁴¹² az 1566–1598 közötti időszakban már huszonhatan fordultak meg a tartomány élén. Kezdetben tizenhat náhije tartozott alá: a pécsi, szentlőrinci, szentmártoni, szászvári, sellyei, vaskaszentmártoni, görösgáli, nagyharsányi, baranyavári, mohácsi, pécsváradi, szekcsői, koppányi, szakcsi, karádi és legvégül a köröshegyi. 1561-ben az egységes terület kettévált a szekcsői és a mohácsi szandzsákra, utóbbit legkésőbb 1569-ben már biztosan pécsi szandzsák néven említették.⁴¹³ Az újonnan megszülető kisebb tartomány alá a következő év összeírásai szerint már csak a pécsi, a szentlőrinci, a szászvári, a pécsváradi, a szentmártoni, a nagyharsányi, a siklósi és a kaposvári náhijék tartoztak. 1579-ben tovább szűkült a pécsi szandzsák területe, csupán hat náhijét hagytak alatta, a pécsi, szentlőrinci, szászvári, pécsváradi, szentmártoni és a kaposvári körzet maradt meg.

A város katonai jelentősége ezekben az években rohamosan csökkent. 1567-ben a törökök felépítették Barcsot, ahová áthelyezték az eddig Eszéken állomásozó drávai flottát is. 1572-ben újjáépítették az ostromban porig rombolt Szigetet,⁴¹⁴ majd néhány évvel később Segesdet erősítették

---

⁴¹¹ DÁVID, 1999. 85. Vilájet, elájet: a katonai és polgári igazgatás legnagyobb területi egysége, élén a beglerbéggel.

⁴¹² Igaz, Kászim háromszor is viselte e címet. DÁVID, 1999. 84.

⁴¹³ Uo. 52.

⁴¹⁴ HEGYI, 1995a. 46.

meg, és kiépítették Szőcsény várát is.⁴¹⁵ 1568–1569-ben már csak 220 katona szolgált a várban, 83 lovas, 108 azab és 29 martalóc.⁴¹⁶ A következő év azért fontos a pécsi vár története szempontjából, mert az 1570-ben készült összeírásokban jelenik meg először az elkülönített belső és külső vár saját katonasággal, ezek élén külön várkapitányokkal és helyetteseikkel.⁴¹⁷ A belső vár élén Ali állt, míg a külsőt Szefer Arszlán irányította. A zsoldlistából kitűnik, hogy a belső vár őrzésére a legjobb katonákat, a műsztahfizokat rendelték, és ide sorolták a vár ellátására rendelt ácsokat és raktárosokat, valamint a kovácsok vezetőjét is. A külső várban, vagyis a fallal körülvett városban írták össze az azabokat, a fáriszokat, azaz a várvédő lovasságot, valamint a martalócokat. Összességében többen szolgáltak ekkor Pécsen, mint az előző évben, mert körülbelül 340–350 személyt említ a zsoldlista.⁴¹⁸ Az előző évekhez képest a műsztahfizokon és a tüzérekén túl már az azabok is tímár birtokot kaptak, és ebből kellett megélniük. A körülbelül 110 lovason kívül az őrség többi része ekkortól már zsold-tímárt húzott.⁴¹⁹ Ehhez a létszámhoz kell hozzászámolni a kincstári zsoldösszeírásokban ugyancsak nem szereplő tímárbirtokos szpáhikat, és az általuk tartott katonákat. 1570-ben a pécsi szandzsákban 122 szpáhit írtak össze, akik saját jövedelmükből 480 lovas katonát tudtak kiállítani. Tehát további 602 katonával kell számolnunk, akik közül többen Pécsen éltek, és szükség esetén mozgósíthatóak voltak a város védelmére.⁴²⁰ 1571-ben több szpáhi is részt vett abban a portyában, melynek során az Oroszton melletti erdőben sikerült törbe csalni és megölni a rettegett kanizsai kapitányt, Thúry Györgyöt.⁴²¹ Az említett zsoldlistában felbukkant egy új mesterség képviselője is: a belső vár személyzete között összeírtak egy órást. Evlia szerint Szülejmán dzsámijának négy tornyán és a budai kapu tornyában is mérte egy szerkezet az időt, amelyeknek a karbantartásával mindig egy renegátot bíztak meg, mivel a törökök nem értettek az óra javításához.⁴²²

---

⁴¹⁵ HEGYI, 1999. 92.

⁴¹⁶ VELICS–KAMMERER, 1890. 387.

⁴¹⁷ A belső várat a tulajdonképpeni várra, míg a külsőt, a fallal körülvett városra érti a forrás. A várban komolyabb építkezésekről nem tudunk, ezért nem vonatkozhat csupán arra ez a meghatározás. Sudár Balázsnak köszönöm ezt az értelmezést.

⁴¹⁸ HEGYI, 1999a. 98–99.

⁴¹⁹ HEGYI, 1995b. 82.

⁴²⁰ Uo. 99.

⁴²¹ DÁVID, 1993. 162.

⁴²² HEGYI, 1999a. 99.

1591-ben további változásokat figyelhetünk meg egy újabb zsoldlista alapján.⁴²³ A jegyzék szerint mind a külső, mind a belső várban szolgáltak műsztahfizok, ám összeírtak további tizenhárom főt, mint az „újkapu azabjait”, és a felsővár lovasaira és martalócaira is van benne utalás. Utóbbi meghatározást azonban nem tudjuk értelmezni, nyilvánvaló elírásnak tekinthető. Valószínűleg a belsővárat értette rajta az irat készítője. A két kapitány ekkor Jakúb Karagöz és Báli Abdullah volt. Az 1570-ben látott állapothoz képest az arány eltolódott a lovasok javára. A vár egészének őrsége körülbelül 40 katonával lett kevesebb: ez a csökkenés megfelelt az általános tendenciának.

A tizenötéves háború idején a Portán újabb adminisztratív döntések születtek a térség katonai irányításának hatékonyabbá tétele érdekében. Létrehozták a szigeti vilájetet, és 1595-ben ez alá rendelték a pécsi szandzsákat.⁴²⁴ Pécs helyzetében azonban Kanizsa 1600-ban bekövetkezett elfoglalása okozott valódi változást. Ekkor adminisztratív döntéssel Pécs az újonnan felállított kanizsai vilájetbe került át, és katonáinak zsoldját ezentúl innen fizették. Gyakorlati következményekkel annyiban jártak a változások, hogy Pécs hadászati értéke tovább csökkent az oszmán hadvezetés szemében. Igaz, a frontvonal ellátásában továbbra is kulcsszerep hárult a városra, mivel a raktáraiban tárolták a tartomány katonaságának ellátmányát és a háborúhoz nélkülözhetetlen hadiszereket. Mindezek ellenére a 17. században új fejezet kezdődött a vár és a város életében: Pécs közigazgatási, gazdasági és kulturális súlya mögött a katonai szerep teljesen háttérbe szorult.⁴²⁵ A mecsekaljai város Kanizsa hátszágává vált, ahol konszolidált viszonyok uralkodtak. Vásárai továbbra is látogatottak voltak, és a kortársak igazi kereskedővárosnak tartották.⁴²⁶ Emiatt továbbra is a régió központjának számított, sokat tartózkodtak a falai között a kanizsai pasák, akik közül többen jelentős építkezéseket hajtottak végre a városban. Tevékenységük nyomán a város egyre szebb lett, ám ez védelmi képességein egy jótányit sem javított. Pécs nem játszott katonai szerepet a 17. században.

---

⁴²³ HEGYI, 1999a. 99.

⁴²⁴ Pozsegával együtt rendelték Pécsset Sziget alá, de tisztázatlan okok miatt a Porta már 1597 elején megszüntette a szigetvári beglerbégséget. DÁVID, 1993. 173–174.

⁴²⁵ HEGYI, 1999a. 100.

⁴²⁶ 1664-ben egy német röplap alsó-magyarországi nagy török kereskedővárosnak jellemezte. HÁBEL, 2007a. 9.

Ezekben az évtizedekben egyre töredékesebb adatsorokkal találkozunk, amelyeknek 1622 után a forrásértéke is nagyban csökken. Az oszmán adminisztráció teljesen megváltozott, mert az állam kilépett a nagy elosztó szerepéből, és a kincstár leultalta helyi szintre az állami jövedelmek beszedésének és újraosztásának feladatát. Ennek következtében az eddig megbízható forrásként használható kincstári naplók elszámolásai ugyanazokat a számokat ismételtették, így a várak valós őrsei már nem rekonstruálhatók belőle.⁴²⁷

Az utolsó használható számokat tartalmazó zsoldlisták alapján azonban néhány általános megállapítás leszűrhető. Az első ezek közül 1615-ben készült, és a vár katonaságának összlétszámát 264 főben adta meg. Szembetűnő azonban, hogy nem szerepelnek közöttük a védősereg gerincének tartott fáriszok és a martalócok. Pécs őrsége kizárólag gyalogosokból állt, és ebben a fegyvernemben is túlsúlyra jutottak a sokkal rosszabb minőségű azab alakulatok. Érdekesség, és az új igazgatási rendszer lassú kialakulását mutatja, hogy az összeírásban 14 katona mellett feltüntették, hogy zsoldját az eszéki állami híd jövedelmeiből húzza.⁴²⁸

A következő összeírás 1619-ben született, ebben összesen 246 katonát rögzítettek a már megszokott rendben. A belső és külső várban 91 műsztahfiz szolgált, és a 131 azab mellett 20 tüzér és 4 raktáros élt Pécs védelméből. Összehasonlításképpen, ekkor a jóval kisebb Kaposváron 309 katonát írtak össze. Rövidesen ez a szám is tovább csökkent, mert még ebben az évben 31 azabot vezényeltek át Eszékre a híd őrzésére.⁴²⁹

1622-től kezdve – néhány megingástól eltekintve – a kincstári naplókban folyamatosan 177 katona volt Pécs váránál feltüntetve, amelyből csupán annyi állapítható meg, hogy a központban ennyi katonának rendelkez zsoldot.⁴³⁰ Nem véletlenül próbálta a kincstár ilyen eljárással áthárítani a pénzügyi problémákat alsóbb közigazgatási szintekre, ugyanis csupán az 1615. évi összeírásban szereplő pécsi katonák zsoldja 400.000 akcsét tett ki, amennyi a török adminisztráció becslése szerint a pécsi szandzsák egész éves jövedelme volt.⁴³¹

---

⁴²⁷ HÁBEL, 2007a.

⁴²⁸ HEGYI, 1999a. 101.

⁴²⁹ VELICS-KAMMERER, 1886. 412.

⁴³⁰ HEGYI, 1999a. 102.

⁴³¹ VELICS-KAMMERER, 1886. 412.

A rossz forrásadottságok miatt Pécs 17. századi szerepe az oszmán katonai közigazgatásban jóval nehezebben rekonstruálható, mint a megszállást követő évtizedekben. Az bizonyosra vehető, hogy jelentősége különösebben nem változott ezekben az évtizedekben, csupán az 1664. évi hadjárat tanulságait levonva próbáltak meg bizonyos építkezéseket eszközölni. A várban állomásozó katonaság, családjaik, és az ő jelenlétük miatt Pécsre költöző muszlim lakosság azonban komoly változásokat okozott a város társadalmában, és észrevehető balkáni jegyekkel gazdagította Pécsét.

2. kép A város 1686. évi ostroma

Pécs városszerkezetének változása a törökkorban

I. Pécs városi autonómiájának változása

A Magyar Királyság középső területein megszülető hódoltságban alapvetően megváltozott a városok jogállása. Az oszmán jogrendszer nem ismerte a városi autonómiát, a balkáni területeken csak az egyház rendelkezett saját bírói jogkörrel. A török város legfontosabb ismérve nem az volt, hogy van-e autonómiája, hanem az, hogy közvetlenül képviselve volt-e benne a török államhatalom, azaz működött-e kormányzó – bég vagy pasa – és kádi.⁴³² Ezért a magyar város, mint közjogi fogalom, alapvetően különbözött a török városétól. Az oszmán berendezkedés arra törekedett, hogy a meghódított tartományok lakossága minden élethelyzetben ettől a két intézménytől függjön, és ezáltal jogilag homogenizálja a különböző privilégiumokkal bíró társadalmi csoportokat. Ez a berendezkedés a meghódított magyar területek legnagyobb részén azonban különböző okok miatt soha nem valósulhatott meg tiszta formájában. Az oszmán közigazgatásnak nem volt annyi embere, hogy a meghódított településeken a legalsóbb szintekig a saját megbízottait ültesse a hivatalokba, ezért a városi magisztrátus, a bírói testület az új berendezkedésben – megváltozott formában ugyan, de – tovább működhetett. Ennek módozataiban azonban regionális eltérések mutatkoztak.⁴³³

Az új birodalom számára egy település értékét hadászati fontossága adta meg. Mindent a katonai irányítás hatékonyságának rendeltek alá, ezért nem vált külön soha – ahogy feljebb erre már többször történt utalás – a polgári és a katonai közigazgatás. A tartományok vezetői és az oszmán jogrend helyi képviselőjének tekinthető kádi bírói hivatala elsősorban katonai feladatokkal volt megbízva, és a polgári ügyeket ennek alárendelve intézték. Ezért a török irányítás számára a nagy létszámú katonasággal ellátott városok váltak a legfontosabb központokká, még abban az esetben is, ha fekvésük, lélekszámuk nem indokolta ezt. Ezért válhatott az oszmán bürokrácia szemében sokkal jelentősebbé egy határ menti kis hegyi erősség, mint a síkvidéki, nagy lélekszámú alföldi mezővárosok.

---

⁴³² GERÓ, 1999b. 39.

⁴³³ Ennek a fejezetnek a megírásához Hegyi Klára munkáit forgattam a legnagyobb haszonnal. HEGYI, 1977; HEGYI, 1985; HEGYI, 1995b. különösen 118–141.

A hódoltságban ennek következtében három különböző autonómiával rendelkező várostípust különböztethetünk meg. A pusztításoknak leginkább kitett déli területeken – elsősorban a Temesközben, Pozsegában és a Szerémségben – a lakosság szinte teljes kicserélődésével a középkori hagyományok eltűntek, és megvalósulhatott a balkáni modell. A 16. század végén közel ötven pozsegi és szerémségi várost említenek a török adóösszeírások, amelyeknek a lakossága a század folyamán minimális mértékben még gyarapodott is, ám a harcok miatt elmenekült őslakosok helyét a Balkánról érkező népszerűség foglalta el.⁴³⁴ Az ilyen városokban minden ügy a kádi elé került, a keresztények számára nem volt alternatív jogszolgáltatási rendszer, teljesen hiányoztak a korábbi kiváltságok és jogszokások. Ilyen volt a 17. században többek között Lugos, Temesvár, Karánsebes, illetve Száva-szentdemeter, Újlak és Pozsega.⁴³⁵

A pusztításoknak ki nem tett alföldi városokban, amelyek hadászati szempontból teljesen értéktelenek voltak, a magyar jogszolgáltató intézményeknek mindvégig sikerült több középkorból örökölt privilégiumukat megőrizni. A különbség annyi volt csupán, hogy a továbbélő tisztségek a 16. század folyamán csak a török hatalom által kialakított keretek között mozoghattak, azokból ki nem léphettek. Néhány gazdaságilag fontos városban nem állomásozott ugyan török őrség, de kádi-hivatal létezett. Ilyen esetekben a kádi átvette a mozgósítás, adóbeszedés jogát, ő ellenőrizte az árakat, a piacokat, ő volt az iparos testületek felügyelője, és ő személyesítette meg a közjegyzői hivatalt is. A magyar intézmény kiszorult a bírászkodásból, csupán mint helyettes-intézmény járhatott el a kádi távollétében. Török bírói hivatal azonban nem mindenhol állt fenn, és a 16. század vége felé egyre több helyen meg is szűnt. Kecskemét, Ráckeve és Tolna településeken a 17. században tűnt el a török bírói hivatal.⁴³⁶ Ettől kezdve a magyar önkormányzatiság egyre nagyobb teret nyert, és a távol székelő budai kádi csupán a jól jövedelmező büntető és örökösödési ügyeket tartotta fenn magának. A

---

⁴³⁴ DÁVID, 1997. 152.

⁴³⁵ Thuri Farkas Pál, a tolnai protestáns iskola rektora hasonló képet festett a 16. század közepén a török hatóságoknak a mindennapi életre gyakorolt hatásáról. Szerinte a megszállók célja, hogy az összes településen megteremtsék az iszlám egyeduralmát. DÁVID–FODOR, 1996–2002. 271.

⁴³⁶ Tolnán viszont népes muszlim közösség élt. 1564-ban már volt szállóházuk, és fürdőt akartak építeni. 1565-ben a magyar bíró szerint már hétszáz muszlim ház volt a városban. HEGYI, 1985. 233.

következő évtizedekben a magyar közösségek nem csekély pénzt áldozva, a bíraskodás e területeit is visszaváltották lassan a saját hatáskörükbe.

Az alföldi mezővárosokban a török közigazgatás visszaszorulásának okai összetettek. A legfontosabb talán az, hogy a hódoltságban nem telepedett meg idegen eredetű földműves és iparos népesség, így a megszállók mindvégig idegenek maradtak a többségi őslakosok között.⁴³⁷ Az oszmán fennhatóság alatt élőknek a kezdeti időszakot leszámítva nem volt vonzó a magyar területre való áttelepülés, mivel itt soha nem alakultak ki a békés termelőmunka feltételei. Az új hatalomnak soha nem volt annyi ereje, hogy a határt hermetikusan le tudja zárni, és ezzel megóvja alattvalóit a magyar végváriak adóztatásától. A tizenöt éves háború után a török közigazgatás szétzilálódott, kénytelenek voltak jogilag is elismerni a kettős adóztatás jogosságát, és az adószedés lebonyolítását is egyre gyakrabban bízták a magyar hivatalokra. Ezzel gyakorlatilag lemondtak a meghódított lakosság felügyeletének jogáról, és a magyar választott testületek idővel még a büntetőbíraskodás terén is visszanyerték autonómiájukat. Az oszmán megszálló hatalom végeredményben beismerte, hogy csupán a katonai jelenlét biztosítására, és a megszállást lehetővé tevő adóztatás kikényszerítésére képes, az élet többi területét azonban nem tudja kontrollálni. Ennek a folyamatnak a szemléltetésére a legjobb példa Simontornya, ahol 1669-ben Ahmed bég a főbíróra, az esküdtekre és a prédikátorra ruházta a magyar lakosság feletti ítélkezés jogát, holott volt kádi a településen.⁴³⁸ A török közigazgatás felbomlása miatt a városi önkormányzat ekkor már rendtartó szerepkörben is állandó funkciót vívott ki magának, és a hódítók és meghódítottak élete élesen különvált. Ez volt a legfőbb oka annak, hogy a hódoltság belső területein fekvő városok megőrizték önkormányzatiságukat, és ezen keresztül identitásukat, keresztény arculatukat egészen a törökkor végéig.

A két szélsőséges modell között helyezkedett el egy harmadik várostípus, amelyről azonban nagyon keveset tudunk. Olyan városok tartoznak ide, ahol a megszállás után jelentős muszlim lakosság telepedett meg, de az őslakosok is nagy létszámban maradtak helyben, egy sajátos együttélést valósítva meg ezzel. Szeged, Szolnok, Székesfehérvár, Gyula és Buda mellett Pécs városában maradtak meg olyan keresztény városrészek, amelyek

---

⁴³⁷ HEGYI, 1985. 231.

⁴³⁸ HEGYI, 1977. 91.

önállóan intézhatték ügyeiket.⁴³⁹ Ezeknek a működésére eddig azonban csak Szeged vonatkozásában került elő jelentősebb iratanyag. Ebből tudjuk, hogy továbbra is fennállt a bírói tisztség, és működött valamiféle választott testület a belső ügyek intézésére.⁴⁴⁰

Az új lakosság betelepődése és a gazdasági kapcsolatok változása azonban sokban módosította a hódoltsági városok hierarchiáját. A késő középkorban virágzó oppidumok közül több elvesztette jelentőségét, míg mások fejlődésnek indultak. A hódoltsági városok összlakosságát tekintve némi gyarapodással számolhatunk, amely az erősebb török közigazgatási székhelyeken általában jelentős balkáni bevándorlást takar. A 16. század végén három olyan város volt a hódoltságban – Szeged, Tolna és Kecskemét –, ahol ezernél több keresztény adófizető élt.⁴⁴¹ Ez egyben annak a területnek a három sarokpontja, ahol a harcok a magyar lakosságot leginkább megkímélték. Négyszáz adófizetőnél több élt tíz városban, ezek között volt Pécs is, ahol 1546-ban 559, 1552-ben pedig 522 keresztény családot írtak össze. Ez a szám körülbelül három-négyezer fős lakosságot jelentett, amely Pécsen ebben az időszakban is jelentős piaccá tette. Az azonban figyelemre méltó, hogy a legnépesebb keresztény közösséggel bíró tizenhárom városból mindössze Pécs és Tolna feküdtek a Dunántúlon. A száz adóköteles családdal bíró harmincöt településből Laskó, Dánóc, Kálmáncsehi, Mohács, Nádasd, Pécsvárad feküdtek a mohácsi/pécsi/siklói szandzsákban, míg Beremend, Hercegszöllős, Nagyharsány, Pellérd, Siklós, Széplak, Török-koppány lakossága csak ritkán fért bele ebben a kategóriába.⁴⁴² Ez azt mutatja, hogy az Oszmán birodalomnak az 1540-es években a nehezen meghódított dunántúli területekből csak a Pécs-Tolna vonaltól délre húzódó sávot sikerült tartósan megóvnia az állandó harcokból következő pusztulástól. Ennek következtében Pécs továbbra is megőrizte késő középkorban kivívott rangját a térségben, és a 16. században még Tolnával együtt, a következő évszázadban azonban – Tolna ideiglenes elpusztulása miatt – egyedül volt a dél-dunántúli török hódoltság központja. Ez a kitüntetett

---

⁴³⁹ Bizonyos mértékig Esztergom is ide sorolható. Itt 1543-ban kiűzték a keresztényeket a városból, de 1605 után ismét tudunk magyar lakosságról.

⁴⁴⁰ HEGYI, 1977. 93. Ezt a képet tovább cizellálja a szegedi mészárosceh iratanyaga, amelyből egy, a magyar bírói testülettel rivalizáló szervezet képe rajzolódik ki, amely sok esetben a török közigazgatási fórumokkal ápolt kétoldalú kapcsolatokat. CSIKÓS, 2005.

⁴⁴¹ DÁVID, 1997. 153.

⁴⁴² Uo. 152–254.

szerepkör azonban csak halványan látszott meg a városban élő keresztény közösség autonómiáján.

A törökkori Pécs magyar jogszolgáltatásának továbbélésére sajnos szórványadataink vannak csupán. 1564 körül egy István nevű bíróról tudunk, aki malmot bérelt.⁴⁴³ Húsz év múlva, 1588-ban hallunk Kis Farkas főbíróról. Történt ugyanis, hogy ez év júniusában a pécsi kereskedők a dunaföldvári vásárra igyekeztek és útközben megszálltak Tolnán Kürtösi Jánosnál. Tőle értesültek, hogy Decsi Gáspár tolnai prédikátor eltiltotta a tolnaiakat a pécsiekkel való közös étkezéstől. Ők ekkor elmentek Decsihez és számon kérték tőle a vendégjognak ezt a durva megsértését, ám a pap erre a pécsi polgárság unitárius hitre való áttérését hozta fel indokul, mondván, megtagadták Krisztus örökkévalóságát. A kereskedők azt felelték erre, hogy ha ez így van, akkor Decsi menjen Pécsre, győzze meg a prédikátorukat, akitől ebben az esetben megvonják a kenyeret. Hazatértük után rögtön elmentek Kis Farkas főbíróhoz és Szabó Gergely polgármesterhez panaszt tenni, akik megszövegezték a pécsi tanács levelét a tolnaiakhoz. Erre válaszul 1588. július 27-én Ördög Imre tolnai főbíró levélben kifejtette, hogy a pécsiekkel szemben megváltozott magatartásuk hátterében az áll, hogy immár másik valláson vannak, ám a prédikátorukat nem engedik hitvitára Pécs városába.⁴⁴⁴ A történet gazdasági és művelődési vetületeire később térünk ki, ám néhány következtetést levonhatunk belőle a városi önkormányzat működésére nézve is.

A Válaszúti György által megörökített esetből látjuk, hogy kisebb horderejű vallási ügyekben a pécsi keresztény közösség autonómiát élvezett, szabadon dönthetett a hitéleti gondozásukat ellátó prédikátor személyéről, tehát ebbe a kérdésbe a helyi török hatóságok itt sem szóltak bele. A szövegből világosan kitűnik, hogy nem csupán egy – esetleg a kádi munkájának támogatására – megválasztott tisztviselővel van dolgunk, hanem egy, a *communitas* által jogokkal felruházott bíróval, akinek a munkáját egy bizonytalan joghatóságú polgármester és egy testület, maga a pécsi tanács is segítette.

Nagy valószínűséggel pecséttel is rendelkezett Pécs város közössége, azonban erről a hódoltság korából csupán egyetlen biztos adatunk van. Az 1543-ban elkallódott pecsét helyett újat kellett készíteni, és ez még bizonyosan 1605 előtt megtörtént. Ekkor a város bírója és tanácsa „*En pécsi főbíró,*

---

⁴⁴³ VELICS–KAMMERER, 1890. 308.

⁴⁴⁴ VÁLASZÚTI, 1981. 53–65; SZILÁGYI, 1978. 20–21.

Korssós István, az több tisztösséges polgártársainkkal egyetemben...” küldött egy levelet Egerszegre Rátky Menyhértnek, amelyen fennmaradt a város pecsétje.⁴⁴⁵ Az utolsó adatunk a pécsi keresztény városi tanács működésére 1613-ból van, utána nem találunk rá vonatkozó forrást.⁴⁴⁶ 1613-ban azonban érdekes események történtek a városban. Jezsuita misszionáriusok érkeztek Pécsre, és a misszió vezetőjének tekintett Vásárhelyi György olyan hatásos prédikációkat tartott, hogy az unitárius polgárság is szívesen látogatta istentiszteleteit. Ezt akarta megakadályozni Válaszúti György unitárius püspök, amikor keresztülvitte az unitárius városi tanácsban, hogy botozás és pénzbüntetés terhe alatt tiltsa meg a polgároknak a hitvitázást.⁴⁴⁷ A városi tanács azonban ezt csak az unitáriusoknak tilthatta meg, mivel a katolikusok nem valószínű, hogy polemizálni akartak volna a jezsuitákkal, más keresztény felekezet pedig nem volt a településen. Lehetséges, hogy a kezdetben minden keresztényt tömörítő városi *communitas* irányítása a katolikusok meggyengülése miatt került teljesen unitárius kézbe a 17. század elején, azonban úgy tűnik, hogy hatásköre nem terjedt túl a saját felekezetehez tartozó hívek vallási magatartásának felügyeletén. Hasonló szerepkörben láttuk a pécsi tanácsot 1588-ban, és felmerül a gyanú, hogy a városi tanács hatásköre a török korban nem terjedt túl belső egyházi igazgatási kérdéseken, és nem csupán egy 17. századi beszűküléssel van dolgunk. Ezt a feltevést erősíti az a fejlemény is, hogy amikor 1613-ban a tanács első határozata hatástalan maradt, és mindössze huszonötön hallgatták a vak püspök ige hirdetését, Válaszúti végső elkeseredésében a városi tanácstól azt kérte, hogy a továbbra is engedetlenkedőket zárja ki az unitárius egyház közösségéből. Itt a városi magisztrátus szinte unitárius egyházközségi tanácsként működött, és az összes keresztény érdekeit képviselő fórumnak semmi esetre sem volt tekinthető. Az adatok szórványossága ellenére úgy véljük, hogy a pécsi magyar közösség sokáig rendelkezett korlátozott – leginkább vallási kérdésekben fellépő – önkormányzattal, amelynek hatáskörét azonban a mindenkori viszonyok alakították. Ez egy alfölditől merőben eltérő hódoltság képét mutatja a török hivatalok hatalmi túlsúlya miatt.

---

⁴⁴⁵ Ezt a pecsétet használhatták a század folyamán, mert az ezt felváltó új sigillum csak 1691-ben készült el. HOLUB, 1958. 139–142.

⁴⁴⁶ MOLNÁR, 1999. 258.

⁴⁴⁷ Uo. 200.

A török jogszolgáltatás fórumai Pécssett jóval nagyobb szerepet kaptak a közösség életének alakításában, mint az alföldi mezővárosokban. A kádi hivatala a hódoltság alatt mindvégig folyamatosan működött, kiterjedt jogkörrel rendelkezett, és befolyását a legtöbbször Pécssett székelő bégek is erősítették. A kádi mellett vámszedő tiszt is élt itt, és a városnak többek között főépítőmestere és városfelügyelője is volt.⁴⁴⁸ Ezek a hivatalok is hozzájárultak ahhoz, hogy a megerősített várral rendelkező település nagy vonzerőt gyakorolt a balkáni iparosokra és kereskedőkre, akik szívesen telepedtek le itt. Ennek hatására Pécs lélekszáma valószínűleg még emelkedett is a török megszállás időszakában. Az új lakosok hivatalos ügyeit természetesen a kádi intézte, de ő járt el a keresztények örökösödési ügyeiben is,⁴⁴⁹ és a rendfenntartás szintén a feladatai közé tartozott. Ő felügyelte a boltokat, a vásárokat, ő intézte a pécsi adók beszedését adóbérlők útján.⁴⁵⁰ Hatalmi túlsúlyához hozzájárult, hogy a városban élő keresztény felekezetek egymás közötti konfliktusaikat is rendszeresen a török bírói hivatal elé vitték, nála keresték igazukat. A felekezeti vetélkedésnek köszönhető, hogy az 1550. évi vaskaszentmártoni zsinatra Dervis pécsi béget kérték fel döntőbírónak,⁴⁵¹ és hasonló szerepkörben járt el Ali szigetvári bég is 1574-ben a nagyharsányi hitvita alkalmával.⁴⁵² Jellemző a sajátságos pécsi helyzetre, hogy 1565-ben a város török elöljárója azért ítelt halálra és végeztetett ki egy református lakost, mert az kitepte a katolikus pap kezéből az oltáriszentséget, majd földre dobta és megtaposta azt.⁴⁵³ Kecskeméttel ellentétben a 17. században sem bővült ki a magyar önkormányzatiság hatásköre, sőt inkább mintha további pozícióvesztést könyvelhetett volna el a helyi keresztény közösség. A több évtizedig elhúzódó „naptár-vitában”, amely elméletileg kívül kellett volna, hogy essen a török jogszolgáltatás érdeklődési körén, a muszlim igazságszolgáltatási fórum állandó beavatkozását tapasztaljuk. A városban épphogy megtelepedett jezsuita páterek először 1613-ban próbálták meg bevezetni a XIII. Gergely pápa által 1582-ben kihirdetett naptárreformot.⁴⁵⁴ Az új kalendárium azonban új vásártartási

---

⁴⁴⁸ EVLIA, 1985. 227.

⁴⁴⁹ VELICS-KAMMERER, 1890. 308–309.

⁴⁵⁰ A pécsi bérletjövendelmekre lásd: VELICS-KAMMERER, 1890. 55–56; 256–257; 312–313.

⁴⁵¹ BOTTA, 1989. 151–152.

⁴⁵² BALÁZS, 1998. 50–52; SZAKÁLY, 1994.

⁴⁵³ MOLNÁR, 1999. 184.

⁴⁵⁴ A naptár-vitára lásd: MOLNÁR, 1999. 202–204; 230–234.

rendet vont maga után, és ez egy protestáns gazdasági térben, ahol a kereskedelmi partnerek a régi naptár szerint tartották a piacokat, káosszal járt volna. Ezért az unitáriusok mellett még a magyar katolikusok is a jezsuiták ellen fordultak, és az ügyet a török bíróság elé vitték. Az eset kapcsán Iszkender pasa kanizsai beglerbég járt el, és a kitoloncolással járó ítélet végrehajtásától csak az éppen a városban járó Bethlen Gábor közbenjárására tekintett el. Az ügy azonban néhány évtizeddel később folytatódott, amikor 1640-ben a misszionáriusok újból megpróbálkoztak a reform bevezetésével. Ekkor a környéken élő magyar katolikusok ismét összefogtak a reformátusokkal és az unitáriusokkal, és a jezsuiták ellen uszították a pécsi török tiszteket és szpáhikat, akiknek a közreműködésével Mehmed pécsi bég halálra ítélte a pátereket. A karóba húzástól csak az mentette meg őket, hogy a pécsi délszláv katolikusok vállalták, hogy szabadon bocsátásuk fejében kifizetnek ezer forintot. Ez az ügy élesen rávilágít a pécsi keresztény önkormányzatiság korlátaira, amely a török jogszolgáltatás szorításában, csupán annak perifériáján mozoghatott.

Fel kell tennünk a kérdést, hogy vajon a török hatóságok éltek a keresztény felekezetek torzsalkodásai okozta lehetőségekkel, vagy éppen fordítva, a nem muszlim közösségnek voltak ennyire behatároltak az öngazgatási lehetőségei. Nagy valószínűséggel az utóbbi esetről van szó, ugyanis az oszmán közigazgatás nagyon gondosan vigyázott arra, hogy a meghódított népesség kontrollálható legyen, már ahol erre megvoltak az eszközei. Baranyában, és ezen belül Pécsen, minden bizonnyal képesek voltak erre, mert éppen a béke fenntartása érdekében nem engedélyezték, hogy kálvinista prédikátor telepedjen meg a városban.⁴⁵⁵ Ez a tiltás viszont már a szabad vallásgyakorlás lehetőségét zárta ki, amely pedig a hódoltsági mezővárosi társadalomnak a legfontosabb privilégiumai közé tartozott. Összességében megállapíthatjuk, hogy míg a keresztény lakosságnak az alföldi mezővárosokban a vallásszabadság mellé a büntetőbíráskodás jogát is sikerült komoly anyagi ráfordítással kieszközölni, addig Pécsen csupán az ítéletek megváltoztatására, azok enyhítésére volt lehetősége. A 17. századból nincsen adatunk keresztény városi autonómiáról, Pécsen minden ügyben a török tisztségviselők döntöttek. A pécsi polgárok egyetlen lehetősége érdekeik képviseletében a megvesztegetés, a pillanatnyi jóindulatnak

---

⁴⁵⁵ „*Quinqueecclesiis non permittit Calvinistam Concionatorem Turca, sed Arrianum, ne in plures partes dividantur, fiantque plures dissensiones.*” HOLOVICS, 1966. 174.

ajándékokkal való megvásárlása maradt, amely az európai jogfelfogással éles ellentétben állt. Ez sajátos balkáni jelleget kölcsönzött a városnak, amely megmutatkozott az átalakuló város arculatán is.

II. Pécs városképének változása

1543-ban a török hódítókkal együtt egy eddigiektől idegen életforma jelent meg a városban, és a következő évtizedekben egy sajátos, balkáni jegyekkel megtűzdelt európai kultúra jött létre. Ezzel együtt változott meg a település képe, mert Pécs új lakói magukkal hozták szokásaikat, és megpróbálták életmódjuknak megfelelően átalakítani a város képét. A város új funkciójához híven voltak katonai jellegű építkezések, és az élet mindennapjaihoz hozzátartozó jóléti építmények, amelyek a keresztény előzményekre épülve egy jellegzetes – mindkét kultúrát megjelenítő – városképet eredményeztek.⁴⁵⁶

3. kép A töröktől visszafoglalt Pécs egyik legkorábbi ábrázolása

Az európai és az oszmán városszerkezet leginkább abban különbözött egymástól, hogy amíg az előbbi utcák alapján szervezte meg a közösséget, addig az új hatalom képviselői többnyire kerületekre, úgynevezett mahallékra⁴⁵⁷ osztották fel a várost, amelyeket felekezetek alapján alakítottak

⁴⁵⁶ GERŐ, 1960. 6.

⁴⁵⁷ Arab eredetű kifejezés. Jelentése: pihenőhely, táborhely, városnegyed. Itt természetesen az utóbbi értelemben használjuk. GERŐ, 1999b. 38. Fontos megemlíteni, hogy a hódoltságban a mahalle az adottságok miatt sokszor utca-központú volt.

ki, és a központjukban minden esetben egy vallási épületkomplexum állt. Ennek egyik oka az lehetett, hogy magának az utcának is megváltozott a funkciója. A megszállás után az utcákat befedték, a bódéktól sokkal keskenyebbek lettek, a mindennapi élet a házakból egyre inkább a nyílt térre helyeződött át.⁴⁵⁸ Az új lakók számára az utcahálózat korántsem volt annyira fontos, mert az ő életük ritmusát a vallási épületekben megszabott rendszerint folyó rituálé irányította. Az utak állapotára viszont nagy gondot fordítottak. Evlia megemlíti, hogy Pécsen „... két oldalról végesvéig széles kövü, régi kövezetü, igen tiszta gyalogjárók” voltak.⁴⁵⁹ Esterházy Pál 1664-ben járt itt, és a szemtanú hitelességével számolt be arról, hogy, az „*utcakereszteződések is többnyire négyszögletes kövekből készültek*”.⁴⁶⁰ Ezek természetesen középkori eredetűek, de a források szerint a törökök is karban tartották őket és így Pécs a nagyszámú köztéri szökőkúttal együtt nagyon kellemes, élhető város benyomását keltette a magyar főúrbán. Az 1686-ban a város felszabadítására érkezett Badeni Lajos is fontosnak tartotta azt megjegyezni, hogy „... *pompás köépiletei és a török mosék, a jól kövezett utcák, elég sok cserép tetőzet, a számtalan kút, forrás és csorgó kényelmet biztosítanak lakóinak*”. Hozzátette azt is, hogy a városba vezető utak is jól karban voltak tartva, ami azért volt fontos, hogy a kereskedők könnyen el tudják érni Pécsen.⁴⁶¹

A régi és új térszemlélet ennek ellenére sokáig élt egymás mellett, és továbbélésük az elnevezésekből világosan kitűnik. Pécsen 1554-ben tizenkét mahalléba sorolva írták össze a keresztény adófizetőket, és a kerületek nevei között Szent Ferenc kétszer, Szent Tamás, Szent László és Szűz Mária⁴⁶² szerepeltek, amelyek minden esetben egy ott álló keresztény templomra, vagy kolostorra utalnak.⁴⁶³ Megtartották a magyar foglalkozásnevet viselő utca elnevezését a Fazokas utca mahallé esetében, és a hódítást megelőzően a németek által lakott utca neve is fennmaradt annak ellenére, hogy lakói elmenekültek.⁴⁶⁴ A Szent Tamás utca már a középkorban is többször előfordult, a város főutcájának tekintett Nagy utca elnevezése

---

⁴⁵⁸ GERÓ, 1996–2002. 131.

⁴⁵⁹ EVLIA, 1985. 228.

⁴⁶⁰ MÁRFI, 1996. 87.

⁴⁶¹ SZITA, 1999. 306–307.

⁴⁶² A szövegben Szent Mária szerepel, ami a Sancta Maria tükörfordításából származhatott.

⁴⁶³ KÁLDY-NAGY, 1960. 13–14.

⁴⁶⁴ A feljebb már említett Piac utca elnevezése is árulkodó, mert az itt összeírt tíz adózó közül három még ekkor is kereskedelmi foglalkozásra utaló nevet viselt. SZAKÁLY, 1995a. 34–35.

pedig túlélte még a török kort is.⁴⁶⁵ Hasonló folyamatosságot mutat a mai Káptalan utca 2. szám alatt található ház birtoklástörténete is. A Mohács körüli években a mindenkori pécsi prépost élt a falai között, többek között Brodarics István és Macedóniai László, majd 1543 után török egyházi előjáróké lett az épület, ahogyan ez egy 1702-ben felvett tanúvallomásból kiderül.⁴⁶⁶ A fentebbi példákkal csak azt az evidenciát kívántuk érzékeltetni Pécs esetében, hogy a török város szerves folytatása – egyébként teljesen logikus módon – a megszállás előttinek, hiszen itt nem volt ostrom, amelynek következtében újra kellett volna építeni a várost. A visszafoglalás utáni házösszeírásból kiderül, hogy ekkorra már egy késő középkori utcanév sem maradt fenn, hanem török, horvát és magyar személynevek tűntek fel, amelyek már a hódoltság évtizedeiben ott élő jelesebb háztulajdonosokra utaltak, más utcák pedig jellegzetességeikről kapták új nevüket.⁴⁶⁷

A balkáni mentalitást tükrözte, hogy Pécs új lakói – talán életformájukból adódóan – nem törődtek a lakóépületek állapotával, és ez több utazónak is feltűnt. Pietro Masseracchi apostoli vizitátor 1663-ban járt a városban, és Rómának írt jelentésében részletesen beszámolt tapasztalatairól. *„Ennek a városnak gyönyörű a fekvése, kitűnő levegőjű, és igen jó vizekben bővelkedő hegyek alján, borai kiválóak, színiük a cédruséhoz hasonlít. Gyönyörű és igen termékeny vidék központja. A várost mindenfelől fal vesz körül, ennek körülbelül három mérföld a kerülete. Szépsége nagyobb volt, mint erőssége, ezért minden ellenállás nélkül megadta magát Szulejmán szultánnak. A székesegyház a legszebb és legpompásabb épület volt, amit azon a vidéken látni lehet. Ma mecset és bár megtartotta a korábbi fényét, de letörölték a festményeket és eltávolították az oltárokat. A püspökök palotája, akik a világi és vallásos hatalom urai voltak, a templom mellett áll. Oly magasrendű munkával és olyan arányosan készült, hogy merem mondani, nem marad el Róma egyetlen palotája mögött sem művészi voltában, sem nagyszerűségében. De minthogy nem törődnek vele és nem lakják, félő, hogy romba dől.”*⁴⁶⁸ Evlia Cselebi kétezer szép mohamedán házról írt Pécs kapcsán, amely ennek fényében jelentős túlzásnak tűnik – igaz, ő valószínűleg mást

---

⁴⁶⁵ PETROVICS, 2005b. 46–47.

⁴⁶⁶ PETROVICH, 1987. 19–20.

⁴⁶⁷ Személyneveket viselt a mai Papnövelde utca, amelyet Omer Aga utcájának hívtak, a mai Megye utca Ali Effendi utcája volt, míg a Citrom utca Dervis bég utcájaként volt feltüntetve. Az 1687. évi házösszeírás adatait Petrovich Ede vitte térképre. PETROVICH, 1969. 211. Kiegészíti még: REUTER, 1987. 52–53.

⁴⁶⁸ TÓTH, 2004. 117.

értett a ház fogalma alatt.⁴⁶⁹ A város visszafoglalása után készített házösszeírás szerint ugyanis 1687-ben alig száz lakóépület állt épen. Ezek közül húsz épült kőből, huszonkettő sövényből, huszonegy fából, a többi pedig vegyes anyagból. Zsindelyből volt a teteje ötvenötnek, öt szalmával, kettőkettő pedig léccel, illetve cseréppel volt fedve. Az épületek közül 26 egyszobás, 19 kétszobás, 17 háromszobás és 13 négy- vagy többszobás volt.⁴⁷⁰ Az épületek állagára vonatkozó megállapítás természetesen nem csak Pécsre volt igaz. 1573-ban Stephan Gerlach hasonló tapasztalatokat szerzett Budán, ahol a törökök „... semmit sem építenek, semmit sem hoznak helyre, ha valami roskadásnak indul”.⁴⁷¹ A házakat nem tekintették különösen értékesnek, ez kitűnik abból, hogy amikor a jezsuita misszió a budai külvárosban a korábban elhalálozott Ibrahim bég házában lakott, akkor a bég vagyonának kezelője mindössze tíz forintért adta bérbe az ingatlant, amely az épülethez járó kert bevételénél is kevesebb volt.⁴⁷²

Az eltérő szemlélet néha kínos eseményekhez vezetett. Svetich György jezsuita páter 1622. május 6-án kelt levelében arról számolt be, hogy hiába épített a társa, Vodopia Máté egy új, olasz stílusú házat a Mindenszentek templom közelében álló üres telken, mert a szomszéd törökök ezen úgy felbőszültek, hogy kikergették őket belőle, mondván, hogy az ő megcsúfolásukra készítették.⁴⁷³ 1632-ben végül Paczoth Ferenc jezsuita szerzetes vette meg a szomszéd unitárius házat kétszázötven forintért, amely a Tettye-patak partján a Mindenszentek temető déli részénél állt. 1635-ben felújították, és 1669-ben hozzá is építettek, miután sikerült megakadályozniuk, hogy a szomszédos telken lakó török tímárok erőszakosan elvegyék.⁴⁷⁴ Ebből az esetből is jól látszik, hogy inkább az itt élő keresztények fordítottak nagyobb gondot lakóépületeik állagának megóvására. Nem véletlen, hogy mára nem maradt fenn Pécs törökkori lakóépületei közül egy sem.

A betelepülő török lakosság látszólagos „igénytelenségének” valójában anyagi okai voltak. Az tűnik ki a fennmaradt végrendeletekből, hogy kezdetben a hódítók jóval szegényebbek voltak, mint az itt élő lakosság. 1543-ban tizenhét, Székesfehérváron elhalálozott muszlim katona hagyatéka

---

⁴⁶⁹ KATONA, 1983. 27.

⁴⁷⁰ BEZERÉDY, 1983. 267.

⁴⁷¹ KÁLDY-NAGY, 1970. 107.

⁴⁷² HOLOVICS, 1966. 173.

⁴⁷³ FRICSY, 1982. 98.

⁴⁷⁴ MOLNÁR, 1999. 238–239.

összesen nem ért annyit, mint az árnyékvilágba velük egy időben átköltöző fehérvári polgáré, Mihály Dénesé.⁴⁷⁵ Az éppen letelepülő lakosság úgy próbálta jövedelmét kiegészíteni, ahogy tudta. Igyekeztek boltot bérelni, vagy ha ez nem sikerült, akkor saját házukhoz tákoltak valami kis bódét, – legtöbbször fából és sárból – ahol iparos mesterségüket űzhették „másodálásban”.⁴⁷⁶ Ezek a szedett-vedett ingatlanok téveszthették meg Evliát és a keresztény utazókat, amikor eltérő, ám sommás ítéleteiket megfogalmazták. A hódítók tőkeszegénysége és a Balkánról áttelepülők vagyontalansága okozta a város képének drasztikus átalakulását, amit az európai utazók pusztulásnak érzékeltek.

A város arculatán túl annak térszerkezete is megváltozott a török-korban. Pécs városa a középkortól kezdve hármastagolású volt, amelynek északnyugati sarkában, a várostól falakkal elválasztott egykori püspökvár állt. Itt 1664 előtt nincsen adatunk jelentős török átalakításokról; komoly felújításokra kezdetben szükség, később pedig lehetőség nem volt. Az erősség külső és belső várra tagolódtott, utóbbi alatt valószínűleg a zárt épületegyüttest alkotó püspöki palotát értették, amely a komplexum nyugati felében helyezkedett el. Ez jobban meg volt erősítve, így a városi lakosok itt tárolták értékeesebb portékáikat.⁴⁷⁷ A várban található – valamikor a török-kor folyamán, de legkésőbb 1656-ban megszűnt – iskola épülete török fegyvertárrá változott,⁴⁷⁸ a tanulók celláiban pedig katonákat szállásoltak el. A székesegyházon jelentős építészeti módosításokat nem hajtottak végre, csupán a részben leomlott délkeleti tornyában ácsoltak fából egy minaretet. A templom többi részét nem használták, és egy 17. századi szemtanú leírásából tudjuk, hogy a törökök az oltárokat nem bántották, sőt még a graduálás (szertartás) könyvek is érintetlenül oda voltak erősítve láncsal a falakhoz. A székesegyházat – mivel állami épület volt – a törökök raktárnak használták, hajói tele voltak hadiszerekkel, altemplomában pedig búzát, kölest és kétszersültet tároltak.⁴⁷⁹ Az oszmán katonák nem fosztották ki az itt található sírokat sem, így összességében megállapítható, hogy a Szent Péter székesegyház szerencsésen vészelte át a török megszállás nagy részét.

---

⁴⁷⁵ „Mihály Dienös” HEGYI, 1995b. 179.

⁴⁷⁶ Uo.

⁴⁷⁷ EVLIA, 1985. 229.

⁴⁷⁸ FRICSY, 1984. 199.

⁴⁷⁹ EVLIA, 1985. 230.

Valahol a belsővárban volt egy, a székesegyház közelében levő torony, amely börtönként funkcionált, de mivel a feljegyzés készítője nem léphetett a vár területére, nem tudta bizonyosan, hogy a székesegyházhoz szervesen hozzá volt-e építve, vagy külön állt tőle.⁴⁸⁰ Kelet felől a várat fal helyett csak egy cölöpsor védte, mert a nagyfokú beépítettség miatt nem volt lehetőség árkot ásni, vagy komolyabb falat emelni, és talán a törökök úgy ítélték meg, hogy az előtte húzódó város elég védelmet nyújt.⁴⁸¹ Pietro Masseracchi fentebb már idézett beszámolója azt tükrözi, hogy a törökök nem tudtak mit kezdeni a reneszánsz palota, valamint a székesegyház épületével, nem érezték a sajátjuknak, és emiatt a várban található épületek állaga a nyugalmasabb esztendőkből is folyamatosan romlott.

A város, amely a külvárostól ugyancsak falakkal volt elválasztva, keletről és délről ölelte körbe a várat, területe a középkori méretekhez képest szokatlanul nagy volt. Evlia leírása szerint: *„Keleti oldalon a Budai-kapu, melyből befelé a csársin és a bazáron át a nyugoti oldalon levő Szigetvári-kapuig, a város hosszúsága 1500 lépés. A délkeleti oldalon Siklós várába vezető kaputól befelé egész az Ujkapuig menve, a város belseje 1500 lépés.”*⁴⁸² Eredetileg a város nyugati területe volt az egyházi rész, és a keletiben lakott a lakosság zöme.⁴⁸³ A település fő tengelye a már középkorban kialakult Ferenciek tere – Szent István tér – Scitovszky tér – Széchenyi tér – Mária utca voltak.⁴⁸⁴ A tengely kelet-nyugati irányban húzódott, északról a Tettye-domb, délről pedig a lápos, mocsaras föld akadályozta meg Pécs terjeszkedését. Evlia szerint a városnak *„... muzulmán városrésze van hét; egyetlen keresztény városrésze a Budai-kapun kívül fekszik. A városban magyar, bolgár, szerb, görög, örmény és frenk nincs, de zsidó van”*.⁴⁸⁵ A török világotató megállapítása ebben az esetben pontos, mert mai tudásunk szerint a 17. században keresztény ember nem élhetett a város falain belül, a török vezetés csupán az izraelitáknak engedte meg, hogy letelepedjenek.⁴⁸⁶ A kiköltözés azonban egy hosszabb

---

⁴⁸⁰ Az ötödik torony, amely a feljegyzés idején csonka volt, vagy a templomhoz csatlakozott, vagy attól külön állt és börtönként is funkcionált. *„...an haec quinta turris, quae nunc manca est, sit annexa Ecclesiae vel separatim extracta, in qua etiam captivi asservantur.”* HOLOVICS, 1966. 174.

⁴⁸¹ KISS, 1994–1995. 154.

⁴⁸² EVLIA, 1985. 228.

⁴⁸³ BEZERÉDY, 1983. 266.

⁴⁸⁴ GOSZTONYI, 1939.

⁴⁸⁵ EVLIA, 1985. 228.

⁴⁸⁶ SCHWEITZER, 1966. 16–17.

folyamat eredménye lehetett, mert a 16. századi dzsizje-defterekben sokáig találkozunk hitetlenek házaival a városban,⁴⁸⁷ és máshol sem tudunk arról – Esztergom és Nógrád kivételével –, hogy erőszakkal, kárpótlás nélkül, tömegesen telepítették volna ki a lakosságot eredeti lakhelyükről.⁴⁸⁸ Az elmenekült, illetve a később kiköltöző lakosság helyére a várban állomásozó katonák, tisztviselők és családjaik költöztek. Az ő ittlétüknek bizonyítéka egy izniki stílusú mély edény, amelyet egy, a Széchenyi téren 1570-ben leégett ház törmelékei között találtak meg. A kerámia 1550 körül készült, és levéldíszes karimája, melyet naturalisztikus kék, türkizkék és mangánlila virágminták díszítenek, igényes tulajdonosról tanúskodik.⁴⁸⁹ Hasonló lelet került elő a Jókai utca 6. szám alatti háznál végzett ásatások során egy kútból. Itt egy 1540 előtt készült „lótuszmag” típusú tálat találtak, amely ugyancsak egy, a városba az elsők között beköltöző előkelőbb török tisztségviselőnek a birtokában lehetett.⁴⁹⁰ Az edények egy tehetősebb és igényesebb muszlim társadalmi réteg korai megjelenésének első bizonyítékai.

A városban található templomokban megszűnt a keresztény vallásgyakorlás lehetősége, az épületek törökök által nem használt részei egyre inkább tönkrementek. Egy 17. században készült feljegyzés már Sötét Boldogasszonynak nevezte az elbontott Szent Bertalan plébániát, mert bár a föld alatt régen nagyméretű altemploma is volt, ahol egykoron miséket tartottak, a beszámoló idején ez már földdel volt tele, és használhatatlanná vált.⁴⁹¹

A városnak öt kapuja volt, azonban ezek lokalizálása körül némi bizonytalanság tapasztalható.⁴⁹² Evlia említi a Budai, Siklósi, Szigeti kapuk mellett az „Ujkaput”, és a „Frengi” kaput is.⁴⁹³ Az első három beazonosításával nincsen probléma, az Új kaput pedig azért gondolhatjuk a város északi kapujának, amit máshol Vas kapunak is neveznek, mert Evlia a

---

⁴⁸⁷ Valamikor 1559 után kerülhetett erre sor. Ennek pontos idejét későbbi kutatásoknak kell tisztázniuk.

⁴⁸⁸ KÁLDY-NAGY, 1970. 135.

⁴⁸⁹ KOVÁCS, 2005. 77.

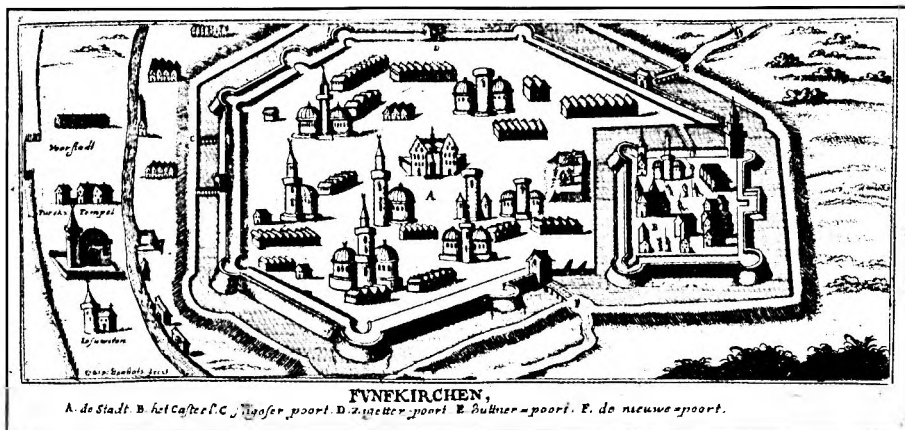
⁴⁹⁰ Uo. 78. Ezen a korai, 15. századi kínai porcelán hatása érződik és a milétoszi áruk stilisztikai jegyeit viseli magán. Van egy hasonló darab a londoni Viktória és Albert Múzeumban.

⁴⁹¹ HOLOVICS, 1966. 174.

⁴⁹² A problémát már G. Etényi Nóra is érzékelte. G. ETÉNYI, 1999. 301.

⁴⁹³ A fordításban kárik szerepel, ami hibás olvasat. A frengi jelölte a nyugati típusú francia, azaz frank kapunak tartott barbakánt. Esterházy Pál is öt kaput említ. *„A városnak öt kapuja van: kelet felől egy, amelyen Budára mehetünk, délről még egy, ahonnan Siklóra és Eszékre nyílik út, nyugat felé pedig kettő, amely Sziget felé vezet; végül észak felől egy, ha nem számítjuk azt sem, amely a gyalogost a várból a szőlőkbe és a hegyekbe viszi.”* ESTERHÁZY, 1989. 143.

Siklósi kapuval szemközt említi, márpedig ez a déli oldalon volt.⁴⁹⁴ A Vas kapu a mai Hunyadi utca 11. szám alatti épület helyén állhatott, ahonnan út vitt ki a Tettye irányába, illetve a Pécstől északra fekvő lankák szőlőkertjei felé.

4. kép flamand festő látképe az oszmán uralom alól felszabadult Pécsről

Vass Előd a Barbakán bástyájához helyezi a kaput, és véleményét alátámasztja Eszterházy írása is, aki a város nyugati oldalán ír két kapuról.⁴⁹⁵ Az egyetlen probléma ezzel az, hogy ma a Barbakánból észak felé nyílik a kapu, és nem déli irányban, ahogy Evlia feljegyezte. A városba kelet felől, a keresztények lakta külvároson át a Budai kapunál lehetett bejutni. A kapu feletti toronyban egy harang volt, amelynek szörnyű hangja – Evlia szerint – különösen zavarta a lakosságot.⁴⁹⁶ A kapu előtt valószínűleg vendégfogadó működött, hogy akik éjszaka a kapu zárása után érkeztek, meg tudjanak szállni valahol. Ez lehetett az Evlia által említett három fogadó közül az egyik.⁴⁹⁷ A kapun belépve rögtön a bazársoron találta magát az utazó. „Csársija és bazárja. 400 mesterember boltja van. A Sötétség csársi (Karanlik csársi) nevű helyen rőfös-boltok módjára India és Jemen híres áruai találhatóak. Kevés boltja, de e végvidéken itt van a legtöbb szövetáru.”⁴⁹⁸ A városnak ez a

⁴⁹⁴ EVLIA, 1985. 228.

⁴⁹⁵ MÁRFI, 1996. 86–87.

⁴⁹⁶ A leírás értelmezése nem egyértelmű, ugyanis nem tudunk arról, hogy bárhol máshol működött volna templomi funkció nélkül harangtorony a hódoltságban, valamint arról se szólnak a források, hogy milyen alkalmakkor harangoztak itt.

⁴⁹⁷ MADAS, 1987. 64–65.

⁴⁹⁸ EVLIA, 1985. 233.

nyugat-kelet irányban húzódó fő utcája, a mai Király utca, Evlia idejében hamisítatlan keleti hangulatot árasztott, és sokban meghatározta a város képét. 1546-ban már harminchat bolt után szedtek be közel tízezer akcse bérleti díjat a kincstár számára, az öt mészáros pedig 839 akcsét fizetett. Ehhez járult még a kocsmá és a vásár után járó illeték, a bazár illetve a boza-hánénak nevezett sörház kétezer akcsés adója is.⁴⁹⁹ 1564–65-ben már 42 bolt után fizette be tulajdonosuk az illetéket, három mészáros pedig 850 akcséval tartozott a kincstár felé.⁵⁰⁰ Az 1570-ben készült kimutatás is hasonló intenzitású kereskedelmi életet mutatott a városban, a hitetlenek és mások boltjainak bérletjövödelme 16.000, a piaci és vásári helypénzek, foglyok, lovak, szarvasmarhák vámja 23.000, a só-, juh- posztóvám kincstári bevétele 22.000 akcse jövedelmet eredményezett.⁵⁰¹ A kereskedelmi központ jellegzetes épületei, így az áruk tárolására szolgáló fedett raktár, illetve a beérkező áruk után járó illeték megállapítására szolgáló vámház hozzátartoztak Pécs város képéhez, és a török hatóságok 1570-ben állami bevételből még pénzt is fordítottak ezen épületek tatarozására.⁵⁰² Ezek az adatok összességében nem árulkodnak kiugróan magas eredményről, de egy jellegzetesen balkáni, nyüzsgő kiskereskedelmi áruforgalom képét tárják elének.

Az 1722. évi városi telekkönyv tanulságai alapján arra következtethetünk, hogy a török időkben a város délkeleti fele volt a legkevésbé beépítve, ahol jobbra kertek voltak felparcellázva. Itt voltak a legnagyobb telkek, és a legtöbb veteményes is itt került összeírásra.⁵⁰³ A legkisebb telkek az északkeleti és a délnyugati városrészekben voltak, ennek köszönhetően a népsűrűség itt volt a legnagyobb. A két városrész esetében azonban eltérő okok játszottak közre a telekaprózódásban. Az északkeleti városrész utcaképe nagyon hasonlított a tőle csupán fallal elválasztott budai városrészhez, lakói – legalábbis a 18. század elején – döntően délszlávok voltak, akik a város legszegényebb társadalmi rétegét alkották.⁵⁰⁴ A 457 telekkönyvbe vett parcellából 220 feküdt ebben a városrészben, ám ehhez képest az iparosok aránya alacsony volt. A Szigeti kaputól keletre fekvő városrészben

---

⁴⁹⁹ VELICS–KAMMERER, 1890. 254–257.

⁵⁰⁰ Uo. 307–308.

⁵⁰¹ MÁRFI, 1996. 77.

⁵⁰² VELICS–KAMMERER, 1890. 415.

⁵⁰³ MADAS, 1971. 31. Az 1722. évi összeírás ezen a helyen egy telektulajdonos (161. parcella) neve mellett a baromfínevelő foglalkozást tüntette fel. FETER, 1973. 130.

⁵⁰⁴ MADAS, 1971. 26.

a magyar lakosság számaránya is magasabb volt, és a kézművesek is nagyobb számban telepedtek le ezen a fertályon.

A várost nyugati irányban a Szigeti kapun lehetett elhagyni, amelynek közelében az alajbég háza állt, ahol Evlia Cselebi itt tartózkodása idején megszállt. Erről a külvárosról vannak a legbizonytalanabb adataink, nehezen tudjuk meghatározni, hogy a törökkor idején meddig nyúlt el a nyugati városrész. A legvalószínűbb, hogy nyugat felől a mai Alkotmány utca határolta. Már a középkorban lakott lehetett, a 16. század második felében közel hetven házat írtak össze, ami egy kifejezetten nagy városrészt feltételez. A török defterekben két mahallére osztva írták össze a lakosságát: A Kőhid és a Szent Ferenc mahalle alkotta a városrészt. Előbbi megtartotta keresztény lakosságát, a magyarok városból való kitiltásával még nőhetett is a lélekszáma 1570 után. Utóbbiba azonban a 16. század második felében egyre több muszlim költözött. A két mahalléba be nem sorolt, maradék területen az 1579. évi összeírás négy keresztény mellett harmincnégy muszlim házról tesz említést, ami itt az etnikai arányok nagyarányú eltolódását jelzi.⁵⁰⁵ A hatvannyolc házból álló, kiterjedt Szigeti városrész tehát ekkor már vegyes lakosságú volt.⁵⁰⁶ A 18. század eleji állapotokból következőleg egy jelentősebb létszámú magyar lakosság továbbélésével kell számolnunk, akiknek a jelenléte folyamatos volt a megszállás idején. Az 1722. évi összeírás ugyanis itt regisztrált a legnagyobb arányban magyar lakosságot, a telekkönyv tanúsága szerint az össznépeség 60 %-ának volt magyar neve, míg a budai külvárosban ez az arány csupán 30 % volt. Az itt élők jobbra föld- és szőlőműveléssel foglalkoztak. Az 1680-as években készült kertösszeírás szerint a városhoz tartozó külteleken levő 3810 kápásszőlő kétharmada az Ürögi hegyen feküdt, ami a Szigeti városrészhez volt a legközelebb.⁵⁰⁷ Ezt támasztotta alá Badeni Lajos főhadparancsnok 1686-ban írt jelentése, amelyben megemlékezett arról, hogy „.... a szigeti útból elágazó völgyben viszont gyönyörű kertek és szőlők maradtak épségben”.⁵⁰⁸

Az eltérő térhasználat ellenére a város úthálózatát alapjaiban nem változtatta meg a hosszú ideig tartó idegen jelenlét, ám lakosai életvitele

---

⁵⁰⁵ Az 1579. évi összeírás adatait Sudár Balázsnak köszönöm.

⁵⁰⁶ SZITA, 1995. 20.

⁵⁰⁷ RÚZSÁS, 1958. 43.

⁵⁰⁸ SZITA, 1999. 307.

miatt Pécs valószínűleg sokkal jobban hasonlított valamelyik balkáni tartomány központjára, mint középkori önmagára.

A városból kiszoruló magyar lakosság kisebb számban a városhoz közeli falvakba költözött ki, nagyobb részük azonban a budai városrészeknek, illetve Malomszegnek nevezett keleti, északkeleti részen élt. A külváros déli része a mai Király utca vonaláig érhetett le, mert még 1722-ben is csak idáig volt felparcellázva, ettől délre beépítetlen terület volt.⁵⁰⁹ Ennek a városrészeknek a központja az 1579-ben még keresztény építményként összeírt Szent Miklós templom volt. 41 házában főleg délszlávok éltek. 1620-ra a templomot már a török csizmadiáknak alakították át mecsetté.⁵¹⁰ Ezt az értesülést támasztja alá Evlia néhány évtizeddel később, amikor leírta, hogy „... a Budai kapun kívül, a vizek partján egy timárműhely van, mely mintha az anatóliai Afiun-Karahiszár timárműhelye volna”.⁵¹¹

A magyar etnikum inkább felköltözött az ettől északabbra fekvő Malomszegbe, ahol a Mindenszentek temploma állt, és a keresztények – unitáriusok és katolikusok egyaránt – továbbra is gyakorolhatták vallásukat. A Mindenszentek és a Szent Miklós egyházakon kívül a külvárosban még egy templom állt, – ahogy azt Csernek János Dallos Miklósnak 1620-ban írt leveléből tudjuk – ebben a domb aljában, a városfal közvetlen közelében elhelyezkedő, egykori domonkos apácák birtokában levő épületben ekkor az al-aga lakott „*in quo habitat Alaga*”. A Malomszeg sem volt színmagyar, több török nevet viselő személyről tudunk, akik közvetlenül a Mindenszentek temploma körül laktak, a jezsuiták házának szomszédságában. Közöttük voltak kifejezetten tehetősek is, mint például az a férfi, akit 1637-ben fogtak el a hajdúk; Nagyszombatra vitték és csak hatszáz forint váltságdíj kifizetése fejében engedték szabadon.⁵¹² 1640-ben, amikor a naptár-vita újbóli fellángolása miatt a jezsuitákat fogságba vetették, Ibrahim nevű szomszédjuk járt közben szabadulásukért a pécsi bégnél.⁵¹³ Ezek alapján bizton megállapíthatjuk, hogy a muszlim lakosság nem csupán a városban élt, hanem a külvárosokban is biztonságban érezte magát, miközben a budai pasa, aki

---

⁵⁰⁹ FETTER, 1973. 127.

⁵¹⁰ „A harmadik Szent Miklósé, amely (ma) a tobákoc mecsetje, ahogy törökül a csizmadiákat nevezik.” „Tertium S. Nicolai, ubi est Meczet Toblacorum (?), quo nomine vocantur cothurnarii Turcae.” HOLOVICS, 1966. 175.

⁵¹¹ EVLIA, 1985. 234.

⁵¹² MOLNÁR, 1999. 251.

⁵¹³ Uo. 232–233.

egészen a 16. század végéig a Duna mellett lakott, ebben az időben már beköltözött a biztos menedéknek tartott budai várba.⁵¹⁴

A Malomszeg Pécs „ipari körzet”-ének volt tekinthető, ahol a Tettye-patak több malom kerekét is forgatta. Anton Salomon Schmidtmayr varasdi katona 1664-ben készült kéziratos térképén – amely Pécs első hiteles ábrázolása – ötven malomról beszél, és munkája a budai külváros nagy beépítettségét tárja elénk.⁵¹⁵ Ide települtek a körzet puskaerő ellátását biztosító lőpormalmok, a bőrcserző műhelyek, és a gabonaőrítő malmok is. Cserneký már többször említett levelében megjegyyezte, hogy „... a külvárosban van egy patak, ami több malom kerekét hajtja, és Malom Szidnek hívják”.⁵¹⁶ A malmok közül több kincstári kezelésben volt, amelyek talán a katonaság igényeit voltak hivatottak kielégíteni. Ezek között külön megemlíttettek egy kis és egy nagy malmot más-más díjtétel alatt.⁵¹⁷ A Tettye partján álltak a vallási alapítványok birtokát képező malmok, amelyeknek a jövedelmét az alapító által emelt vallási épületkomplexum fenntartására fordították. 1570-ben Kászim pasa vallásalapítványának kilenc kerekese malma volt, Muszliheddin imám és hatib malma három keréssel rendelkezett,⁵¹⁸ Mehmed pécsi szandzsákbég vallásalapítványának pedig négy keréssel ellátott malma állt a patak partján.⁵¹⁹ Pécs meghódítójának, Kászimnak a klientúrájába tartozott az a Musztafa vajda, aki ugyancsak egy pécsi malom birtokosa volt itt korábban, közvetlenül a város meghódítása után.⁵²⁰ Nem csak török, hanem keresztény ember is bérelhetett malmot, ahogy azt 1564-ben a fentebb már említésre került István bíró is megtette.⁵²¹ 1664-ben a várat ostromló keresztény csapatok hiába találtak óriási mennyiségű gabonát a földalatti raktárakban, a viszonylag nagyszámú malom sem volt elég a katonák élelmezéséhez szükséges liszt megőrlésére. ellenére nem tudtak elég lisztet őrlni a katonák élelmezésére.⁵²² Egy nagy létszámú mezei sereg élelmezését ugyanis nem lehetett megoldani azonnal.

---

⁵¹⁴ ÁGOSTON–SUDÁR, 2002. 6.

⁵¹⁵ KISS, 1994–1995. 154.

⁵¹⁶ HOLOVICS, 1966. 175.

⁵¹⁷ VELICS–KAMMERER, 1886. 256.

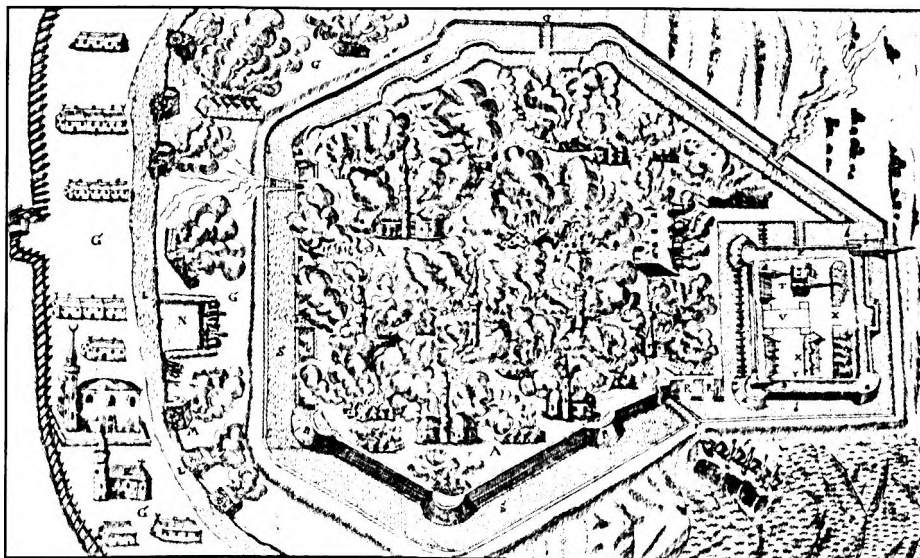
⁵¹⁸ Ő talán azonos azzal az ugyanilyen nevű személlyel, aki 1587 novemberében tanári állást kapott a Kászim bég által alapított medreszéban. FODOR, 1999. 114.

⁵¹⁹ MÁRFI, 1996. 76–77.

⁵²⁰ DÁVID, 1996. 41.

⁵²¹ VELICS–KAMMERER, 1890. 307.

⁵²² ESTERHÁZY, 1989. 144.

5. kép Anthon Schmidmayr 1664. évi ostromról készült hiteles ábrázolása

Malomszeg a török hódoltság időszakában megőrizte iparos jellegét, ám lakossága nagymértékben kicserélődött, ugyanis muszlim vallásra áttért délszlávok költöztek ide. Nekik köszönhetően a Tettye környékének arculata is megváltozott. Ennek ellenére a magyar etnikum mindvégig jelen volt a hódoltság korában ebben a városrészben.

A gazdasági potenciál mellett a keresztény lakosság közösségi életének színterévé is ez a környék vált. Itt volt az iskola és a jezsuiták missziós rendháza is. Matteo Benlich bosnyák ferences 1657-ben kelt jelentéséből egy virágzó közösség képe rajzolódik ki: *„A város nagy és népes. A városon kívül a külváros fölött, a valaha hozzánk tartozó ariánus templom mellett új fatemplom épült; és ugyanabban az ariánus templomban vagy a templom fele, vagy a sekrestye a katolikusok kezében van. A külvárosban van az a ház, ahol a jezsuita atyák laknak... ott szolgáltatják ki a szentségeket... Van itt egy világi iskolai tanító, iskoláját az atyák lakhelyén működteti, a tanulók szülei fizetik és gyakran az atyák adják össze járandóságát. A templomnak nincs szüksége semmire.”*⁵²³ Az itt élők tehetőségét mutatja, hogy 1664-ben Zrínyi katonái már a külvárosokban is gazdag zsákmányra tettek szert. Ez az ostrom azonban tragikus volt

⁵²³ TÓTH, 2004. 238–240.

a pécsi keresztény lakosságra nézve, mert az elvonuló csapatok felperzselték a budai külvárost is.⁵²⁴

Az új hódítóknak köszönhetően nem csak az élők, de a halottak is kiszorultak a városból: a városi templomok elvétele miatt a körülöttük lévő középkori temetők is elvesztették funkciójukat. Az új sírhelyek hollétéről szisztematikus feltárás hiányában azonban nagyon keveset tudunk. Az építkezések során a város több pontján kerültek elő szabályos sorrendben eltemetett csontok, ám sírmelléklet híján közelebbi meghatározásukra nem volt mód. Az bizonyos, hogy a Mindenszentek temploma körül törökkori keresztény temető feküdt.⁵²⁵ Ez érthető, hiszen itt a középkori plébánia alapítása óta temető létezett, amelyet a török hatóságok engedtek tovább működni. Ne feledjük, hogy a keresztények lelki gondozására egyedül itt volt mód a városban. Ettől függetlenül a külváros más pontjain is lehettek temetők, ám erre konkrét adat nincsen. Hasonlóan problematikus a török temetők térbeli elhelyezkedése is. Az bizonyosra vehető, hogy a városban ők sem alakítottak ki temetőt, és nem használták tovább a korábbi évszázadokban működőket sem. A legnagyobb kiterjedésű – ma már teljesen beépített – török temető az Alkotmány, Szigeti és a Rókus utca által közrefogott területen állt, amelynek vörös köveit 1686 után a jezsuiták előszeretettel használták fel Széchenyi-téri kollégiumuk építésekor. Ez a mai Rókus domb alatt terült el, ott, ahol ma Idrisz baba türbéje áll.⁵²⁶ Török temető állt a Szigeti kapun kívül is, bár erre adatunk csak a legutolsó időszakból van. 1686 szeptemberében, miután Makár János önhatalmúlag megtámadta Pécs városát, és a védőknek komoly veszteségeket okozott, egy egykorú forrás szerint „... a törökök a Szigeti kapun kívüli temetőjükben 96 janicsárt temettek el; 105 különböző török harcost temettek ugyanide”.⁵²⁷ Ezekon kívül egy kevésbé jól dokumentált török temetőt lokalizáltak a Budai-külvárosban, közvetlenül a városkapu közelében, a Tettye-patak keleti oldalán, amely az ebben a városrészben élő muszlimok nyughelyéül szolgált.⁵²⁸

A város muszlim jellegét erősítette, hogy az itt eltemetett szent életű török bölcsek sírja miatt a régió fontos zarándokközpontjává vált. Evlia

---

⁵²⁴ ESTERHÁZY, 1989. 143–144.

⁵²⁵ MADAS, 1987. 67.

⁵²⁶ MADAS, 1973. 117–118.

⁵²⁷ SZITA, 1999. 311.

⁵²⁸ MADAS, 1987. 67.

két muzulmán embert említ meg konkrétan a művében. Az első az iszlám világban is nagy tiszteletnek örvendő hellén filozófus, Platón volt, akinek a feltételezett sírját a jeles utazó is látta.⁵²⁹ „Először is a szigetvári kapun kívül déli irányban egy kicsit kedvetelve menvén, a főút jobb oldalán, egy paradicsomhoz hasonlatos helyen, egy rózsával és jácinttal ékes kertben, egy fülemülefészekben van az isteni Eflátún nyughelye. Magyarul Laktantiusnak nevezték. (–) az igaz hitre térése kétségtelen. Korának igazhívói, s az egység megvallói közül való bölcs filozófus volt, aki mesteri tudással, Jézushoz hasonlóan, az Élő és Mindenható [Isten] parancsából képes volt a holtakat feltámasztani, ilyen ritka orvos volt ő. ... Most Pécssett, Irem szerémi kertjében van eltemetve. De felette sem kupola, sem más épület nincsen, hanem egy alacsony hely lankáján, egy széles rózsáskert földjében nyugszik. Nemes sírjára egy hosszú márványkő van helyezve, ez Eflátún sírjának a jele.”⁵³⁰

A másik jelentős búcsújáró hely „Idrisz Baba bucsújáró helye; ez az ember az 1000. esztendőben élt s az öregek többféle csodáiról beszélnek”.⁵³¹ Idrisz baba szerzetes lehetett, aki a 16. század második felében élt. Ibrahim Pecsevi személyesen ismerte őt, aki történeti munkájában hosszabban megemlékezett a már életében nagy tiszteletnek örvendő dervisről. Idrisz jó kapcsolatokat ápolt a katonasággal, Deli Haszán boszniai pasával, talán ennek is köszönhető a türbéje körül hamar kialakuló kultusz.⁵³² A város harmadik muszlim búcsújáró központja Nisándzsi Mehmed sírja volt, akit Kászim pasa dzsámijának közelében temettek el. Róla Ibrahim Pecsevi is megemlékezett. I. Szülejmán uralkodása alatt fődefterdár és kancellár is volt, ez utóbbi tisztséget viselve hunyt el Pécssett 1566-ban.⁵³³

III. Pécs oszmán építészet

Pécs mai városképének törökös jellegét a vallásos és jóléti építmények sokaságának köszönhetjük, amelyek az oszmán építészeti emlékekben leggazdagabb városok egyikévé tették a baranyai megyeszékhelyet. Csúpan Buda őriz több építészeti emléket, és Pécs olyan városokat utasít maga mögé a képzeletbeli listán, mint Temesvár, Székesfehérvár vagy Esztergom,

---

⁵²⁹ Platón pécsi kapcsolatainak háttéréről: SUDÁR, 2007b.

⁵³⁰ SUDÁR, 2007b. 27. A Karácson Imre által fordított szöveg ennél jóval hiányosabb. Ezért ahol lehetőségem volt, ott Sudár Balázs fordítását használtam.

⁵³¹ EVLIA, 1985. 235.

⁵³² ÁGOSTON–SUDÁR, 2002. 45.

⁵³³ SUDÁR, 2007a.

amelyek gazdasági, illetve katonai értelemben jóval fontosabbak voltak az Oszmán Birodalom számára. A vallásos és jóléti intézmények közé tartoztak a dzsámik, mecsetek, kolostorok, az alapfokú oktatást nyújtó mektebek, a főiskolai képzést biztosító medreszék, valamint a testi-lelki felüdülést hozó fürdők és nyilvános falikutak, az úgynevezett cesmék, illetve a szökőkutak, a sardivánok. Amíg a házakra alig, addig ezekre az intézményekre bőkezűen költöttek az alapítványok létrehozói és kezelői. Így ezek mindig kitűnő állapotban szolgálták az itt élők kényelmét. Számukról már a kortársak is eltérően nyilatkoztak, így érdemes számba venni a korabeli feljegyzéseket, és összevetni azokat a városról készült metszetekkel, hogy tisztábban láthassunk ebben a kérdésben. Esterházy Pál 1664-ben érdemesnek tartotta megemlíteni, hogy *„... tizenhat mecset van a városban, amelyek közül sok vörösrézrel, mások ólommal, s a legtöbb érclemezekkel van befödve. Közülük kettő tűnik ki. Az egyik a püspöki székhely, illetve vár mellett, amelyhez igen magas tornyával hozzákapcsolódik, a másik a Budai kapunál, ahonnan tudniillik Budára vezet az út; finom ízlésre valló épületek. A falakon belül két fürdő is van, márványpadlóval, érc szökőkúttal és bolthajtásos kristályablakokkal díszítve. A tereken és az utcákon is vannak még nem akármilyen munkával készült különféle szökőkutak”*.⁵³⁴ Az Esterházy előtt egy évvel korábban Pécsre látogató Evlia Cselebi viszont tizenhét imahelyről tett említést.⁵³⁵ Az ő műve alapján vette számba Genthon István is a pécsi vallásos építményeket. Szerinte Pécsen tizenhét dzsámi, három türbe, öt medresze és hat derviskolostor épült a török megszállás idején.⁵³⁶ Gerő Győző viszont tizenegy dzsámit sorol fel Pécs török építészeti emlékeiről írt munkájában, amelyek közül hatot a városfalon belül, ötöt pedig a külvárosokban lokalizál. A dzsámikon kívül tíz mecsetet is megemlít Evlia nyomán, minden további meghatározás nélkül. Ezzel első ránézésre meglehetősen kaotikussá válik a pécsi török vallási építmények azonosítása.⁵³⁷ Legutóbb Sudár Balázs – megerősítve Gerőnek a dzsámik számára tett utalását – szintén tizenegy dzsámit azonosított be a törökkori Pécs területén.⁵³⁸

---

⁵³⁴ ESTERHÁZY, 1989. 142–143.

⁵³⁵ EVLIA, 1985. 228.

⁵³⁶ GENTHON, 1944. 319.

⁵³⁷ GERŐ, 1999b. 39. Szőnyi Ottó öt dzsámit és 10 mecsetet említett egyik összegzésében. SZŐNYI, 1928.

⁵³⁸ SUDÁR, 2007a.

Érdemes először a dzsámi és a mecset fogalma közti különbségeket tisztázni. A mecset egy szűkebb jogkörrel bíró vallási intézmény, amelyet bárki alapíthatott, ha volt hozzá megfelelő jövedelme. Elsődleges feladata a vallásgyakorlat biztosítása, másodsorban az oktatás volt. A dzsámik voltak jogosultak arra, hogy falaik között elmondják a pénteki és ünnepnapokon tartott „intő prédikációt”, a hutbét, amely minden esetben erkölcsi tanítást tartalmazott. A pénteki istentisztelet megtartására jogosult személy a hatíb volt.⁵³⁹ A dzsámik jelentősége olyan nagy volt, hogy a jelesebb tisztviselők versengtek, hogy az általuk emelt, vagy kibővített mecseteket dzsáminak ismerjék el, és jogosultak legyenek a hutbe megtartására. Ez azt is jelentette, hogy csak az uralkodónak volt joga arra, hogy egy mecsetet a dzsámi rangjára emeljen. A keresztény építészeti szokásoktól a legélesebben a muszlim dzsámik és mecsetek különböztek, ugyanis ezeket nem az európai városokban megszokott kelet-nyugati tájolással építették, hanem minden esetben Mekka felé fordítva – Magyarországon délkeleti irányba – emelték. Ezzel nehezen illettek bele a hódoltsági települések városszerkezetébe, és nagyban módosították Pécs keresztény arculatát és telekszerkezetét is.

A dzsámi esetében meg kell említenünk azt is, hogy az alapító jóvoltából egyéb nevelési és vallásos épületek is kapcsolódhattak hozzá, és ebben az esetben már küllije⁵⁴⁰ épületegyüttesről beszélhetünk, amely összefoglalóan jelentette a dzsámihoz tartozó jóléti intézményeket. Pécs esetében négy küllijéről van tudomásunk:⁵⁴¹ a Kászim bég által a Széchenyi téren alapított dzsámi; a Szigeti kapu mellett, a középkori ferences kolostor helyén Memi pasa által emelt komplexum; a mai Kazinczy utca 4. szám alatt álló Ferhád által emelt épületegyüttes; valamint a 17. század közepe táján Jakováli Hasszán által létrehozott épületkomplexum tekinthető a szó szoros értelmében küllijének. Tanácsos azonban a dzsámik történetét alapításuk sorrendjében végigkövetni.

Pécs 1543-ban történt elfoglalása után a Szent Péter székesegyházat azonnal dzsámivá nyilvánították, és a régi jogszokás alapján az éppen regnáló szultánról, Szülejmánról nevezték el. Különösebb átalakítást azonban nem hajtottak végre rajta, csupán a délkeleti tornyára emeltek fából egy

---

⁵³⁹ SUDÁR, 2007a.

⁵⁴⁰ Küllije: egy alapító által létrehozott, vagy egy alapítványhoz tartozó intézmények összessége. Lehet benne dzsámi, mecset, kolostor, türbe, iskolák, fürdők stb.

⁵⁴¹ Gerő csak hármát említ, Jakováli Hasszán alapítványát kihagyta. GERŐ, 1999b. 37.

minaretet.⁵⁴² 1545–1546-ban tíz fő kapott a kincstártól fizetést, akik a dzsámiban szolgáltak, 1550-ben pedig egy hatib-imám, két müezzin, két devrhán és egy-egy kajjim, szirádzsi és muarriif alkotta a Szülejmán dzsámi személyzetét.⁵⁴³ Evlia Cselebi az elragadtatás hangján szól az épületről: „Az itt levő boltzatok, csiszolt művészi ablakok s rajtuk a ragyogó márványkövek, igen szép változatos színű festmények, sem nyelvvvel el nem beszélhetők, sem tollal le nem írhatók. Egy szóval, e végeken ilyen díszes dsámit nem láttunk! A dsáminak, a délkeleti kaputól a mihrabig menve hosszúsága 250 lépés, szélessége 100 lépés. A mihrab, a mimber a müezzinnek máhfilja, olyan értékes mesteri munkák, hogy ki látja elbámul és elcsudálkozik azok művészetén.”⁵⁴⁴ A dzsámi belsejében voltak török feliratok, amelyek még a 19. században is olvashatóak voltak, mára azonban csak egy maradt meg. Az egyiket talán maga Evlia hagyta az utókornak örökül 1663-ban: „légy szószólója o Mohammed Evliának”, és ha nem is a legendás utazó keze nyoma, akár ő maga is választhatta volna életfilozófiájának e sort: „ki a' tudományra adja magát, egy nap sem marad éhen, 's a' más világon mindenféle malasztal koronáztatik”.⁵⁴⁵ Minden éke ellenére sem a Szülejmán dzsámi volt Pécs leglátogatottabb vallási intézménye. Talán közrejátszott ebben az is, hogy a várban nehezen megközelíthető volt a hívek számára, ám elgondolkodtató az a tény, hogy a Szülejmán bizalmasának számító Mehmed nisándzsit nem a szultán nevét viselő épületben temették el, hanem Kászim pasa dzsámijában, a főtéren. Sudár felveti annak lehetőségét, hogy nem volt elég törökös az épület, s véleményét alátámasztja, hogy a 17. században a székesegyház legnagyobb részét már raktárként és fegyverházként használták, csupán a templom déli tornyában tartottak istentiszteleteket.⁵⁴⁶ A Szülejmán dzsámi 1656-tól kezdve, egy közelebről nem ismert pécsi lázadás következtében ki sem nyitotta többé

---

⁵⁴² A belvárosi plébánia 19. századi tudós papja, Michael Haas úgy tudta, hogy a hódítók nem nyúltak hozzá sem a toronyórához, sem a haranghoz, és ezek túléltek a török megszállást. HÁBEL, 2006a. 36.

⁵⁴³ VELICS–KAMMERER, 1890. 97. Hatib: a dzsámi magas rangú alkalmazottja, aki a pénteki prédikációt, a hutbét elmondja. Devrhán: az imaházak azon alkalmazottja, aki a pénteki ima előtt a Korán meghatározott részét recitálja. Kajjim: mecsetszolga. Müezzin: A minaretből az énekével, az ezánnal imára hívja a híveket. Muarriif: dzsámi- és mecset-alkalmazott, aki a pénteki istentisztelet előtt az adománytevők nevét olvasta fel a híveknek. Szirádzsi: az imaházak mécsesekkel és gyertyákkal foglalkozó alkalmazottja.

⁵⁴⁴ EVLIA, 1985. 230.

⁵⁴⁵ HAMMER–PURGSTALL, 1847. 366.

⁵⁴⁶ HOLOVICS, 1966. 174.

a kapuit.⁵⁴⁷ A dzsámihoz valamikor tartozhatott iskola, ha elfogadjuk azt, hogy Evlia nem csupán a török hódítás előtt működő káptalani iskolára gondolt akkor, amikor medreszét említ munkájában a Szülejmán dzsámi körül. Lehet, hogy alapításának idejében létrehoztak mellette egy főiskolát is, ám a templom lehanyatlásával párhuzamosan az iskola is megszűnt, és a tanulók helyére katonák költöztek.⁵⁴⁸

A székesegyház átalakításával közel egy időben jöhetett létre Memi pasa dzsámija a Szigeti kapun belül a város nyugati részében, a középkori ferences kolostor helyén. Evlia minden bizonnyal egy helyi legendát ismeret, amikor erről a dzsámiról ír: „A Szigeti kapun belül van Memi pasa dsámija, mely a platonistáktól maradt nagy templom volt; egyik szögletében van egy imahely, melyet némelyek látogatnak.”⁵⁴⁹ Memi pasa katonaságával fegyveresen jövé, ezt a templomot elfoglalta s pincéiben ötven muzulmán gyermeket talált kik közül némelyik tudott beszélni. A hitharcosok ezt a helyet elfoglalván Memi pasa nevére és Fethia névre dsámivá tették [...] egészen ólomtetejű, háremes, mináretes régi imahely ez.”⁵⁵⁰ Ez alapján bizonyosnak vehető, hogy Memi pasa aktívan részt vett az 1543. évi hadjáratban. A térségben találkozunk egy ilyen nevű parancsnokkal, az Arnavut, azaz albán előnévvel említett Gázi Memi béggel.⁵⁵¹ Evlia úgy tudja, hogy Szülejmán szultán Gázi Mihaloglu Mehmednek tízezer lovast adott és megparancsolta neki, hogy Kászim és Murád bég elővédjeként vegyen részt Pécs ostromában.⁵⁵² Pécs mellett a szerémségi Szávaszentdemeteren (Mitrovicán) találkozunk Memi pasa jelentős alapításaival. A források említenek itt egy Memi bégről elnevezett mahallét és egy Memi pasa dzsámit, amely mellé egy kupolás kápolnácskában temették el

---

⁵⁴⁷ EVLIA, 1985. 231. Egy bizonytalan forrás szerint természeti csapás is sújtotta az épületet. Dercsényi szerint 1631-ben villámcsapás következtében kigyulladt és porig égett a fából ácsolt minaret, amelyet Ahmed belgrádi beglerbég javíttatott ki. DERCSENYI, 1956. 53.

⁵⁴⁸ EVLIA, 1985. 231.

⁵⁴⁹ Ez a mondat Sudár fordításában: „Memi pasa dzsámija: az isteni Eflátún tanítványai (halife) építették, nagy templom. Sőt, az egyik sarkában ott van Eflátún remetecellája, amelyhez számos hitetlen jön zarándoklatra.” SUDÁR, 2007b. 24.

⁵⁵⁰ EVLIA, 1985. 229.

⁵⁵¹ Gázi Murád bég és Gázi Hüszrev bég mellett tevékenyen részt vett a boszniai harcokban, 1532–33-ban Koknovit, 1539-ben Zemonikot, majd Brodot, Đakovot, Dobrakućát, Voćint is ő foglalta el. 1536-ban Szülejmán szultán Muráddal és Hüszrevvel együtt Dalmáciába küldte a velenceiek ellen. Megkapta Karin várát, mint szandzsákbég, és Kirkáig hódoltatott. 1537-ben Kirka bégjévé nevezték ki. SUDÁR, 2007a.

⁵⁵² EVLIA, 1985. 226.

az alapítót.⁵⁵³ Pécssett a ferences templom szentélyének elbontásával alakították ki a dzsámit, és északi homlokzata elé egy előcsarnok, valamint egy minaré épült.⁵⁵⁴ A dzsámihoz fürdő és medresze is tartozott.

Pécs és egyben Magyarország legnagyobb dzsámiját a város történelmével ezer szállal összefonódó Kászim bég építtette a 16. század közepe táján. Az elmúlt évek kutatásainak köszönhetően Kászim életének eseményei egyre jobban nyomon követhetők, és az adatokból egy kivételes képességű katona személyisége rajzolódik ki, akinek szinte az egész pályafutása ehhez a régióhoz kötődik, és aki már nagyon korán aktívan bekapcsolódott az itteni harcokba.⁵⁵⁵ Származására vonatkozóan kevés feljegyzés maradt fenn, ám Istvánffy nyomán valószínűsíthetjük délszláv, ezen belül talán horvát eredetét.⁵⁵⁶ 1528-ban már Újlakon szolgált, és Eszék várának újjáépítése után, valamikor 1530-ban már ebben a várban találjuk ötszáz azab parancsnokaként. Eszék városa volt a legfontosabb Kászim számára, legalábbis erre következtethetünk a Dráva-parti városban tett nagyszámú alapítványából. Valószínűleg már a harmincas években alapított egy fából készült mecsetet a középső várban, amelyet még 1558 előtt kőből átépíttett.⁵⁵⁷ A mecsethez tartozott ekkor egy iskola és egy gőzfürdő is. Száz évvel később Evlia Cselebi is megfordult a városban, ahol feljegyezte, hogy van egy Kászimról elnevezett mahalle és csorgó, valamint arról is beszámolt, hogy Gázi Kászim pasa itt lett eltemetve és sírja búcsújárárhely.⁵⁵⁸ Arról is tudunk, hogy viselte az eszéki szandzsákbégi tisztséget, és valószínűleg ezt cserélte fel 1543-ban a mohácsi bég kitüntető címével.⁵⁵⁹ Pécs lakóival már eszéki bég korában nagyon jó kapcsolatokat ápolt, többször megfordult a városban annak elfoglalása előtt, és a magyarországi polgárháborúba bekapcsolódva nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az 1530-as években a Dél-Dunántúl megmaradjon Szapolyai János kezén. Talán ezekért a szolgálataiért kapta meg János királytól örökbirtokként a Drávaszögben

---

⁵⁵³ EVLIA, 1985. 208.

⁵⁵⁴ GERÓ, 1999b. 38.

⁵⁵⁵ Kászim életrajzára lásd: DÁVID, 1995; DÁVID, 1996; SZAKÁLY, 1995a; SZAKÁLY–DÁVID, 1996; és legújabban: DÁVID, 1999. különösen 51–65.

⁵⁵⁶ „Budát otthagya, hazájába, Horvátországba tért...” – jegyezte meg Kászimról a magyar historikus. ISTVÁNFY, 2003. 20. Idézi: DÁVID, 1999. 53.

⁵⁵⁷ DÁVID, 2002–2006b.

⁵⁵⁸ EVLIA, 1985. 219. Ez azonban nem bizonyított, hiszen Temesváron halt meg.

⁵⁵⁹ DÁVID, 1999. 17. lj.

fekvő Daróc, Kopács, Csákfalu és Bellye településeket.⁵⁶⁰ Ha ez a későbbi feljegyzés igaznak bizonyul, akkor közelebb juthatunk annak megértéséhez, hogy miért viseltetett szimpátiával a térség lakossága a hódítók iránt. Szapolyai magyar jogi gondolkodásban gyökerező adományozása alapján feltételezhetjük, hogy a Buda megszállása előtti esztendőekben olyan szoros kapcsolat alakult ki a helyi török katonai parancsnokok némelyikével, hogy elmosódott az eredeti ellentét vallási, ideológiai alapja. Kászim esetében rengeteg adat áll rendelkezésre ennek a szoros viszonynak az alátámasztására, ám itt most talán elég Pécs elvesztésének körülményeire visszautalni. Szülejmán szultán a pécsi polgárok határozott kérésére tette meg Kászimot a most már Pécs központú mohácsi szandzsák bégjévé, és nagyon valószínű, hogy a város követői komolyan megfontolták ezt a kívánságukat. Kászim 1544-ben már biztosan huzamosabb ideje tartózkodott Pécsen, így ez lehet a róla elnevezett dzsámi alapításának *postquem* időpontja. Az építés *antequem*-jének megállapításához két adat szolgál segítségül. Mivel a falai között helyezték örök nyugalomra a már többször említett Nisándzsi Mehmedet 1566-ban, ezért biztosan állítható, hogy a dzsámi építése nem fejeződhetett be Szigetvár eleste után. Tovább pontosíthatjuk az alapítás végső lehetséges dátumát, ha feltételezzük, hogy a dzsáminak még Kászim életében kellett megépülnie. A fényes pályát befutó, budai és temesi beglerbég tisztét is betöltő Kászim ugyanis „... a hidsre 971. évében (1563. augusztus 21. – 1564. augusztus 8.) mint temesvári beglerbég költözött a másvilágra”.⁵⁶¹ A szűkös adatok figyelembe vételével a dzsámi alapításának idejét legtágabban értelmezve 1544-1564 között valószínűsíthetjük.

Kászim bég dzsámija a város központjában, a középkori Szent Bertalan belvárosi plébánia helyén, annak köveiből épült.⁵⁶² A Duna vonalától északra ez volt az egyetlen jelentős méretű muszlim imahely. Magassága huszonkét méter, kupolájának átmérője tizenhat méter volt.⁵⁶³ Jól jellemzi Kászim alapítókedvét, hogy egy ép, háromhajós templom elbontására adott parancsot, és nem elégedett meg annak jelképes átalakításával, mint azt Szülejmán szultán dzsámijánál láttuk.⁵⁶⁴ A Mekka felé tájolt dzsámi bejárata

---

⁵⁶⁰ DÁVID, 1995. 62.

⁵⁶¹ DÁVID, 2002–2006b. 189.

⁵⁶² Az épület sarkaiban ma is láthatóak a plébánia falából átépített kövek. GOSZTONYI, é.n.a. 28.

⁵⁶³ GENTHON, 1944. 322.

⁵⁶⁴ Egy, még a 19. században is élő hagyomány szerint egy halálra ítélt keresztény révén megtalált kincsből alapította Kászim az épületegyüttest. HÁBEL, 2006b. 12.

északnyugaton volt, és délkeleti felében állt a szentély. Jelentőségét mutatja, hogy Evlia elsőként említi Pécs dzsámijai között: „Gázi Kászim pasa dsámija igen tetszetős és szép, ezért nagy sokaság látogatja. Kupolái kékes kőből vannak. Hosszában és szélességében száz lépés. Művészi mimberje, mihrábja, a müezzine máhfilja és egy drágakövekkel kirakott kürszije van, melyet szóval elmondani és leírni nem lehet. Egy kerek magas kupolája van, mely mintha az ég esztergályosának kezéből került volna ki. Olyan szép és nagy ez, mint Isztambulban a Szelim szultán dsámijának kupolája, mert ez is négyszögletű fal földe van építve, miként az. Délkeleti ajtajának jobb- és baloldalán, az oldal-szofák fölött hat végsőoszlopon, hét⁵⁶⁵ kékes festésű kupola van. Mináretje igen magas és mérnökileg van elhelyezve.”⁵⁶⁶ Ebből megtudjuk, hogy a bejárata előtt állt egy hétkupolás előcsarnok, és tartozott hozzá egy minaret is. Belül egy faszervezetű imaemlény, a mimber volt, középen pedig, a délkeleti falon a szentélyfülke, az úgynevezett mihráb, amely ma is látható. Evlia nem tartotta fontosnak megemlíteni, de az előcsarnokban látható volt egy Kr.u. 240-ben emelt ókeresztény oltárkő. A dzsámitól északra fekvő plébánia megmaradt falai még sokáig látszottak, és kerítésként funkcionáltak.⁵⁶⁷ Kászim pasa kolostort (závije) alapított a dzsámi mellé, amelynek építése 1546-ban már befejezéséhez közeledett,⁵⁶⁸ és működésének költségeire öt malmot rendelt hozzá alapítványként.⁵⁶⁹ Ezt néhány évtizeddel később medreszeként említik a források.⁵⁷⁰ Evlia Cselebi fürdőt is említ mellette, ennek építése azonban legkorábban csak 1546 után kezdődhetett meg. Kászim dzsámija esetében szintén ki kell térnünk a mellé rendelt vallási alapítvány kérdésére. 1546-ban, 1552-ben, 1580-ban és 1590-ben is alapítványi birtokként kerültek összeírásra a Pecsevi szerint Szapolyaitól kapott drávaszögi falvak. Ez alapján kijelenthető, hogy nagyon korán, már a Pécs megszállása körüli években az addig örökbirtokként (mülk) bírt települések Kászim jóvoltából alapítványi (vakuf) birtokká váltak. A rendezett viszonyoknak köszönhetően ezek lakossága a század folyamán folyamatosan növekedett, és mindvégig megmaradt magyar anyanyelvűnek.⁵⁷¹ Ez komoly többletbevételt

---

⁵⁶⁵ A szövegben kettő szerepel, hibásan.

⁵⁶⁶ EVLIA, 1985. 228.

⁵⁶⁷ GOSZTONYI, é.n.a. 27.

⁵⁶⁸ DÁVID, 1995. 64–65.

⁵⁶⁹ DÁVID, 1999. 61.

⁵⁷⁰ FODOR, 1999. 114.

⁵⁷¹ VARGA, 2006b.

eredményezett az alapítvány számára, arra nézve azonban nincsen konkrét adatunk, hogy azt a pécsi alapításokra fordították-e. Az azonban biztos, hogy Kászim és utódai az eszéki jóléti intézmények mellett a Pécs városában tett alapítványokról sem feledkeztek meg.

Ennél egy kicsit későbbre tehetjük Pécs következő ismert dzsámijának alapítási időpontját. A mai belvárosban, eddigi ismereteink alapján középkori előzmények nélkül alapította Ferhád pasa a mai Kazinczy utca 4. szám alatt található telken, a vallásos épület-együttesének központjában álló dzsámiját. Evlia elég szűkszavúan emlékezett meg róla: „*Ferhád pasa dsámija, noha szép dsámi még sem igen látogatják, minaretje nagyon magas és ólomtetejű*”.⁵⁷² Ferhád pasáról a legutóbbi időig úgy tudtuk, hogy szintén az észak-balkáni hadszíntéren bukkant fel, 1569–1574 és 1580–1584 júliusa között, majd 1584 októberétől egészen 1588 novemberéig boszniai bég, majd beglerbég volt, ekkortól pedig 1590-ben bekövetkezett haláláig a budai pasa tisztét töltötte be.⁵⁷³ Komoly banjalukai kapcsolatai voltak, több alapítványa is fennmaradt ott. Nem véletlenül, hiszen a várost ő hódította meg, és ő építtette ki saját ízlésének megfelelően. Mahalléja volt a városban, amelyben a palotája állt, és Banjaluka legszebb, népjóléti intézményekkel körülvett, és az előkelő elhunytak temetkezőhelyéül szolgáló dzsámija szintén az ő nevéhez köthető. Építtetett itt fürdőt, valamint alap- és felsőfokú iskolát. Itteni szegénykonyhájának (imáret) kezelője a fia, Mehemmed bég, 1662-ben még élt, amikor Evlia meglátogatta. De találunk egy Ferhád pasa negyedet és dzsámit Belgrádban, valamint egy csorgókutat és dzsámit Szarajevóban is. Ez utóbbi kronogramma szerint 1579-ben épült.⁵⁷⁴ Egy ugyanebben az évben készült pécsi házösszeírásban azonban már szerepel Ferhád dzsámija, így nem lehet az alapító a Boszniában fontos szerepet játszó beglerbég, aki a pécsi szandzsákbég hivatalát csak 1589. december 15. és 1590. január 14. között töltötte be.⁵⁷⁵ Ezek után további kutatások szükségesek Ferhád személyének beazonosításához, aki alapítványaival valósággal elhalmozta a várost, és küllijéje az egyik leggazdagabbnak számított. Egy derviskolostor és egy ikerfürdő is tartozott hozzá, utóbbi a Király és a Mór utca sarkán még a 19. században is állt, amikor végül elbontották. A banjalukai épület

---

⁵⁷² EVLIA, 1985. 229.

⁵⁷³ SUDÁR, 2007a.

⁵⁷⁴ Uo.

⁵⁷⁵ DÁVID, 1999. 84.

kisebb másának tekinthető dzsámi egyminaretos volt, amely az épület jobb sarkán állt. Tájolása megegyezett a Gázi Kászim dzsámiéval. Külső falainak hossza 13,5 méter, falvastagsága pedig eredetileg százhetvenöt centiméter volt. Az épület a Haüy által készített térképen is látható, azonban rossz helyen van feltüntetve, mert a Kazinczy utcának nem a keleti, hanem a nyugati felén állt.⁵⁷⁶

A Pécsen található jelentős dzsámik közül legkésőbb a Jakováli Haszan dzsámit alapították. Ez Magyarország területén a legépebben megmaradt ilyen jellegű építmény, még minaretje is túlélte az évszázadok viharát. A dzsámi falán található felirat ellenére Haszan nem a 16. század második felében alapította az imahelyet.⁵⁷⁷ A dzsámihoz mevlevi kolostort is nyitott Haszan, amely szoros szarajevói kapcsolatokra utal. Ezt támasztja alá az is, hogy a pécsi imaház alaprajza a Szarajevóban található Gázi Hüsrev dzsámival mutat hasonlóságot. A templom előcsarnokában medresze működött, ám kolostor vagy temető nyomai nem bukkantak elő a környéken. Az alapítás legkésőbbi dátuma 1663, mert ekkor Evlia már megemlékezett róla: „A Szigetvári-kapun egy kissé kívül a Jakováli Haszán pasa dsámija van; ez is tetszetős régi imaház és nagy templom. Kékes ónnal van fedve, mináretje az utóbbi módjára szabályos és szép, háremje nagyon kellemes levén, köröskörül a tanulók szobácskái vannak.”⁵⁷⁸ Talán Evliának az imaház régiségére tett megjegyzése vitte eddig tévútra a kutatókat, amiért következetesen 16. századnak tartották a dzsámit. Pedig Ágoston Gábor több munkájában is helyt adott annak a megfigyelésnek, hogy Haszan pasa dzsámijára csak a 17. század második felétől vannak adatok.⁵⁷⁹

Sudár Balázs legújabb kutatásaiból ma már biztosan tudjuk, hogy az alapító Hadzsi Szokolovics Haszan kanizsai pasa volt. Apja, Szarhos Ibrahim az erdélyi fejedelmekkel jó viszonyt ápolt, és ezért fia, Haszan 1633. július 29-én kanizsai pasa lett. Talán I. Rákóczi György is támogatta kinevezését, akiről tudjuk, hogy nagyon kedvelte Haszant. Ekkor azonban már legalább másodjára kellett ezt a tisztséget elnyernie, mert 1626-ban apja már kanizsai pasaként említette meg a fiát. 1631-ben mekkai

---

⁵⁷⁶ GERŐ, 2005. 353–356.

⁵⁷⁷ Jakováli Hasszán életútjára lásd: SUDÁR, 2006. A dzsámi történetére leginkább ebből a tanulmányából merítettem, ezért a továbbiakban külön nem hivatkozom rá.

⁵⁷⁸ EVLIA, 1985. 229.

⁵⁷⁹ ÁGOSTON, 1987. 48; ÁGOSTON, 1993a. 285.

zarándoklatra ment, majd 1633–1640 között ismét Kanizsán szolgált. Jó katona hírében állt, ezért kiérdemelte a gázi nevet is. 1649-ben Bosznia élére nevezték ki, ám 1661-től biztosan ismét Kanizsán szolgált. Családi összeköttetései és előneve alapján néhány érdekes megállapítás tehető. Evlia Cselebi szerint Szarhos Ibrahim nagyapja Memi pasa volt, akinek ugyancsak jelentős pécsi alapítványai voltak és 1536-ban éppen ő hódította meg Diakóvárt, horvátul Đakovo, törökül Jakovo városát. Itt alakította ki unokája, Ibrahim odzsakját, azaz családi fészket, és nem kizárt, hogy itt született meg Haszan, akinek jakováli előneve a Diakóvár helynév török formájából ered. Ibrahim – akinek háza volt Pécsen – és Memi – akinek a Szigeti kapun belül voltak az alapítványai – Haszan felmenői voltak, így érthető, hogy ő miért éppen a mai Kórház téren alapított dzsámit. Az lehetett ezzel a célja, hogy a családi alapítványok egységét megőrizze, és komplexumait Memi pasa építkezéseitől csupán egy fal választja el. Haszan anyai nagyszülei révén a Szokollu klánhoz tartozott, akik pedig Ibrahim Pecsevi és Ferhád révén kötődtek a városhoz. Haszan 17. századi személyazonosságát támasztja alá, hogy fia, Hadzsi Memi 1680-ban még életben volt. Ezek után Jakováli Haszan dzsámijának valószínű alapítási időpontja a 17. század középső harmadára tehető.

Evlia Cselebi 1663-ban tett látogatásakor két további dzsámira utalt röviden. A Kücsük vagy Kis dzsáminak nevezett imahelyről azt tartotta fontosnak elmondani, hogy a teteje ólomból van, és hogy kevésbé népszerű a helyiek között. Madas lokalizálása szerint a Megye utca végén helyezkedett el,⁵⁸⁰ és a 18. században püspöki szeszfőzdeként üzemelt.⁵⁸¹ A másik a Budai kapun belül álló Elhádzi Huszein dzsámija, amelyet a közeli kapuharang borzalmas hangja miatt kerültek a hívek.⁵⁸² Ez a mai Király utca végén állt, helyén később az egykori Pálos kolostor, majd középiskola működött. Tartozott hozzá egy minaret is, amelyet a 18. század elején visszabontottak.⁵⁸³

A 17. században bizonyosan működött muszlim imahely a Budai külvárosban is.⁵⁸⁴ Ennek maradványait az Ágoston téri római katolikus plébánia falai őrzik. A dzsámi maga az 1543 körül elhagyott Ágoston rendi

---

⁵⁸⁰ GERŐ, 1999b. 39. Az 1687. évi összeíráskor a Szoros utcában romos állapotban állónak tüntették fel. PETROVICH, 1969. 204.

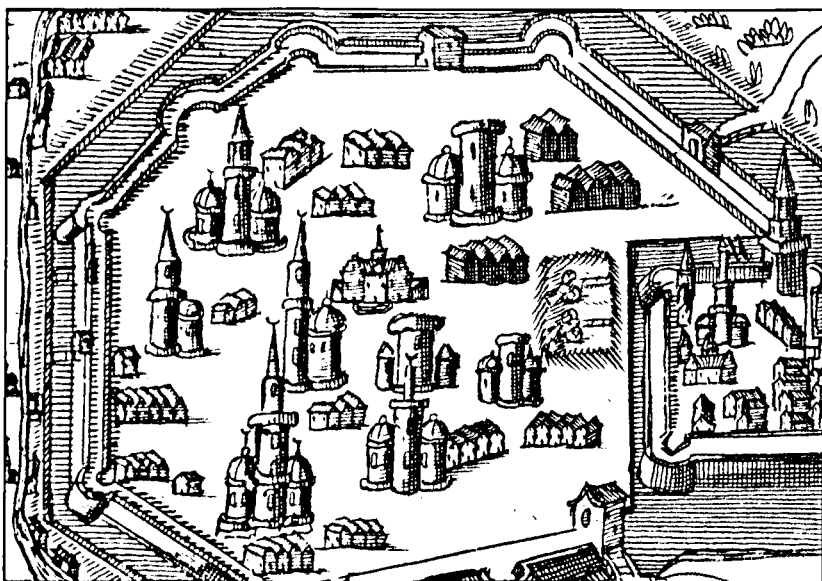
⁵⁸¹ MADAS, 1971. 28.

⁵⁸² EVLIA, 1985. 229.

⁵⁸³ SUDÁR, 2007a.

⁵⁸⁴ GERŐ, 1980. 69.

kolostor romjain épült, de attól eltérően délkeleti tájolású volt. Ma az egész templomháj az egykori dzsámi belsejében helyezkedik el. Az 1620. évi összeírás megjegyezte róla, hogy egykoron Szent Miklós temploma volt, amit ekkor a bőrcserzők mecsetjének neveztek.⁵⁸⁵ Schmidtmayr 1664-ben készült rajzán is látható, csupán az a furcsa, hogy a Tettye-patak a képen nyugatról került meg a dzsámit.⁵⁸⁶

6. kép Egy, a felszabadító háborút megörökítő nürnbergi újság Pécset ábrázoló képe

További három dzsámiról és az Evlia által említett tíz mecsetről semmilyen korabeli írásos forrás nem tesz említést. Csupán feltételezhetjük, hogy ezek közül az egyik Iszkender szigeti szandzsákbégé volt, akinek egy mecsetalapítványáról megemlékezik az 1570. évi kincstári adóösszeírás.⁵⁸⁷ Régészeti feltárások valószínűsítik, hogy a Jókai utca 11. szám alatt is dzsámi állt, amelyet Haüy jelölt a térképén 1687-ben, ám közelebbi meghatározás nélkül, délkeleti tájolással. A helyére épült ház is megtartotta különös tájolását, ám a 20. század elején ezt is elbontották.⁵⁸⁸ 1687-ben Pécs

⁵⁸⁵ HOLOVICS, 1966. 175.

⁵⁸⁶ KISS, 1994–1995. 153.

⁵⁸⁷ „Iszkender bég rétje, saját mecsetalapítványa 30.” MÁRFI, 1996. 76.

⁵⁸⁸ SUDÁR, 2007.

házainak felmérésekor a Fürdő utcában (ma Mária utca) is összeírtak egy templomot,⁵⁸⁹ és a mellette álló minaret még a 18. századi metszeteken is szerepel. Végül pedig a Nagy utcában összeírt, a Ferhád pasa imaházával szemben levő dzsámit kell megemlítenünk, amelynek az az érdekessége, hogy észak-déli tájolású volt,⁵⁹⁰ ám 1687-ben már szintén romokban hevert.⁵⁹¹

A dzsámik mellett a jóléti építmények fontos részét jelentették a török városokra jellemző fürdők.⁵⁹² Pécssett egy állami fürdő már 1546-ban 4300 akcsét jövedelmezett, elhelyezkedését azonban nem ismerjük. Később lehet, hogy megszűnt, vagy valamelyik magánalapítvány vette át az idők során. Mindenesetre Evlia Cselebi három gőzfürdőt (hamam) említ a városban. Az épületek három részre oszlottak: az előcsarnok, utána egy átmeneti helyiség, majd a tulajdonképpeni fürdőterem következett. Ezt a kívül található kazánházból fűtötték. Kászim pasa dzsámijának közelében volt egy, az ő alapítványához tartozó fürdő is, amelyről Evlia valósággal áradozott: *„Kászim pasa gőzfürdője. A dzsámi szentélye előtt, az út túlsó felén, balra levő tiszta és kellemes gőzfürdő, amelyről legendákat mesélnek. Vize, levegője és épülete kellemes. Öltözőtermét hatalmas és magas kupola borítja. Ennek éppen a közepén egyedülálló fehér márványból van egy nagy medence, amelyről a nyelv nem tud beszélni. A medence a fürdő kapuján nem fér be. Ennek a medencének pontosan a közepén van a szökőkút kelyhe sárga aranyhoz hasonlatos sárgarézből. Ha négyfelől tizenöt ember ülne is beléje, kibírná. Ennyire széles öntött réz kehely ez. Körös-körül 12 sárkányalak szájából szökken ki az élet vize, s az alsó nagy márványmedencébe ömlik. Ezt a míves kelyhet a tökéletes mester három bronz ökörfejre és három bronz teknősbéka hátára ültette olyan művészi módon, hogy aki látja, elmegy az esze, s az álomvilágban marad. Valójában nem is emberi erő, hanem a bölcsesség birtokosának a munkája ez. Ez a medence az összes ruméliai utazó körében világhíres.”*⁵⁹³ A világutazó ezután a 19. század végéig épen fennálló Memi pasa fürdőjéről írt néhány sort: *„Azután a Szigeti kapun belül, a Memi sah dzsámi mellett van Memi sah gázi gőzfürdője. Boldogító, szép építésű, jó levegőjű, jó megjelenésű és kellemes forró [hely], melynek minden fürdőszolgája a Nap karma, hold fényességű ifjú. Vers: A fürdőbe ment egy ezüst testű szépség kacéran /*

---

⁵⁸⁹ „Praeter unum Musuem dirutum...” PETROVICH, 1969. 206.

⁵⁹⁰ MADAS, 1971. 29.

⁵⁹¹ PETROVICH, 1969. 208.

⁵⁹² SUDÁR, 2003. 254–257.

⁵⁹³ Uo.

Helytelen ilyet mondani. Minden test szép. E sorok értelmében Pécs városának minden szerelmese ebben a fürdőben mutatja meg ezüst testét, indigókék törölközőkben mint a megtört héjú mandula, tiszta és fehér, szépséges testükre eresztik hajfonatukat szerelmeseik esztét összezavarják, csalfán és bőséggel a fürdő belsejébe mennek."⁵⁹⁴ Memi sah kétkupolás fürdőjének keleti felében volt az előcsarnok, amelynek sarkán csorgókút is állt. Innen lehetett átmenni a fürdőkamrába, míg a kazánház ajtaja nyugatra nézett.⁵⁹⁵ Ezekről írhatta azt 1664-ben a várost elfoglaló keresztények között levő Esterházy Pál, hogy „... a falakon belül két fürdő is van, márványpadlóval, érc szökőkúttal és bolthajtásos kristályablakokkal díszítve”.⁵⁹⁶ A város harmadik fürdője már nem versenyezhetett szépségben az előző kettővel. Ferhád pasa dzsámija közelében alapított egy ikerfürdőt is még 1590 előtt, de Evlia idejében azt már leginkább a szegények használták.⁵⁹⁷ Az 1984-ben végzett részleges ásatások eredményei alapján ez a mai Kossuth utca 23–25. szám alatti épület helyén állt.⁵⁹⁸ 1687-ben a török fürdőkultúra építészeti remekeit már nem használták. Kászim pasa három kupolával fedett fürdőjébe az őrség költözött be.

A kegyes alapítványokkal kapcsolatban kell megemlítenünk a városban emelt közutakat, mert ezek is jobbára magánszemélyek által tett alapítványokból épültek. A török városok képéhez elválaszthatatlanul hozzátartoztak a köztereken álló falikutak, vagy csorgók (csesme), a szökőkutak (sádirván), illetve a kútházak (szebil).⁵⁹⁹ Pécsset az ivóvíz kérdése különösen fontos volt, mert a városban nem volt folyó, és a várostól északra fekvő magaslatokon feltörő források vizét kellett a városba vezetni. Régészeti feltárások bizonyítják, hogy már a rómaiak építettek vízvezetékét, amelyben a Hunyadi utcai forrás vizét vezették el a Szent Péter székesegyház északi fala alatt a városba. Ennek az árka valamikor nyitva volt, és a 16–17. században töltődött fel, úgy, hogy ma már ötszáznegyven centiméter mélyen van.⁶⁰⁰ A tatárjárás után épült városfalak elzárták a települést a forrástól, ezért a középkor végére egy égetett agyagső-rendszert építettek

---

⁵⁹⁴ SUDÁR, 2003. 254–257.

⁵⁹⁵ GERŐ, 1987. 112; GOSZTONYI, é.n.b. 16.

⁵⁹⁶ SUDÁR, 2003. 255.

⁵⁹⁷ EVLIA, 1985. 233.

⁵⁹⁸ SZŐNYI, 1928; SUDÁR, 2007.

⁵⁹⁹ GERŐ, é.n. 94.

⁶⁰⁰ FÜLEP, 1961. 60–67.

ki a város alatt.⁶⁰¹ Pécs három forrásból nyerhette nélkülözhetetlen vízkészletét. Északkeleten a Tettye-forrás tört elő 234 méter magasan, és ez nem csupán a partján üzemelő malmok energiaszükségletét, hanem a belváros vízigényét is kielégítette. Ezen kívül Gosztonyi Gyula tud egy közelebről meg nem határozott északi vízfolyásról és a városba északnyugati irányból érkező Petrezselyem-forrásról.⁶⁰² Evlia Cselebi negyvenhét csorgókutat említ a városban, amelyek közül Kászim pasa, a Kádi és Memi pasa csorgóját emelte ki külön.⁶⁰³ Ezek közül a Széchenyi tér déli részén álló Kádi csorgója néven ismert kút egészen a 20. századig működött, amikor is átépítették.

Ércből készült szökőkutak álltak Kászim és Memi pasa fürdőiben, ezeket egy, a fürdő üzemeltetésétől független vízvezeték táplálta, amely a gravitáció elve alapján működött.⁶⁰⁴ Szabadtéren is állhatott sádirván, ennek tárgyi emléke Magyarországon csak Pécsen került elő, ahol egy kúttányér töredékét ismerjük, amely eredetileg Jakováli Haszan mevlevi hánéjának – azaz kolostorának –, vagy medreszéjének udvarán állt.⁶⁰⁵ A közutaknál nem csak az emberek nyerhettek felüdülést, hanem sok esetben az állatokat is ott itatták meg. Az itatáshoz kővályúkat készítettek, amelyek közül egy ma is látható a Káptalan és Janus Pannonius utca sarkán.⁶⁰⁶ Ezekre nagy szükség volt, mert az 1687. évi házösszeírás majdnem minden portán tüntetett fel istállót, és ebből bizonyosra vehetjük, hogy jelentős állattartás volt a város falain belül, amelyhez viszont nagy mennyiségben volt szükség jó minőségű ivóvízre.⁶⁰⁷

A város képe a török megszállás évtizedei alatt jelentősen megváltozott. A térszerkezetet meghatározó szakrális épületek némelyike elpusztult, helyettük újakat emeltek. Az enyészettől megmenekülő templomok is jelentős átalakuláson mentek keresztül a város új urainak igényei szerint. Pécs úthálózatának megtartása mellett az utcák képe is a sajátos balkáni életmód lenyomatait tükrözte. A középkorból leginkább a városi élet keretei őrződtek meg, mert a betelepülő törökök megmaradtak a város falai között, és a városkapukhoz közeli területeket leszámítva nem alakítottak ki

---

⁶⁰¹ KOVÁTS, 1977.

⁶⁰² GOSZTONYI, 1941a. 32–35.

⁶⁰³ EVLIA, 1985. 233.

⁶⁰⁴ GERŐ, é.n. 94.

⁶⁰⁵ Uo. 95.

⁶⁰⁶ Uo.

⁶⁰⁷ PETROVICH, 1969.

új muszlim külvárosokat. A külvárosok közül a Malomszeg tartotta meg leginkább középkorias képét kontinuos lakosságának köszönhetően, ezért ott jelentős török építkezésekről nincsen tudomásunk. Az addig teljes mértékben európai normák szerint épülő város az építetők családi kapcsolatai miatt egyre jobban kezdett hasonlítani az Észak-Balkán területén fekvő nagyvárosokra. Új építményeinek hasonmásait nem Bécsben, vagy Budán, hanem Eszéken, Szávaszentdemeteren vagy Banjalukán találjuk meg. Az utazók a késő középkor végén Pécs kapcsán a keresztény egyházi épületek sokaságáról lelkendeztek, míg száz évvel később a hódoltság török egyházi épületekben gazdag településeként írták le a várost az arra járók. Ezzel együtt Pécs a magyarországi városok egyik legszínesebb, legváltozatosabb központjává fejlődött, amely immár nem csupán a kelet-nyugat irányú kapcsolatoknak lett fontos állomáshelye, hanem a Balkán-félsziget belsejéből érkező kulturális hatások északi irányba – a nyugati életmódnak pedig délre történő közvetítőjévé is vált. Jól mutatja ez utóbbit a pécsi időmérő szerkezetek esete. A 13. században megszülető mechanikus órák a következő századokban a keresztény kultúrkörben terjedtek el, ahol előszeretettel szereltek órákat templomok, tornyok tetejére. A muszlim világban ez a technikai vívmány teljességgel ismeretlen volt egészen addig, amíg a törökök el nem foglalták az órával felszerelt városokat, példának okáért Pécsset.⁶⁰⁸ Annak ellenére, hogy idejüket a hitük által diktált rituális cselekmények alapján osztották be, az oszmánok nagy csodálói voltak a Pécsset működő öt toronyórának, amelyek karbantartására kincstári bevételből voltak hajlandóak áldozni. Emiatt menekültek meg az egyébként funkciójukat veszítő szerkezetek a pusztulástól, és lettek szimbólumai a két teljesen eltérő mentalitás szimbiózisából adódó kulturális keveredésnek. Ennek a városképet átalakító, mélyreható változásnak a hátterében a törökkorban Pécsre beköltöző új népesség állt, amely szerémségi, szerbiai, boszniai és szlavóniai területről érkezett, és hozta magával műveltségét, kapcsolatait, szokásait, és ennek köszönhetően nem csupán a város arculatát, de társadalmát és gazdaságát is új elemekkel gazdagította.

---

⁶⁰⁸ CSUKOVITS, 1999. 73.

Pécs város társadalma és gazdasága a törökkorban

Pécs törökkori társadalmának vizsgálata a megváltozott forrásviszonyok miatt jóval nagyobb nehézségekbe ütközik, mint a késő középkori viszonyok feltérképezése.⁶⁰⁹ 1543-ban a püspökség, a hiteleshelyi feladatokat ellátó káptalan, és Baranya vármegye közgyűlése is elmenekült a városból. A település életét irányító magisztrátus tevékenysége jelentősen beszűkült, működéséről alig tanúskodik forrás, csupán elszórt adatokból tudunk a létezéséről. Ennek következtében hiányoznak a városi lakosság mindennapjairól tanúskodó magyar középszintű közigazgatási források, így más levéltári forrásokhoz kell folyamodni, ha meg akarunk valamit tudni Pécs társadalmáról. A 16. században történt társadalmi mozgásokról elsősorban a török állami adóösszeírásokból, vámnaplókából, a török bíróságok által felvett hagyatékokból tudunk. Ezekkel azonban vigyáznunk kell, mert önmagukban még a tendenciák érzékeltetésére is nehezen használhatók, egzakt következtetések levonására pedig korrekció nélkül alkalmatlanok. Keresztény források közül az 1566-ig használható adóösszeírásokból és az elsősorban végvári eseményekről tudósító missilis anyagból, azaz a magánlevelezésből van lehetőség adatok kirostálására. Sajátos módon Pécs 17. századi életéről bővebb adatsorokkal rendelkezünk a városban megtelepedett jezsuiták rendszeres jelentéseinek, illetve az egyre rendszeresebbé váló apostoli vizitátorok beszámolóinak köszönhetően, amelyeket Molnár Antal dolgozott fel.⁶¹⁰ Ezekből a forrásokból egy sokszínű, heterogén városi társadalom képe rajzolódik ki előttünk, amelyen belül jóval több felekezeti, gazdasági, nyelvi és kulturális törésvonal húzódott, mint korábban bármikor.

1543-ban a török sereg közeledtének hírére a városi polgárság tehetősebb része elmenekült, és a korábban oly jelentős német kisebbség eltűnt a városból. A következő évtizedekben Pécsi személynevet viselő kereskedők és tisztségviselők tűntek fel Kaproncán,⁶¹¹ Pozsonyban,⁶¹² és a Királyi Magyarország már területein. Pécsi Bornemissza János, Sopron vármegye adószedőjének a családja is például ekkor hagyta el a baranyai megyeszékhelyt.

---

⁶⁰⁹ Baranya hódoltság kori forrásadottságairól lásd: SZAKÁLY, 1993. 11–12.

⁶¹⁰ MOLNÁR, 1999.

⁶¹¹ PETRIĆ, 2005. 180.

⁶¹² Gabicz András egykori pécsi polgár 1548-ban már Pozsonyban élt. BILKEI, 2008. 539. regeszta.

lyet.⁶¹³ A Nagyszombatra elszármazott Pécsi Lukács Telegdy Miklós írói körének lett a tagja mint a püspök által alapított nyomda igazgatója,⁶¹⁴ és 1581-ben az esztergomi érsekség ügyvédjeként (*fiscalis Strigoniensis*) vezette oltár elé Katalin kisasszonyt, a pécsi püspök unokahúgát.⁶¹⁵ Pécsi Boldizsár 1549-ben Máramaros megyében szerzett kisebb birtokokat, és ott próbált új családi birtoktestet kialakítani.⁶¹⁶ Pécsi Bertalan deák egy évvel később szintén ezen a környéken igyekezett új életet kezdeni.⁶¹⁷ Az egyházi közép-réteg, a városi nemesség és a módosabb kereskedőréteg távozásával Pécs lélekszáma ideiglenesen csökkent, de az elvándorlás mértékének pontosabb meghatározására nem vállalkozhatunk. A város vezető rétegének eltűnésével néhány évig talán Pécs gazdasági jelentősége is visszaesett, mert az általuk kivont anyagi és szellemi tőkét nem lehetett egykönnyen pótolni.

Az elköltözők helyére az 1540-es évektől kezdve – egyre nagyobb arányban – döntően délszláv eredetű népesség telepedett meg a városban. Nagyon nehéz megkülönböztetni a hódítók között a tősgyökeres törököt és az alig néhány évvel korábban vallást váltott boszniai katonát, ám Hegyi Klára áldozatos kutatásaiból tudjuk, hogy a magyarországi hadszíntéren túlnyomó többségében délszláv eredetű katonák teljesítettek szolgálatot, és az ő családjaik költöztek be az elfoglalt városokba.⁶¹⁸ Budára 1541-ben a kevésbé fontos délvidéki várak helyőrségeiből helyeztek át több mint négyezer katonát, akik ugyancsak délszlávok voltak.⁶¹⁹ Jól látható ez a jelentős építkezéseket folytató Kászim, Memi, Ferhád, stb. pasák esetében is,

---

⁶¹³ Bornemissza 1581-ben vette el katolikus szertartás szerint néhai vitézlő Patthy Bálint lányát, Margitot, és az esküvőre meghívta Sopron város bíráit és esküdteit. SL: Sopron város levéltára, Lad. XXVIII. et CC. Fasc. 1. No. 61. 1594-ben kelt végrendeletét lásd SL: Sopron város levéltára, Lad. B. Fasc. 1. No. 9. Ezúton köszönöm Dominkovits Péternek, hogy felhívta figyelmemet erre a forrásra.

⁶¹⁴ ÁCS, 1999. 370–371.

⁶¹⁵ SL: Sopron város levéltára, Lad. XXVIII. et CC. Fasc. 1. No. 66. Ezt az adatot is Dominkovits Péternek köszönhetem. Életére további adatokat lásd: KLANICZAY, 1997. 290–291.

⁶¹⁶ MOL Leleszi konvent Orsz. Lt. Stat. Z. 13. Egregius Balthasar de Quinque-Ecclesiis és egregius Dersy de Lisztemir István iktatása a máramarosi Gyulafalva, Desze, Hernács és Hotin birtokrészbe és Darva, Sópataka, Nyíres praediumok birtokába. A leleszi konvent anyagából származó adatokat Glück László bocsátotta a rendelkezésemre, amit köszönök neki.

⁶¹⁷ MOL Leleszi konvent orsz. lt. Stat. 215. Vas Antal, Szigeti Gergely és Pécsi Bertalan egregiusok (Bartholemus litteratus de Quinqueecclesiensis) beiktatása a Máramaros megyei Miklapatak, Bercánfalva, Gyulafalva, Hódpaták, Hotin, Desze, Hernács, Farkasfő (vsz. = Farkasrév. G. L. megjegyzése) és Alsópaps falvak részirtokába.

⁶¹⁸ HEGYI, 2001. 1287.

⁶¹⁹ ÁGOSTON–SUDÁR, 2002. 6.

és ezt támasztják alá az elmúlt évek régészeti kutatásainak eredményei is. Az ozorai ásatásokon egy bronzból készült ikont találtak, amely az egyik ottani „török” katonáé lehetett, aki ezek szerint nem volt muszlim.⁶²⁰ A hódoltság területén talált kerámiák stílusa is a Boszniában gyártottakkal mutat feltűnő hasonlóságot. Ezeket az áttelepülő bosnyák népesség hozta magával; nem véletlen, hogy a magyarországi török emlékanyag legjelentősebb gyűjteménye Pécssett van.⁶²¹

A délszláv népesség nem csak hódító katonaként, hanem kétségbeesett menekülőként is felbukkanhatott a térségben. Már az 1530-as években tömegesen vándoroltak a Drávától északra fekvő területekre, amelyet a Tót családnevek elterjedése bizonyított.⁶²² A 17. század elejétől gyorsuló ütemben folyt a katolikus délszláv lakosság beáramlása Pécsre, és többek között nekik volt köszönhető az ötvös-szakma továbbélése a városban. A Pécssett mindig nagy hagyománnyal bíró aranyművesek bizonyosan túléltek a török megszállást, mert még 1554-ben is találkozunk a magyar mesterek neveivel, százharminc évvel később azonban már kizárólag délszlávok művelték ezt a nehéz, nagy szakértelmet kívánó mesterséget. A nevek alapján gyanítjuk, hogy elsősorban Boszniából érkezett horvátokkal van dolgunk, akik Kujundzsia, Kolonczia, Csulancsia, Csanaksia, Kojungja alakban használták nevüket, ami aranyművest és ötvöst jelent törökül. Zlatar Máté, Georgius II. Csulancsia, Thomas aurifaber /Kuluncsia/ vallotta magát horvátnak, ahogy Simon Kojunga is, aki a Száván túlról érkezett a városba. Vele ellentétben Marianus Koluncsia és Csolangia Paulus is Pécssett születtek az 1650-es évek elején, ami azt jelenti, hogy a szüleik még valamikor ez idő előtt döntöttek az átköltözés mellett.⁶²³ Az ötvösök az ékszereken túl a késkészítésben is jeleskedtek, amire óriási igény mutatkozott a korszak folyamán. Ha lehetőségeik engedték, szívesen egészítették ki jövedelmüket más ágazatból is. Előszeretettel vásároltak kerteket a város közelében. Erre példa a Pécssett született Marianus aurifaber, akinek 1695-ben a belvárosban emeletes háza, a siklósi kapunál kertje, máshol öt kapás szőlője volt.⁶²⁴

---

⁶²⁰ DÁVID–GERELYES, 1996–2002. 79.

⁶²¹ FEHÉR, 1959. 104.

⁶²² BOROS GYÉVI, 1981. 134.

⁶²³ RETZLER, 1999. 68. A délszlávok Pécsre költözésének hátterében a boszniai zavargások álltak, amelynek következtében 1645–1655 között kétezer család költözött át Magyarországra a jobb élet reményében. SRŠAN, 1990. 156.

⁶²⁴ SOMOGYI, 1966. 264.

Nem csupán ötvösök érkeztek a Drávától délre eső vidékekről Pécsre a 17. században. Marius Boics 1683-ban Banjalukából, Csordas Lucas Pozsegából települt át, Csepegi Thomas, aki gyermekkorra óta élt a városban, Boszniában látta meg a napvilágot.⁶²⁵ Az ő foglalkozásukat nem ismerjük, de bizonyosan nem az aranyművesek számát gyarapították.

A délszláv etnikumot erősítette Pécssett a martalóc egységek megjelenése is, akik családjukkal együtt érkeztek, és egy tömbben telepedtek le a városon belül. Külön mahallét neveztek el róluk, ahogy ez Budán, Vácott és Gyulán is történt.⁶²⁶ Ők ritkán kapcsolódtak be a város életébe, nem béreltek szőlőt, és a kereskedelemhez sem éreztek kedvet.

A délszlávok mellett latinokként emlegetett raguzaiak,⁶²⁷ zsidók és kiptiknek⁶²⁸ nevezett cigányok érkeztek a hódoltság területére. Utóbbiak jöttek a legnagyobb számban, és ők tértek át ortodox hitükről leggyorsabban az iszlámra.⁶²⁹ Nagyobb létszámú cigány adózó népességről Tolnán, Pécssett, Ráckevén és Esztergomban van adatunk. 1554-ben a baranyai dziszje-defter szerint a pécsi cigányok közül a mohamedán hitre áttértek külön testületet (dzsemáat) alkottak. Összesen tizenkét adófizető cigány férfi volt, jellegzetes muszlim névvel. Közülük nyolc viselt Abdullah utónevét, amely azt bizonyítja, hogy csak röviddel azelőtt tértek át a próféta vallására.⁶³⁰ Összesen 250 akcét fizettek, és kiváltságért cserében kisegítő munkákra kötelezték őket. A városi kereskedelemben a források tanúsága szerint nem vettek részt, csupán saját szükségletre kereskedtek borral.⁶³¹ Az 1582. évi pécsi fejadó jegyzék 195 magyar mellett tizenöt cigány adófizetőt említ, közösségük nagy valószínűséggel egészen a török világ végéig megmaradt a városban.⁶³²

---

⁶²⁵ MÓRÓ, 1988. 65–66.

⁶²⁶ GERŐ, 2002. 130–132.

⁶²⁷ A török forrásokban szereplő elnevezés raguzai délszláv kereskedőket takar, akiknek Magyarországon kereskedelmi kiváltságaik voltak. FEKETE, 1961. Kereskedelmi befolyásukat a Balkánon már a 14. században megalapozták, amikor 1371-ben a pápa hozzájárulását kérték a hitetlenekkel folytatott kereskedelemhez. 1442-ben a Porta szárazon és vízen egyaránt szabad kereskedelmet biztosított számukra. Helyzetük azzal szilárdult meg végleg, hogy II. Mehmednek évi adót fizettek. HEGYI, 1995b. 31–32.

⁶²⁸ Eredetileg koptot jelentett, és ez az elnevezés ment át a szintén többségében ortodox cigányokra (kipti-gipsy). FEKETE, 1938. 118.

⁶²⁹ ÁGOSTON–SUDÁR, 2002. 6–7.

⁶³⁰ Az új hívőknél az apák nem muzulmán nevét helyettesítették Allahhal. FEKETE, 1938. 118.

⁶³¹ MÉSZÁROS, 1976. 484–485.

⁶³² MÁRFI, 1996. 78–79.

A török hódítást követő években új etnikumként a raguzaiak is megjelentek Pécsen. Az ő letelepedésük a város kereskedelmi lehetőségeinek gyors változását mutatja. Az addig szinte kizárólagosan kelet-nyugati irányban folyó áruforgalom helyett Pécs a délről északra irányuló kereskedelem egyik regionális végpontjává vált. A piaci lehetőségeket mindig gyorsan felismerő raguzai kereskedők Belgrádon illetve Szarajevón keresztül behatoltak a Kárpát-medencébe, és új kolóniákat alapítottak Budán, Temesvárott, Pozsegán és a Dunántúlon egyedüliként Pécsen.⁶³³ Gyorsaságukat jelzi, hogy 1545-ben a raguzai Kis Tanács már egy itt elhunyt kalmár hagyatékával volt kénytelen foglalkozni. Elsőként a zvonriki Miho Ljubišić és a belgrádi Nikola Marinov Radonjić érkezett meg Pécsre 1545-ben; előbbi egy belgrádi kereskedőtől hitelbe felvett árun adott túl alig egy hónap alatt.⁶³⁴ Ők a következő két évben 21 alkalommal vettek fel hitelt különböző raguzai és belgrádi vállalkozóktól, több mint 5000 dukát értékben, tehát a város kedvező befektetésnek bizonyult. Hamarosan több raguzai kereskedő is feltűnt Pécsen. Közéjük tartozott Tomaš Petrović és Franjo Ivanović, akik szorosán együttműködtek a belgrádi Nikolával – aki egyúttal Petrović apósa is volt. Ezek az adatok egy családi alapon szerveződő, Belgrádból kiinduló pécsi üzleti kör meglétére utalnak.

Az 1540-es évekből öt személy ismert Pécsen, azaz a szűk piac miatt nem jelentek meg tömegesen a városban. Széleskörű kereskedelmi kiváltságaiknak köszönhetően azonban a legtehetősebb polgárok közé tartoztak, ezért jelentőségük jóval nagyobb volt, mint azt létszámuk alapján sejtteni lehetne. A vámnaplók tanúsága szerint jobbra ruházati cikkekkel kereskedtek, és ezeket már nem a nyugati piacról szerezték be, hanem a balkáni úton szállították a városba,⁶³⁵ majd a városban nyitott boltjukban árulták. Tevékenységüknek köszönhetően Pécsen már a 16. században jelentős szövetáru piac működött.⁶³⁶ A szövetáru mellett intenzíven foglalkoztak bőr- és viaszkereskedelemmel is.⁶³⁷ Pécs mellett a közeli Tolnán

---

⁶³³ MOLNÁR, 2009. Itt mondok köszönetet a szerzőnek, hogy használhattam még megjelenés előtt álló kéziratát. A raguzai kereskedőkre vonatkozó adatokat ebből a műből vettem, ezért külön már nem hivatkozom rá.

⁶³⁴ MOLNÁR, 1999. 190.

⁶³⁵ MÉSZÁROS, 1976. 476.

⁶³⁶ A 17. században Evlia a hódoltság legnagyobb textilközpontjának festette le a várost. EVLIA, 1985. 233.

⁶³⁷ MÉSZÁROS, 1976. 476.

szintén megvetették lábukat a 16. század közepén, és kereskedelmi kapcsolataiknak köszönhetően a Dél-Dunántúl a Zvornik és Szarajevó központú nyugat-balkáni kereskedelmi övezet részévé vált.

A felfutás azonban rövid életűnek bizonyult, a regionális kereskedelem irányításából a raguzaiak mindinkább kiszorultak, és helyüket egy boszniai származású réteg vette át. Az ő térnyerésük folyamatos volt a Dunántúlon, így Pécs városában is, és ennek köszönhetően az 1570-es évekre a raguzai kolónia megszűnt a városban. A bosnyák katolikus kalmárok megnövekedett súlya jelzi a régió etnikai arculatának megváltozását. A 17. században feltehetőleg már ezek a kereskedők szervezték az önkereskedelmet is, amire nagy szükség volt a hódoltságban, mert a muszlim épületeket ezzel fedték be, ám magyarországi lelőhely hiányában a nyersanyagot a Balkánról kellett szállítani.⁶³⁸ Pécs talán nekik köszönhetően volt az ólomkereskedelem egyik központja, ahol 1664-ben a fosztogató császári katonák több mint kilenc templom befedésére elegendő fémét zsákmányoltak.⁶³⁹ Mivel a középkor végén a fémkereskedelem szinte még egészében raguzai monopólium volt, ennek megszerzése a bosnyák kereskedők komoly sikerét jelentette.

Gazdasági befolyásuknak és társadalmi presztízsüknek köszönhetően a Pécsre költöző katolikus délszláv lakosság egyértelműen vezetőjüként tekintett a bosnyák kalmárookra, és befolyásukat tovább növelte, hogy a 17. század elejére számszerű fölénybe kerültek a magyar katolikusokkal szemben. Ez számos alkalommal komoly súrlódást okozott a két náció között, ám összességében döntő részük volt abban, hogy a katolikus vallás intézményrendszere fennmaradhatott Pécsen, segítve ezzel a város keresztény arculatának megőrzését.

Pécs a hódítók számára biztonságos városnak tűnt, ennek köszönhetően sokan választották lakhelyül. A muszlim vallási alapítványok számának gyarapodása azt mutatja, hogy a beköltözők valóban otthonuknak tekintették a várost. A rendezett pécsi zsoldlisták is azt bizonyítják, hogy a vár őrsége rendszerint fel volt töltve, és itt kisebb fluktuációval kell számolnunk más hódoltsági helyőrségekhez képest. Pécs a katonának álló balkániai vándorlásának kedvelt állomása lehetett, így az utánpótlás nem okozhatott gondot.⁶⁴⁰

---

⁶³⁸ GERŐ, 1980. 24.

⁶³⁹ Everhard Happel német szerző Pécs elfoglalásáról. MÁRFI, 1996. 90.

⁶⁴⁰ HEGYI, 1999b. 19.

A város vonzerejét az adta, hogy nem közvetlenül a határon, hanem egy békésebb régióban állt. A városban élő muszlimok számát gyarapították a szandzsákban javadalmat élvező tímáros szpáhik, akiknek a számát egy 1591-ben készült jegyzék kétszáz főben adta meg. Azt azonban nem tudjuk, hogy közülük ténylegesen hányan laktak Pécssett. Forrásaink mindenesetre több pécsinek tekinthető személyt is megemlítenek a 17. századból. A muszlim elit beágyazottságát mutatja, hogy közülük sokan már nagyon korán igyekeztek ingatlanhoz jutni Pécssett, vagy a város határában. A Kászim bég klientúrájához tartozó Musztafa vajda egy Pellérdhez közeli földbirtok (csiftlik) haszonélvezője volt és a Tettyén egy malmot is vásárolt magának.⁶⁴¹ Kászim bég szintén szerzett magának ingatlant Pécs közelében, Mehmed bégnek pedig a városban – valószínűleg a Szigeti kapu környékén – volt a nevének egy csiftlik, és öt további alapítványi kaszáló Pécs határában.⁶⁴²

A kincstári adók beszédésének bérlete jó befektetésnek tűnt a tartomány gazdagsága miatt. A pécsi szandzsák az öt leggazdagabb között volt a hódoltságban, legalábbis a tartományok élén állók javadalmai alapján.⁶⁴³ Maga Pécs a mindenkori szandzsákbég tímárbirtoka volt, ám az udvar – meglehetősen önkényesen válogatva – saját kezelésében tartott néhány jövedelemforrást, és ezt a bevételi csoportot (mukátaa) szabályos árverésen áruba bocsátotta.⁶⁴⁴ 1546–1548 között Músza bin Hüszein boszniai és Mehmed bin Szülejmán edirnei lakosok bérelték a szandzsák mukátaa jövedelmeit összesen 470.000 akcse összegért. Ebből Pécs és Siklós bérlete 270.000 akcsét tett ki, de jövedelmezőségét – és az egyre nagyobb adóztatási kedvet – mutatja, hogy folyamatos volt a fluktuáció a bérlők között, és az összeg is meredeken emelkedett.⁶⁴⁵ A pécsi bérletek 1564-től Hüszev pécsi szerbölük,⁶⁴⁶ Ali Iljász janicsár és Iszkender Arnaud pécsi lakos kezén voltak, és bérletösszegük három évre 419.000 akcse volt.⁶⁴⁷ A gazdag tartomány lehetővé tette a hódítók számára, hogy megszedjék magukat, és közülük a szerencsésebbek jelentős vagyonokat halmoztak fel. Az 1559 nyarán Pécssett elhunyt Ibrahim bég után ingóságainak elárverezéséből és

---

⁶⁴¹ DÁVID, 1996. 41.

⁶⁴² MÁRFI, 1996. 76–77.

⁶⁴³ DÁVID, 1993. 175.

⁶⁴⁴ SZAKÁLY, 1992. 134.

⁶⁴⁵ VELICS–KAMMERER, 1890. 177.

⁶⁴⁶ Szerbölük vagy bölükbasi: tizedes.

⁶⁴⁷ VELICS–KAMMERER, 1890. 312–313.

kézpénzben kuporgatott vagyonából 70.651 akcse maradt hátra.⁶⁴⁸ De nem csupán magasabb rangúakra mosolygott a szerencse Pécs városában: Ali bin Hadzi Mehmed pécsi azab hagyatéka is 2665 akcsét tett ki, ami ha nem is mérhető Ibrahim vagyonához, mindenesetre tisztességes summa egy közkatonának.⁶⁴⁹

A katonai foglalkozást űző muszlim lakosság mellett megjelentek a hadsereg által teremtett piac húzóerejében bízó civilek is, és nagy számban telepedtek meg a város területén, illetve a külvárosok frekvenciáltabb pontjain. Ők elégítették ki a helyi katonaság igényeit, boltokat nyitottak, kézműves mesterségeket űztek. Az ő kényelmüket szolgálta a városban található nagyszámú vallásos és jóléti építmény is, igaz Evlia nyomán gyaníthatjuk, hogy ezek az intézmények túlméretezettek voltak a helyi muszlim lakosság számára képest, mert nem használták ki őket. 1564–1565-ben 42 bolt után fizettek bérletet tulajdonosaik, összesen tízezer akcse értékben. Rajtuk kívül tudunk még három mészárosról is ebből az esztendőből.⁶⁵⁰ Az állami összeírásban nem szerepeltek a magán- vagy alapítványi kézben üzemeltetett boltok, így az üzletek száma jóval több lehetett. 1567-ben harminc bolt után vetett ki az állam bérleti díjat, és ezek mindegyike muszlim lakos kezében volt. Az összeírásban szerepelt Haszan borbély, Ferhád kardműves, Pavko mészáros, Ferhád szabó, Sahmán szabó, Alihán baltás, Mahmúd szűcs és Hizir szűcs boltja. A katonaságnak a gazdasági életbe való bekapcsolódását mutatja, hogy két janicsárnak is volt ekkor üzlete a városban.⁶⁵¹ Az összeírások bizonytalanságát ugyanakkor jelzi, hogy három évvel később már 46 bolt után fizettek bérletet, igaz, több név egyezik az előző adatfelvételben közöltekkel. Ekkor már muszlim szabóval, mészárosokkal, kovácsokkal, kardművesekkel találkozunk, és mellettük feltűntek az új mesterségnek számító cukrász és sütő szakma képviselői is. A törökökkel sok fazekas is betelepült a városba, az itt talált nagyszámú délszláv eredetű kerámiamaradvány nekik tulajdonítható. Evlia Cselebi leírása alapján feltételezhető, hogy jó minőségű cserepeket gyártottak Pécsen, amelyek kivívták az utazó csodálatát.⁶⁵² A városban működött boltja a

---

⁶⁴⁸ FEKETE-KÁLDY-NAGY, 1962. 447.

⁶⁴⁹ Uo. 506.

⁶⁵⁰ VELICS-KAMMERER, 1890. 307–308.

⁶⁵¹ Uo. 377.

⁶⁵² EVLIA, 1985. 228.

tűkovácsoknak, a nagy valószínűséggel magyar Ferenc mester pedig erzenygyártással foglalkozott. Az összeírt kalmárok között több magyart találunk. Mihály, Ferenc és „Erzse” is kereskedelemmel kereste kenyerét.⁶⁵³ Jelentős a muszlim kézművesek aránya a csizmadiák és tímárok (tobakok) között, akik a Tettye-patak partjára települtek műhelyeikkel, és a külvárosokban laktak. Ők honosították meg itt a kordován és szattyánbőrök kikészítését, így Pécs ezen iparág hódoltsági központjává vált, mert cserzőanyaguk a szömörce, a Mecsektől északabbra már nem élt meg.⁶⁵⁴ A tobakok közül többen megpróbálták erőszakkal megszerezni a jezsuita szerzetesek Mindenszentek temetője mellett álló házát az 1630-as években, ám a pécsi bég megakadályozta őket ebben.⁶⁵⁵ A történetből számunkra annyi a tanulság, hogy a muszlim lakosság a városfalaktól távolabbi domboldalon is megtelepedett. Mivel a keresztényekkel szemben nem tudták a városparancsnoknál – még kenőpénz árán sem – érvényesíteni az akaratukat, ezért arra gyanakodhatunk, hogy eléggé súlytalanok voltak a városi hierarchiában. Sajnos az ő számukat a legnehezebb megbecsülni, mert az adóösszeírások ugyanúgy hallgatnak róluk, mint a 17. századi keresztény források. Azt azonban valószínűsíthetjük a mindennapi életük kényelmére emelt intézmények számából, hogy létszámuk korántsem volt elhanyagolható.

A magyarányú beköltözés ellenére Pécsen folyamatosan jelen volt a magyarság. A Pécs történetét kutató historikus sokkal szerencsésebb helyzetben van a hódoltság határán álló kisebb garnizonok lakossági arányait feltárni kívánó kollégáinál, akik csak a régészet tárgyi emlékeire támaszkodva, sokszor az írásbeli források adatainak ellenére tudnak a magyar továbbélésre következtetni, ahogy ezt Szigetvár, Babócsa, vagy éppen Visegrád esetében látjuk.⁶⁵⁶ Pécs magyarsága a 16. században megőrizte vitalitását, és a kezdeti időszakot leszámítva létszáma stagnált, vagy talán még emelkedett is. Pécs nem muszlim lakosságának a török megszállás utáni első összeírása 1546-ból maradt ránk. A nevek alapján a város tizenkét mahallájának mindegyikében jelentős létszámú magyar élt. Összesen 540⁶⁵⁷

---

⁶⁵³ VELICS–KAMMERER, 1890. 414.

⁶⁵⁴ RÚZSÁS, 1958. 36.

⁶⁵⁵ MOLNÁR, 1999. 239.

⁶⁵⁶ DÁVID–GERELYES, 2002. 81.

⁶⁵⁷ Vass Előd ötszázötvenet számolt, ám nem találtam meg a különbozot okát. MÁRFI, 1996. 67–69.

háztartásfő⁶⁵⁸ szerepel. A nőtlen egyháziakat leszámítva 529 háztartásnál élhetünk a szokásos ötös szorzóval, így 1546-ban 2695 keresztény lakost számíthatunk a városban. A számba vett háztartások közül azonban csak 180 volt köteles egyenként ötven akcse állami adót fizetni, hiszen háromszáz akcse ingó vagyon alatt adómentes volt a lakosság. Ez a városi magyarság szegénységét jelzi, mert Tolnán még 1557-ben is csupán a családok harmada volt a szegénységi küszöb alatt.⁶⁵⁹

1554-ben újabb adóösszeírás készült, amelyet Szakály Ferenc sokoldalúan hasznosított.⁶⁶⁰ Ebben 253 adófizető neve van feltüntetve,⁶⁶¹ közülük azonban már többen szlávok voltak, akik a legnagyobb tömegben a Szent Ferenc mahallében éltek.⁶⁶² Három kerület (Szent Ferenc (1), Kis Utca és Szent Tamás) adózó lakossága maradt színmagyar, a többi kerületben 18 „Tód”, két-két rác és horvát nevű családfőt írtak össze, amely a tisztán délszláv nevéekkel – hét fő – együtt az adófizető lakosság tizenhárom százalékát tette ki. Ezzel az adattal azonban óvatosan kell bánnunk, mert nem tudjuk, hogy a város szegényebb lakossága között milyen arányban voltak délszlávok, és egyelőre még az 50 %-kal megnőtt adófizető portaszámra sincsen magyarázat. Elképzelhető, hogy az első megrázkódtatást kiheverve Pécs lakossága ismét növekedni kezdett, és az is lehet, hogy a környező falvak lakossága költözött be nagyobb arányban a városba. További „új-donság” az előző összeíráshoz képest, hogy papokat már egyáltalán nem találunk, ez időre valószínűleg már elhagyták a várost. Ám ennek némileg ellentmond, hogy a katolikus hitélet – ahogy erre majd a következő fejezetben bővebben kitérek – mindvégig fennmaradt a század folyamán.

---

⁶⁵⁸ A kovács, deák és pap foglalkozásúak vannak külön feltüntetve a felnőtt férfiak közül. Az ő számukhoz jön még hozzá a háztartásfőké. Ez együtt 540. Ebből, ha leszámítjuk a családot nem alapító papokat, akkor 529 családfő jön ki. További három besorolás viszont bizonytalan. Feltüntet még 41 testvért, ők talán a háztartásfőknél a már felnőtt, de még külön családot nem alapított fiútestvérei lehettek. Ez még elképzelhető, de a 63 fiú gyanút kelt, és az összeíró hanyagságát sejteti. A 61 legény azt jelenti, hogy átlagban csak minden hetedik háztartásban volt alkalmazott, ami egy erősen önálló gazdaság képét mutatja, hiszen Tolnán ez az érték 1565-ben is húsz százalék volt. SZAKÁLY, 1992. 128.

⁶⁵⁹ 940 háztartásból 322 nem fizetett adót szegénysége miatt.

⁶⁶⁰ A dzsizje-deftert kiadta KÁLDY-NAGY, 1960. 13–15; SZAKÁLY, 1995a. 37–38.

⁶⁶¹ Szabó Pál Zoltán ez alapján 2500–3000 fős népességgel számolt. SZABÓ, 1941. 74.

⁶⁶² Egy Dimitre nevű kalmár élt a Szent Tamás mahallében, egy Petre nevű varga, és egy Petre nevű szűcs a Nagy utcában, és ugyanitt élt egy Dimitre nevű kerékgyártó is. A Szent Ferenc mahallében három biztosan délszláv nevű személyt találunk.

A 16. század második felében folyamatosan csökkenő számban írtak össze rája – azaz hitetlen – adófizetőket Pécssett. 1565-ben 200, 1582-ben pedig már csak 195 adózó volt a városban. Ez a tendencia azért meglepő, mert közben folyamatosan tágult az adóztatásba bevont lakosság köre, így elméletileg növekednie kellett volna az összeírt háztartások számának is.⁶⁶³ Egyelőre nem tudjuk ennek a csökkenésnek az okát, de az szinte bizonyosra vehető, hogy nincsen összefüggésben a lakosság számának változásával. Megkockáztatom, hogy a század folyamán még nőtt is a város népessége, egy 1570-ben készült adóösszeírásban ugyanis 558 adózó házat írtak össze.⁶⁶⁴

Az is valószínűnek tűnik, hogy a város kereskedelmi érdekei, piacai a várháborúk alatt sem sérültek, és a kedvező konjunktúra, ami valamilyenkor a 15. század végén kezdődött, az egész 16. században prosperitást hozott a térségnek, így természetesen Pécsnek is. Az 1554. évi összeírás alapján a régióban kiugróan magas volt az iparosok aránya Pécssett, az összeírt lakosság 44 %-a, 112 fő űzött valamilyen mesterséget a város falai között.⁶⁶⁵ A szabók és a vargák száma volt a legnépesebb, akik valószínűleg az itt szolgálatot teljesítő katonaság igényeit elégítették ki. Kiugró még a mészárosok magas száma, akik a szarvasmarha kereskedelemben voltak érdekeltek. Érdekes azonban, hogy a sütőipar teljesen hiányzott Pécsről, vagyis, ezen a téren önellátók voltak a háztartások. Bár az is lehet, hogy az összeírásunk nem teljes, mert nehezen hihető, hogy az itt szolgáló katonaság ellátására ne dolgozott volna néhány pék a városban.

Az adóösszeírások szerint a kereskedelemből élők számaránya változatlan maradt. 1546-ban az összes adófizető közül 22 deákot és 16 kalmárt írtak össze, akik az adózó lakosság 7 %-át tették ki.⁶⁶⁶ Hasonló eredményre jutott Szakály Ferenc az 1554. évi összeírást elemezve, ahol nyolc kalmárt, egy boltost, és kilenc deákot vettek számba.⁶⁶⁷ Ők továbbra is szoros kapcsolatokat ápoltak Tolnával illetve Dunaföldvárral, és előszeretettel

---

⁶⁶³ KÁLDY-NAGY, 1960. 6–7.

⁶⁶⁴ Az adatot Sudár Balázsnak köszönöm, aki most dolgozza fel ezt az összeírást.

⁶⁶⁵ Ezek a számok névelemzésen alapulnak, ezért természetesen nem pontosak, legalábbis nem tudjuk, hogy mindegyik Szúcs a nevének megfelelő foglalkozást űzte-e, vagy csak felmenőjétől örökölte a nevét. Mivel azonban a hódoltság minden városában ilyen alapon következtettek ki a városi kézművesek számát, ezért az egymással való összehasonlításban pontosnak tekinthetők. SZAKÁLY, 1995a. 37–38.

⁶⁶⁶ MÁRFL, 1996. 67–69.

⁶⁶⁷ SZAKÁLY, 1995a. 40.

látogatták az ottani vásárokat.⁶⁶⁸ A Duna menti mezőváros volt Pécs kisárutermelőinek a beszerző és értékesítő piaca, valamint a Duna melletti vásárokból irányuló forgalmának fontos állomása. A pécsi kereskedők megnövekedett súlyát jelzi, hogy az 1570-es évekre elhidegült a két város viszonya, a – szegekkel is kereskedő⁶⁶⁹ – mecsekaljai kalmárok valószínűleg egyre nagyobb konkurenciát jelentettek tolnai kollégáiknak. Ezért lendültek támadásba 1588-ban a tolnaiak, akik megpróbálták elérni, hogy Pécs kereskedőit az eretnokség vádjával együtt kereskedelmi embargóval sújtsák. A város jól felkészült, öntudatos unitárius polgársága azonban elhárította ezt a veszélyt. A felekezeti villongásba bújtatott kereskedelmi háborúból gyaníthatjuk, hogy a város régióban betöltött kereskedelmi szerepe a 16. század folyamán kiegyensúlyozott volt, a megszállás nem okozott gyökeres átrendeződést és Pécs jelentősége csupán ideiglenesen csökkent. A történeti szakirodalom szerint a pécsi kereskedők számára az aranykor a tizenöt éves háború folyamán ért véget. Tolna pusztulásával, és az európai kereskedelmi szokások megváltozásával Baranya jelentősége lecsökkent, és a következő században Pécs kereskedőinek teljesen más helyzetben kellett érvényesülnie. Ezzel a következtetéssel nem lehet vitatkozni, azonban a 17. századi jezsuita forrásokban továbbra is találunk adatokat katolikus pécsi kereskedőkre.⁶⁷⁰ Az 1612-ben Pécsre költöző jezsuita misszió költségeit a tehetősebb pécsi katolikus kereskedők és iparosok finanszírozták. Beszámolók viszonylag ritkán emlékeztek meg nagyobb adományokról, valószínűleg a pécsiek szerényebb anyagi körülmények között éltek és nem voltak olyan bőkezűek, mint belgrádi társaik. Közülük a magyar Szűcs Miklós és a délszláv kereskedők vezéralakja, Paulovich (Hagia) Miklós neve maradt fenn, mert ők többször segítették ki a jezsuita pátereket szorult helyzetükből. Sajnos a 17. századi pécsi iparosokról szintén keveset tudunk. Róluk ugyanis csak annak kapcsán szólnak híradások, hogy 1636-ban késhegyig menő vita tört ki közöttük a török hatóságnak fizetendő büntetéspénz miatt.⁶⁷¹ Az ezekben az évtizedekben dúló naptár-vita kapcsán kitűnik, hogy a pécsi kereskedők továbbra is a protestáns felekezetek által uralt piaci világban működtek, és ezért számukra létérdek volt a vásárok megszokott

---

⁶⁶⁸ Lásd az 1588. évi pécsi disputa előzményeit. VÁLASZÚTI, 1981. 14–16.

⁶⁶⁹ Szegekre mindvégig nagy szükség volt a hódoltságban. GERŐ, 1980. 24.

⁶⁷⁰ MOLNÁR, 1999. 219.

⁶⁷¹ Uo.

rendjéhez, és ezen keresztül a régi naptárhoz való ragaszkodás. A városi magyar kereskedő réteg dominanciáját mutatja, hogy a délszláv katolikusok akarata ellenére egészen a törökkor végéig fenn tudták tartani a régi naptárhoz való igazodást az időszámításban.⁶⁷²

A városi lakosság nagyobbik részét csak érintőlegesen foglalkoztatta a kereskedelmi érdekellentétekből fakadó vita, ugyanis mindvégig föld- és szőlőműveléssel foglalkozott. Az ő életük pontos rekonstruálása azonban nem könnyű. Vagyoni helyzetükre és életmódjukra a haláluk után feljegyzésre került hagyatékokból, és a török mukátaa jövedelmek összeírásából következtethetünk.

A város körüli terület túlságosan sáros és vizenyős volt ahhoz, hogy jó minőségű gabonát termeljenek rajta. Rúzsás megemlít egy ellenőrizhetetlen adatot, miszerint Pécs körül 1813 hold földön termett gabona,⁶⁷³ de az 1546-ban előírt száz kile,⁶⁷⁴ és az 1570-ben betervezett háromszáz kile búzátized nagyon alacsony értéknek tekinthető, amiből a város a saját szükségletét sem tudta fedezni. Tolnán 1580-ban kétezer kile búzátizedet irányoztak elő, és ez sem volt kiugróan magas arány.⁶⁷⁵ Arra gondolhatunk, hogy Pécs polgárai a szőlőművelésből és borkereskedelemből tartották fenn magukat. Erre utalnak a pécsi polgárok végrendeletei is, mert majdnem minden hagyatékban megemlítenek üres – vagy éppen teli – hordókat. 1564-ben Boros Albert után öt hordó, két csöbör és egy szőlő maradt, Bertalan István egy házat kerttel, másik három kertet és egy hordót hagyott maga után, Guta István hagyatékában pedig két kertet és két hordót írtak össze.⁶⁷⁶ Evlia Cselebi is feljegyezte, hogy a városban 6160 szőlőskert van összeírva, és ezért többen úgy vélték, hogy Pécs valójában Szerémhez tartozik.⁶⁷⁷ Az 1680-as években 3810 kapás szőlő került jegyzékbe. Ezek közül a legtöbb az Ürögi hegyen, a város nyugati oldalán helyezkedett el, de jelentős mennyiségű szőlő volt a Kaposvári hegyen, amit a Vaskapun keresztül lehetett a legkönnyebben megközelíteni. Összeírtak még a Tettyén, a Meszes és a

---

⁶⁷² MOLNÁR, 1999. 231–233.

⁶⁷³ RÚZSÁS, 1958. 40.

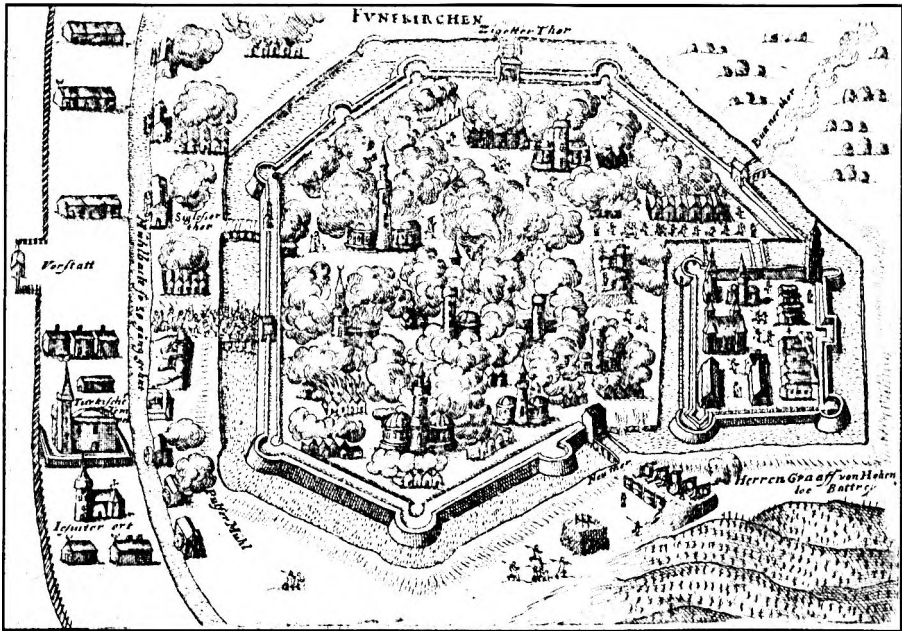
⁶⁷⁴ A 20 okkás isztambuli kile 25,65 kg búzának, 22,25 kg árpának felelt meg, de hangsúlyozni kell, hogy ezek csak hozzávetőleges támpontul szolgálhatnak. KÁLDY-NAGY, 1985. 9.

⁶⁷⁵ SZAKÁLY, 1992. 137.

⁶⁷⁶ VELICS-KAMMERER, 1886. 309.

⁶⁷⁷ EVLIA, 1985. 234.

Szenes, valamint a Munkád hegyén is kerteket.⁶⁷⁸ A Pécssett termelt szőlők nagy része vörös volt, ahogy azt 1664-ben Esterházy Pál feljegyezte.

7. kép Pécs 1664. évi ostroma

A szőlőművelést kevésbé érintették a tizenöt éves háború következtében megváltozott gazdasági viszonyok, még a 17. században is jól jövedelmező üzletágnak számított. Ennek köszönhetően a jezsuita atyák is egyre nagyobb mértékben kapcsolódtak be a borkereskedelembé. Egyes szőlőket végrendeletek útján kaptak meg, másokat, főleg a század második felétől kezdve, vásárlás útján szereztek meg.⁶⁷⁹

A város lakóit sújtó musttized összege azonban egy ettől eltérő képet tár elénk. Az előbb elmondottak alapján arra gondolnánk, hogy a török kori Pécsre nagy volumenű bortermelés volt jellemző. 1546-ban azonban 220 cseber musttized bevétellel számoltak 14.400 akcse értékben,⁶⁸⁰ 1570-ben pedig 323 csöbör után vártak jövedelmet a kincstári adószedők. Ez utóbbi körülbelül évi 1500 hektoliter bor előállítását jelenti. Ez azonban nem túlságosan sok, főleg ha hozzátesszük, hogy Tolnán 1565-ben 7000 hektoliter

⁶⁷⁸ RÚZSÁS, 1958. 44.

⁶⁷⁹ MOLNÁR, 1999. 220.

⁶⁸⁰ MÁRFI, 1996. 68.

bort termeltek.⁶⁸¹ Ennek a paradoxonnak a feloldása még várat magára. A város mezőgazdasági termelését vizsgálva feltétlenül meg kell említenünk a Pécs körül elterülő gyümölcsösöket, amelyekről Evlia is elragadtatással nyilatkozott. Mindent összevetve egy jobbára mezőgazdasági termelésből élő keresztény lakosság képe rajzolódik ki előttünk. Életükről azonban ma még nem tudunk minden tekintetben árnyalt képet alkotni.

A városi polgárok végrendeleteiből sajnos semmi, és az utánuk felvett hagyatékokból is csupán töredékek kerültek elő eddig. 1564-ben összesen 26 elhunyt után készült hagyatéki leltár, akik közül 13 volt magyar. Bár ez a kép rendkívül töredékes, mégis megpróbálhatunk belőle néhány következtetést levonni. A Katicának nevezett hölgy után maradt a legnagyobb értékű hagyatéka, összesen 4000 akcse értékben. Ez azonban korántsem tekinthető kirívónak, sőt, inkább egy átlagos polgári vagyonnak felel meg. Tehát a kérdéses időszakban vagy nem halt meg Pécsen gazdag ember, vagy az itteni polgárság nem volt túl vagyonos. A következő elhunyt, Varga Simon, csak azért került ilyen előkelő helyre a maga 2796 akcsés hagyatékával, mert a házat is elárverezték, és két üres és két tele hordót is hagyott maga után. Őket követte a már említett Boros Albert, illetve Róza és Erzsébet, körülbelül 1500 akcse értékkel. Utánuk nagy ugrás következik; a többi hét elhunyt közül Szücs Péter bírt a legtöbb értékkel, mert négy szőrmebundát, egy szőrmés felöltőt, és némi készpénzt hagyott maga után 644 akcse értékben.⁶⁸² Ezek alapján egy középosztály alsó részén élő és egy kifejezetten szegény réteg létezésére gyanakodhatunk, ám ez a kép a későbbiekben még pontosításra szorul.

Ahogy láttuk, a városi élet szegmenseiről és lüktetéséről plasztikus képet kapunk a török adóösszeírások tanulmányozásából. 1570-ből⁶⁸³ és 1592-ből is maradtak fenn Pécsre vonatkozó tímárdefterek, amelyek adataiból felmérhetjük a város gazdasági állapotát.⁶⁸⁴ 1570-ben Pécs szandzsákbégi hászváros volt, lakói Mehmed bégnek tartoztak földesúri adóval. Mehmed 280.000 akcsés javadalmából 65.000 akcsét kellett a város rájáitól behajtania. Azt sajnos nem tudjuk, hogy milyen termelői potenciál és gazdasági szerkezet húzódik meg e szám mögött, de az összbevétel egy

---

⁶⁸¹ SZAKÁLY, 1992. 112.

⁶⁸² VELICS-KAMMERER, 1890. 309–311.

⁶⁸³ Ennek egy része megjelent Vass Előd fordításában. MÁRFI, 1996. 76–77; SZAKÁLY, 1992. 127.

⁶⁸⁴ Ezeket az adatokat Hegyi Klárától kaptam, akinek itt szeretném megköszönni a segítségét.

prosperáló várost feltételez. A kincstár által magának megtartott, és ebben az évben beszedett mukátaa megoszlásából ennél részletesebb képet szerezhethünk a város életéről. A bérbe adott kincstári birtokok jövedelmeinek beszédésével megbízott emín összesen 140.500 akcséra számított a forgalmi adókat, büntetéspénzeket, piaci bevételeket magába foglaló bérletekből, az előző évek átlagát figyelembe véve. A bor és textil-kereskedelemből 22.000, a piaci illetékekből, állatvámokból, vásárpénzekből 23.000, a kincstár által bérbe adott negyvenhat bolt után 16.000, a sörfőzés állami monopóliuma után 3500, a birkafej árusításból 4000, az üresedésben levő tímár birtokok kezelése után (mabein) 10.000, és a hagyatékok, elhagyott ingatlanok révén 20.000 akcse bevételre számított az állam. Ehhez jött még hozzá az állatvágásért járó 5000, és a gyertyaöntés, bírósági büntetések, valamint a rejtélyes tartalmú „egyéb kategóriák” miatt megugrott 35.000 akcsés jövedelem. Az adatok szerint élénk regionális piaci élet volt a városban, ahol nagyobb mennyiségben forgalmaztak bort és szövetárut, de mellette állatok adásvételével is foglalkoztak. Az állatok közül a lovat és a szarvasmarhát emelték ki külön. A bevételi összegek közül a boltbér tűnik jelentősebb tételnek, mert általában nagyon alacsony díjért lehetett bérelni üzletet az államtól. Lényegesen nem tértek el ettől az 1592. év hasonló számadásai sem. Ekkor Mahmúd bég volt a város földesura, akinek 73.000 akcse értékben számították fel Pécsset, de a pénz inflálódása és az egyébként is bizonytalan válságos helyzet miatt ezt nem tekintjük számottevően eltérőnek az 1570. évi adattól. A mukátaa jövedelmek átnézése után azt látjuk, hogy az összeíró meglehetősen sematikusan dolgozott, csupán három helyen tért el az összeg az előző összeírásban feltüntetett adatoktól. Szövetáru és bor forgalmazásából ekkor 27.000, a piaci illetékekből, vámokból, vásárpénzekből 26.000, a hagyatékokból pedig 25.000 akcse jövedelmet irányoztak elő. Ez alapján elmondhatjuk, hogy Pécs a hódoltságban egy átlagos teherbírású, védettsége, és megközelíthetősége miatt azonban jó piacközpontként működő város volt, és ezért a Balkánról északra költözők célállomásává vált.

A tizenöt éves háború sok megpróbáltatást okozott a városnak és a régióknak egyaránt, és komoly változásokat indukált Pécs társadalmában. Már 1593-ban Szinán nagyvezír felvonuló csapatai elől szétrebbentek a Duna menti falvak, 1599-ben pedig Pálffy Miklós hajdúcsapatai győzedel-

meskedtek Tolna mellett.⁶⁸⁵ A hadműveletek következtében Tolna ideiglenesen elnéptelenedett,⁶⁸⁶ eltűnt az addig szépen fejlődő Ete,⁶⁸⁷ és Baranya is megszűnt a szultán birodalmának virágzó tartománya lenni. 1600-ban a Kanizsa környéki szabad hajdúk Nagyharsányt lepték meg és elhajtották a lakosok minden marháját. A falu ezután a mohácsi bégtől kérte sérelme orvoslását.⁶⁸⁸ A tizenötéves háborúban gyakran teleltek seregek Pécssett, 1593-ban a kisázsiai, 1597-ben Lala Mohamed, 1598-ban pedig a ruméliai beglerbég téli szállása volt a város.⁶⁸⁹ Az ugyancsak a környéken pihenő tatár csapatok is mérhetetlen szenvedést okoztak a környék lakosságának, akiknek eddig nem voltak tapasztalataik a téli pihenőjüket itt töltő megszállók pusztításáról. 1604-ben Pécsset is elérte a háború, a rátörő hajdúk – ahogy egy kortárs beszámolóból arról értesülünk – 24 házat felgyújtottak.⁶⁹⁰

8. kép Az 1664-ben ágyúzott város madártávlati képe

Tolna példáján felbuzdulva a század folyamán Baranyából is egyre többen választották biztonságosabb lakhelyül Kecskemétet illetve Nagykő-

⁶⁸⁵ SZAKÁLY, 1973–74. 259–260.

⁶⁸⁶ HEGYI, 1985. 234.

⁶⁸⁷ Holub szerint Ete 1620–1627 között néptelenedett el. DÁVID–GERELYES, 2002. 81. Valójában azonban a hosszú háború viharai pusztították el a települést, és a 17. század elején már pusztta volt. Lakói Decsre költöztek, és onnan jártak vissza művelni az „etei pusztta föld”-et. MOLNÁR, 2006. 66–67.

⁶⁸⁸ DANKÓ, 1966. 186.

⁶⁸⁹ RÚZSÁS, 1961. 78.

⁶⁹⁰ FITZ, 1931–1932. 6–7. „Bald... seind auch... wie man schreibt... zu Fünff Kirchen 24... Häuser, welche ort alle dem Turgen genhörig, auszugebrunnen.”

röst, és a hosszú háború után lakatlan Kiskunhalast is zömmel baranyaiak népesítették be újra.⁶⁹¹ A megerősödő kettős adóztatás is nagy szerepet játszott abban, hogy 1677-ben 17 baranyai-somogyi faluból 99 család menekült Kecskemétre.⁶⁹² A város a Délkelet-Dunántúl pusztulásával párhuzamosan emelkedett fel, hiszen a menekülők közül többen itt letek új otthonra. 1689-ből fennmaradt „Az Kecskemétieknek it való lakasarul és jobbágy-ságokrul való Ratio”, amelyben a város húsz tizedében külön vannak feltüntetve az itt lakók, és a beköltözők. Az 560 összeírt személyből 331 volt betelepülő, közülük 182 fő érkezett Baranyából, ami az összes beköltöző 56 %-át jelentette. Ezek közül egy főről tudjuk bizonyosan, hogy Pécsről érkezett, mert neve mellett külön feltüntették eredeti lakhelyét.⁶⁹³ Az összeírtak közül Pécs felszabadulása után három család költözött vissza a városba. A század folyamán Pécs magyar lakosságát nagymértékben apasztotta az elvándorlás, tovább alakítva Pécs társadalmi összetételét.

A fejezet összegzéseként elmondhatjuk, hogy a muszlim lakosság beáramlásával Pécs társadalma és gazdasága nagyban megváltozott. Új mesterségek jelentek meg, míg mások elsorvadtak. Az újonnan érkezők azonban a kereskedelemben nem tudtak jelentős szerepet játszani, és nem találkozunk a forrásokban olyan tőkeerős muszlim-török vállalkozóval sem, aki konkurenciát tudott volna teremteni a raguzai, vagy éppen a magyar kereskedőknek. Ez a kép általános a hódoltság területén. A Balkánról bevándorló lakosság mindvégig gazdasági függésben maradt a meghódítottaktól, nem sikerült sem piacot szerezniük maguknak, sem olyan termékkel fellépniük, ami növelte volna súlyukat a hódoltságban. Az Oszmán Birodalom mindvégig megmaradt hadigazdaságnak, és ennek köszönhetően a kereskedelem kérdéseivel nem foglalkozott átfogóan. A Porta csak az állami egyenes adók emelésének módszerét ismerte a gazdasági bajok orvoslására,⁶⁹⁴ ezzel azonban elsorvasztotta a meghódított tartományt, és így valójában aláásta uralmának alapját. Ennek következtében választották oly sokan a városból való elköltözést. Az oszmán gazdaságpolitika, sőt valójában a török berendezkedés csődjét mutatja, hogy a 17. században – eltérően a 16. századtól – immár a törökök is magyar pénzben számoltak a hódoltságban.

---

⁶⁹¹ SZAKÁLY, 1993. 15.

⁶⁹² IVÁNYOSI, 1982. 109.

⁶⁹³ IVÁNYOSI, 1985. 17.

⁶⁹⁴ HEGYI, 1983. 354.

Ezzel együtt az akcse értéke meredeken zuhant, és ki is kopott a magyar piacról.⁶⁹⁵ Az Oszmán birodalom agóniája azonban száz évig elhúzódott a magyarországi tartományokban, és ennyivel több idő állt rendelkezésre ahhoz, hogy Pécs balkáni vonásai elmélyüljenek.

A keresztény lakosság továbbélésének, és gazdasági dominanciájának ellenére Pécs a 17. századra látszólag muszlim-török várossá változott. Az Oszmán Birodalom megannyi városához hasonlóan Pécsett is megünnepelték 1639-ben Bagdad elesét. Az ünnep alatt a bor(!) és az ürü hatására a muszlim(!) lakosok kezdtek garázdálkodni a városban, a jezsuitákat börtönbe hurcolták és ott megbotozták.⁶⁹⁶ Ez a kép már hamisítatlan balkáni hangulatot áraszt, és hatásosan érzékelteti a város török kori társadalomfejlődésének árnyoldalait. A gazdasági-társadalmi téren bekövetkezett negatív jelenségeket azonban ellensúlyozta, hogy Pécs jelentősége a művelődés terén mindvégig megmaradt, sőt immár nem csak a régi keresztény szellemiségnek, hanem a hódoltsági muszlim hitéletnek is virágzó központjává vált.

---

⁶⁹⁵ HEGYI, 1987–88. 81–82.

⁶⁹⁶ MÁRFI, 1996. 84.

Hitélet és művelődés Pécsen a törökkorban

I. Pécs és Baranya vallási viszonyai a 16. században

A törökkori Pécs történelmének egyik legizgalmasabb fejezete az itt élők hitéletének és művelődési viszonyainak bemutatása. Sajátos módon – a korábbi fejezetekkel ellentétben – a 17. századra vonatkozóan sokkal bővebb ismeretekkel rendelkezünk, mint az azt megelőző évszázadot tekintve. Ennek az az oka, hogy a trienti zsinat után megújuló katolikus egyház ekkorra tudta felépíteni a hódoltsági missziózást végző intézményrendszert. A Dél-Dunántúlon aktív jezsuiták Pécsen rendezték be rezidenciájukat, és rendszeres beszámolóik a pécsi hitélet legfontosabb dokumentumai. A misszionáriusokkal párhuzamosan a térségben mindvégig jelen voltak a protestáns prédikátorok is, akiknek a 16. századi működéséről több feldolgozás született,⁶⁹⁷ és akik a következő évszázadban is fontos szerepet töltek be Baranya – és ezen belül Pécs – művelődésében. Az elmúlt években kitűnő munkák sorában tárták fel a térségben szolgáló misszionáriusok,⁶⁹⁸ vizitátorok,⁶⁹⁹ és a különböző felekezetek prédikátorainak életútját, publikálták levelezéseiket, jelentéseiket. Ezekből egy rendkívül színes vallási élet rajzolódik ki, ahol a katolikus, református, unitárius felekezetek egymást gazdagító szimbiózisban éltek az oszmán hatalom árnyékában.⁷⁰⁰

A középkor folyamán Pécs egy virágzó egyházmegye központja volt, ahol a plébániai és kolostori iskolákban magas színvonalú képzés folyt. A jól működő katolikus oktatási hálózat azonban az 1540-es évek elején, az állandó háborús állapot miatt összeomlott. Szigetet és vonzáskörzetét leszámítva a terület oszmán megszállás alá került, és az állandó bizonytalanság miatt a kolostori és káptalani iskolák bezárták kapuikat.⁷⁰¹

---

⁶⁹⁷ A fejezet megírásához Molnár Antal 1999-ben megjelent tanulmányát forgattam a legnagyobb haszonnal, aki a témára vonatkozó összes releváns szakirodalmat használta. MOLNÁR, 1999. Ezért én nem törekedtem a teljességre a szakirodalom terén, csupán a legfontosabbakra hivatkozom. KATHONA, 1974; BOTTA, 1989; BENDA, 1991.

⁶⁹⁸ Vásárhelyi György életrajzát megírta: HOLL, 1983. Don Simone Matkovich életére lásd: TÓTH, 1997; MOLNÁR, 1998.

⁶⁹⁹ HOLOVICS, 1966; FRICSY, 1984.

⁷⁰⁰ A teljesség igénye nélkül: FRICSY, 1982; FRICSY, 1987; FRICSY, 1991; BORSA-TÓTH, 1989; MOLNÁR, 1995; TÓTH, 1999.

⁷⁰¹ Sellye 1532-ben, Pozsega (Požega) 1537-ban, Nékse (Našice) 1542-ben pusztult el. Pereskére 1533 után, Ozoráról 1535 után nincsen működésüket alátámasztó adatunk. KARÁCSONYI, 1922. 99; 228; KARÁCSONYI, 1924. 132–136.

Ezzel megszűnt a papi utánpótlás helyi képzése, és a legszélesebb társadalmi beágyazottsággal rendelkező világi alsópapság intézménye jöveteletlen károkat szenvedett. A világiakhoz hasonlóan a szerzetesrendeket sem kímélte a háborús pusztítás. A hódoltság egész területén mindössze Jászberényben, Szegeden és Gyöngyösön maradtak ferences rendházak.⁷⁰² 1542-ben az összeírások az egyházmegye területén 323 faluból már csak 70 településen említettek összesen 84 papot.⁷⁰³ 1546 körül a simontornyai szandzsák 112 lakott helységéből már csak harminchatban volt pap. A pécsi szandzsák szentlőrinci kerületében ugyanekkor 42 településen 8 papot írtak össze. Ez általános tendencia volt, így az adatokból megállapítható, hogy a század közepére a török megszállás körülbelül 65 %-os kárt okozott a plébániahálózatban. A következő években folytatódott ez a tendencia. 1559-ben a budai szandzsákban a tizenhárom évvel korábban összeírt 76 klerikus közül mindössze kilencet találtak meg eredeti helyén és csak minden tizenhatodik településen volt pap.⁷⁰⁴

A katolikus hierarchia összeomlása megkönnyítette az ekkor megjelenő lutheri eszmék gyors térhódítását a pécsi egyházmegye területén.⁷⁰⁵ A gazdag mezővárosokból az 1540-es évek elején még katolikusként külföldi egyetemen szerencsét próbáló férfiak Wittenbergből hazatérve ellenállás nélkül vehették át a sorra megürült plébániákat, és ezáltal könnyedén téríthették át az ott élő lakosságot. „A korábbi városi plébániai iskolák élték tovább életüket reformált hitben gondolkodó iskolarektorok vezetésével.”⁷⁰⁶ A katolikus egyházszervezet meggyengülése is szerepet játszott abban, hogy a magyarországi reformáció nem erőszakosan akarta az egyházi hierarchiát felszámolni.⁷⁰⁷ A sikeres és gyors vallásváltás okai összetettek. A jelentős tőkével és erős öntudattal rendelkező gazdag mezővárosi polgárság kifejezetten fogékony volt az új tanokra, érdeklődtek a legégetőbb vallási kérdések iránt, így ezekben az évtizedekben pezsgő vallásosság jellemezte a magyar mezővárosi társadalmat. Az új tanok gyors terjedését az állam meggyengüléséből fakadó politikai kényszerhelyzet is segítette.

---

⁷⁰² SZAKÁLY, 1991. 246. 1526-ban még 70 ferences kolostor működött 1500 taggal, 1534-ben már csak 773 szerzetes volt, míg 1605-ben öt rendházban mindössze 30 fő élt. ADRIÁNYI, 1991. 13.

⁷⁰³ HORVÁTH-TIMÁR, 1973; FRICSY, 1981. 69.

⁷⁰⁴ SZAKÁLY, 1984. 52–54.

⁷⁰⁵ PAYR, 1924; KATHONA, 1974; THURY, 1998.

⁷⁰⁶ MÉSZÁROS, 1984. 112.

⁷⁰⁷ PÉTER, 1995. 9–10.

Az oszmán hatalom viszonyulása a keresztény felekezetekhez régóta vitás kérdés a magyar történettudományban. Szakály Ferenc tudatos koncepciót vélt felfedezni abban, hogy 1541 és 1552 között Luther követőinek a törökök minden létező segítséget megadtak, miközben a Habsburgokat támogató katolikus hierarchiát kegyetlenül üldözték.⁷⁰⁸ Szerinte a hódítók korábbi tapasztalataik alapján az új egyházban – a balkáni autokefál ortodox egyház mintájára – a hódítás konszolidációjának eszközét látták. 1549-ben Eszéki Imre tolnai prédikátor úgy vélte, hogy: „... a török bírák, akiket az ő nyelvükön kádínak hívnak, szintén kedveznek nekünk”. 1550-ben Dervis pécsi bég pedig egy hitvitát azzal zárt le, hogy elrendelte, a szandzsákjában ezen túl csak protestáns felfogás szerint lehet igét hirdetni.⁷⁰⁹ A megszállók 1552 után azonban belátták, hogy a protestáns egyház is ellenségnek tekinti őket, és mivel a végvári katonaság is reformátussá vált, a további engedmények feleslegessé váltak. Ezt a képet finomította Molnár Antal, aki szerint nem létezett kimondottan egységes oszmán valláspolitikai döntéseikben inkább csak a pragmatizmus dominált, és a fő cél az volt, hogy a helyi lakosságot megnyerjék maguknak. A hódítók protestáns többségű területen az új irányzatot támogatták, de Gyöngyös környékén, ahol az ottani ferences kolostor hatására fennmaradt egy katolikus tömb, a szerzetesekben kerestek szövetségest.⁷¹⁰

A pécsi egyházmegye területén is ilyen módon történt meg a plébániák és az ezekhez kötődő iskolák vallásváltása. A megszűnő papi utánpótlás, a hadak által elkövetett atrocitások és a természetes elhalálozás révén legtöbbször békés módon vette át egy-egy reformátor a településeken a hitélet vezetését. A reformáció gyors terjedését mutatja, hogy az 1540-es évek vége felé kiépült lutheránus egyházszervezetet gyorsan követte a helvét irányzat, majd az unitárius felekezet egyházzá szerveződése. A gazdaságilag prosperáló mezővárosok lakói kiemelkedő iskolákat tartottak fenn a század folyamán.⁷¹¹ Protestáns oktatási intézmények működtek a század folyamán Pécsen, Pakson, Dunaföldváron, Patajon, Bölcskén, Mátyokon és Etén. Lutheránus központok voltak a korai időkben Laskó,

---

⁷⁰⁸ SZAKÁLY, 1984. 51–59.

⁷⁰⁹ FODOR, 2003. 95.

⁷¹⁰ MOLNÁR, 2002. 110–114.

⁷¹¹ VARGA, 2005. 253–254.

Hercegszöllős, Vörösmart, Tótfalu, Tordafalva és Mohács.⁷¹² Dél-Baranya erejét mutatja, hogy innen származott Kopácsi István, aki később megszervezte a sárospataki kollégiumot és Laskai Csókás Péter, aki idővel a marosvásárhelyi kollégium tanára lett.⁷¹³

Az 1570-ben Erdélyből érkező unitáriusok révén tovább színesedett a pécsi egyházmegye vallási térképe.⁷¹⁴ A brutalitásoktól sem mentes vallási villongások után erős közösségeik jöttek létre Pécs mellett Siklóson és Nagyharsányban is. A század végére megszűntek a heves felekezeti összetűzések, az összes protestáns felekezet felállította saját egyházszervezetét, és Baranya konfesszionális határai megszilárdultak.

Pécs reformációjának korai szakaszáról szinte semmit sem tudunk. Feltételezhető, hogy lakossága a régió egészéhez hasonlóan a török megszállás utáni években a lutheri, az 1550-es évektől kezdve pedig a helvét irányzathoz csatlakozott.⁷¹⁵ Az 1570-es évek elején új irányzat telepedett meg Pécsen. Az 1572 óta Baranyában tevékenykedő Jászberényi György unitárius prédikátor valamikor 1575 körül áttért Pécs polgárságát,⁷¹⁶ és ekkortól kezdve a mecsekaljai város a hódoltsági unitarizmus egyik fellegvárának számított. A felekezeten belül – Jászberényi tanítómesterének, Alvinczi Györgynek a hatására – valószínűleg a nonadorantista irányzatot képviselték, ami erősen bibliofilológiai irányultságú volt.⁷¹⁷ Ehhez pedig Pécs könyvellátottsága megfelelő lehetett. Erejüket mutatja, hogy a keresztények kezén maradt egyetlen kőtemplomot, a Mindenszentek templomát a katolikusokkal megosztva használhatták. Pécs unitárius hitre való áttérése talán összefüggésben állhat a felekezet egyházszervezeti megszületésével, ugyanis 1575-től datálható, hogy Jászberényi György pécsi elsőlelkész a dunántúli unitáriusok első püspöke lett.⁷¹⁸ Az addig döntően református pécsi polgárság nagyobb része az új hitre térhetett, mert a török hatóságok megtiltották a helvét vallás nyilvános gyakorlását. Dán Róbert feltételezte,

---

⁷¹² PAYR, 1924. 488–507.

⁷¹³ BENDA, 1991. 89.

⁷¹⁴ Alvinczi György Dávid Ferenc mellett volt rektor Kolozsvárott. Rajta kívül még Válaszúti György és Jászberényi György érkezett Erdélyből. Alvinczi hatására lett Tolnai Ambrus Lukács Wittenberget megjárta laskói lelkész unitárius. SZAKÁLY, 1994. 19.

⁷¹⁵ MOLNÁR, 1999. 184.

⁷¹⁶ A baranyai unitarizmus kezdeti történetére lásd: SZAKÁLY, 1994; BALÁZS, 1998; BALÁZS, 1999.

⁷¹⁷ BALÁZS, 1998. 98. Az irányzat tagadta Krisztus imádhatóságát, mert teológiájában a Szentháromság tan ellenében Istent helyezte a központba.

⁷¹⁸ Uo. 68–69.

hogy a török hatóságok feltűnő engedékenységében az a felismerés is szerepet játszott, hogy a keresztény felekezetek közül az unitárius teológia áll legközelebb az iszlámhoz.⁷¹⁹ Az unitárius prédikátorok nemzedéke valóban reménykedett az iszlámmal való kiegyezésben, és foglalkoztak a Korán és a Biblia kapcsolatával.⁷²⁰ A kérdés megnyugtató rendezése még a jövő kutatásaira vár, ám azt elmondhatjuk, hogy az első évtizedekben zavartalanul élhettek a hódoltságban a máshol már üldözést elszenvedő unitárius gondolkodók. Jászberényi munkáját segítette a kiváló felkészültségű Válaszúti György, és 1582-ben itt lelt menedéket Bogáti Fazakas Miklós költő-teológus is, aki Pécssett írta meg az *Apokalipszis kommentár* első változatát.⁷²¹

Bogáti Fazakas – aki az Ó- és Újszövetség viszonyának értelmezésében végzett úttörő munkát – határozottan tagadta, hogy lenne kapcsolat a Szentírás két nagy egysége között. Felfogása szerint Jézus felváltotta a Tórát, és nem abból született, azaz Jézus a megjövendölt új messiás. Bogáti már Pécsre kerülése után, 1582. július 5-én önálló tanulmányban fejtette ki véleményét a Szentlélekről: szerinte az Isten egy és oszthatatlan, ez pedig egyedül az Atya. Bogátinál nem csak Dávid Ferenc és Jacobus Palaeologus, de protestáns szerzők is felbukkannak előképként. A prédikátor teológus 1582. június 22-én fejezte be Pécssett azt a ma még lappangó vitairatot, amely a *Theses N.P.B. ex Concione nescio cuius quae vacatur Epistola ad Hebraeos* címet viselte. Ebben a munkában Luther és Erasmus után ő is eljutott odáig, hogy a Zsidókhoz írt levelet megtagadja Páltól, ugyanis – szerinte – a zsidók Jézus megölése miatt elvesztették kiválasztottságukat, a pogányok számára pedig megnyílt a megváltás lehetősége, sőt tettük miatt a zsidókra még jogos bosszú is árad. Munkái elvi alátámasztásához sokat használt a Rotterdami Erasmus *Novum Instrumentum* című munkáját, amely később Válaszútinak is fontos segédkönyve lett a *Pécsi Disputa* megírásához.⁷²² Bogáti mai ésszel nehezen követhető, bonyolult teológiai okfejtése azt mutatja, hogy Pécssett egy művelt, erős iskolával, jól felszerelt könyvtárral bíró unitárius közösség élt az 1580-as években.⁷²³ Példája bizonyítja,

---

⁷¹⁹ DÁN, 1976. 3.

⁷²⁰ BALÁZS, 1998. 101.

⁷²¹ DÁN, 1977. 355. Ő is a nonadorantista irányzathoz tartozott, ezért nem véletlen, hogy Pécsset választotta ideiglenesen lakhelyének. DÁN, 1973.

⁷²² DÁN, 1977. 356–358.

⁷²³ Rúzsás szerint az iskola folyamatosan működött, az 1550-as években református, Jászberényi fellépése után pedig unitárius irányítás alatt. RÚZSÁS, 1966. 212.

hogy a pécsi unitáriusokat nem érintette az erdélyi Dávid Ferenc szigorítása, sőt befogadták a menekülőket, és ideológiájukban meg is haladták az 1570-es évek unitárius krisztológiájának nézeteit.⁷²⁴ Bár unitárius főiskola léte kizárt Pécssett, középiskolájukban magas szinten oktatták a latin, héber, görög nyelvet és a teológiai ismereteket.⁷²⁵

Jászberényi György halála után, 1588-ban Válaszúti György lett az új pécsi unitárius püspök, és neki kellett megvédelmeznie híveit az első támadástól. A tolnai kereskedők ugyanis megpróbálták kihasználni a vezetőváltás körüli bizonytalanságot, és rábírták református prédikátorukat, hogy nyilvánítsa eretneknek a pécsi unitáriusokat.⁷²⁶ A teológiai indokok mögött valószínűleg gazdasági érdekek húzódtak, így próbálták a tolnaiak visszaszorítani a pécsi kereskedők befolyását. A tolnaiak fellépésének másik oka az volt, hogy már az ő köreikben is egyre nagyobb teret nyertek az unitárius eszmék. Bereki András, aki korábban kilenc évig volt közvetlenül Decsi Gáspár mellett dolgozott, 1588 júniusának végén áttért az unitárius vallásra. Hasonlóan tett a pécsi Mihály ispán is, aki eddig Decsi hívének számított.⁷²⁷ Decsinek lépnie kellett, ezért adta ki az unitáriusokat sújtó határozatát. A pécsi kereskedők, Magassi János, Mihali Ispán, Szűcs András, György, Bernárd és Kis Ferenc diákok éppen a földvári sokadalomra igyekeztek, amikor értesültek a tolnai prédikátor kiközösítő határozatáról. Miután ezt tudtul adták a pécsi unitárius vezetőknek, nem láttak más kiutat, mint hogy nyilvános hitvitára hívják ki Decsit. A tolnaiak azonban nem engedték el, és ez fontos bizonyítéka annak, hogy valójában nem a hittételek megvédése, hanem a kereskedelmi embargó fenntartása volt számukra a legfontosabb. A pécsieknek pedig éppen ezért kellett mihamarabb egy „vita-képes” partnert találniuk, hogy a kiközösítést feloldhassák és életük visszatérhessen a normális kerékvágásba. Decsi visszalépése után a ráckeveiek híres hitvitázó prédikátora, Skaricza Máté vállalta a megmérettetést. Az még ma is kérdés, hogy idegen környezetben miért vállalta ezt a feladatot, hiszen időközben a ráckevei polgárok kihátráltak mögüle, és egyedül érkezett meg Pécsre az itteni születésű, katolikus Racziai János kereskedő szekerén.⁷²⁸

---

⁷²⁴ VÁLASZÚTI, 1981. 26.

⁷²⁵ Az oktatási intézmény színvonaláról írt elméleteket felsorolja és elemzi MOLNÁR, 1999. 185.

⁷²⁶ A hitvita történetét legjobban maga Válaszúti írta le. VÁLASZÚTI, 1981.

⁷²⁷ DÁN, 1976. 3.

⁷²⁸ MOLNÁR, 1999. 188.

A Válaszúti és Skaricza közötti pécsi hitvita 1588. augusztus 27. és 31. között zajlott le, ám ez valójában inkább csak beszélgetésnek értékelhető, mert nyilvános disputára nem került sor. Skaricza ugyanis templomi beszédekben fejtette ki teológiai nézeteit, és utána azokat fehér asztal mellett próbálta megvédeni, míg Válaszúti csak az ott elhangzottakra reflektált az események után megírt művében. A Disputa szövegéből kiderül, hogy a pécsi unitárius polgárok hit kérdésében nagyon is járatosak voltak, és kifejezetten érdekelte őket Skaricza álláspontja. A leírásból egy öntudatos, érdekeit jól képviselő unitárius mezővárosi parasztpolgárság képe rajzolódik ki, akiknek vezető szerepe megkérdőjelezhetetlen volt ebben az időszakban a városi keresztény társadalomban. A következő évtizedekben azonban a pécsi unitáriusok számára a legnagyobb kihívást nem a szomszédos mezővárosok református kereskedői jelentették. A 17. század első évtizedeiben a kívülről új támogatást kapó katolikusok indítottak támadást az unitáriusok pozíciói ellen.

II. Katolikus továbbélés Baranyában a 16. században

A keresztény felekezetek közül a legmostohább sors ebben az évszázadban a katolikusoknak jutott osztályrészül. Szigetvár eleste után a hívek szinte teljesen elvesztették kapcsolatukat az egyházzal. Pécsen a korábban virágzó katolikus egyházi élet leépülésének lehetünk tanúi.⁷²⁹ Ez egy hosszú folyamat eredménye volt, nem minden pap hagyta el a várost közvetlenül a török megszállás után, és még 1546-ban is tizenegy klerikust jegyeztek fel a török adóösszeírások.⁷³⁰ Nyolcan közülük a Fazokas utca mahallében laktak, amely talán egy szerzetesi közösség továbbélését mutatja.⁷³¹ Közülük az újabb összeírás során 1554-ben már egyet sem találtak, pedig biztosra vehető, hogy ekkor is volt katolikus hitélet a városban. Egy róluk szóló híradás maradt fenn például 1565-ből, amikor inzultus érte a reformátusok részéről a Mindenszentek templomában miséző papot.⁷³²

---

⁷²⁹ A helyzet a szegedihez hasonló lehetett. Itt 1545-ben a kádi arra panaszkodott, hogy a város elfoglalása után hiába tiltotta be a harangozást, és vezette be az iszlám törvénykezést, a magyarok kitiltották a templomból és elverték azokat, akik a kádihoz fordultak peres ügyekkel. A városi magyar lakosság tehát szívósan ellenállt a török intézmények meghonosítása ellen. DÁVID-FODOR, 1996–2002. 275.

⁷³⁰ Ez nem szokatlan jelenség. Kalocsán 1548-ban 6 pap lakott a Nagy utcában, Szegeden ugyanakkor 15 klerikust írtak össze. MOLNÁR, 2004. 47.

⁷³¹ MÁRFI, 1996. 69.

⁷³² MOLNÁR, 1999. 184.

Ekkortól kezdve bizonyíthatóan megosztva használták a legnagyobb felekezetek Pécs egyetlen templomát. A katolikusoknak kezdetben a helvét irányzat híveivel, majd – talán 1575-től kezdődően – az unitáriusokkal kellett megtalálni a *modus vivendi*-t. A már sokat említett Pécsi Disputából tudjuk, hogy jelentős katolikus kereskedő réteg élt Pécsett, akiknek a már 1581-ben is itt szolgáló István volt a papja, ám ezek után egészen 1609-ig hallgatnak a források a pécsi katolikus közösségről.

A pécsi katolikusok helyzetéről István pap szomorú képet festett XIII. Gergely pápának 1581-ben Pécsről írt levelében. „*Itt Pécsett, több mint 300 catholica pap szolgált volt az Úrnak, de egy sem szenvedett szükségét. Mára mind szétszóródtak. Volt, akit legyilkoltak, egyeseket megfojtottak, a templomokat feldúlták, az oltárokat ledöntötték. Én pedig, mint a keresztény foglyok közt méltatlan fogoly, magamra maradtam. Noha mindennapi kenyérem sincs biztosítva, mégis folyvást üldöztetem.*”⁷³³ István pap szavai ellenére Molnár Antal kutatásai bebizonyították, hogy Baranyában fennmaradt egy igen erős, közel hetven falut számláló katolikus tömb, amelynek egyik központja a 16. században Hetény volt.⁷³⁴ Túlélésüket elősegítette, hogy ezek a települések a Mecsek hegység nehezen megközelíthető erdőségeiben feküdtek, s ezáltal már kívül estek a hadjáratok útvonalain. Az itt élő katolikus híveket a hagyományaikhoz való ragaszkodás tartotta meg őseik hitén. A szinte teljesen megszűnt világi papság szerepét a világi licenciátusok vették át, akik az értelmesebb parasztemberek közül kerültek ki. Ők kereszteltek, temettek, eskettek, prédikáltak, ha kellett, és ők tanították meg a gyermekeket az alapvető hittételekre.⁷³⁵ A paphiány miatt alakulhatott ki a katolikus magyar közösségeknél az a szokás, hogy mise alatt rengeteg egyházi éneket énekeltek el anyanyelvükön, miként azt a 17. században idelátogató vizitátorok érdeklődve megfigyelték.

A másik tényező, ami segítette a katolikus vallás fennmaradását az egyházmegye területén, a katolikus délszlávok folyamatos északra húzódása⁷³⁶ és a raguzai kereskedők megjelenése volt.⁷³⁷ A délről érkezőkkel

---

⁷³³ ADRIÁNYI, 1991. 13.

⁷³⁴ A mai Hosszúhetény. MOLNÁR, 2002. 102.

⁷³⁵ TAKSONYI, 1973. 137. Mindezeket *privato modo* tették, azaz kihagyták az exorcizmust és az olajjal való megkenést. Működésüket egyházi hatóság engedélyezte.

⁷³⁶ BOROS GYÉVI, 1981. 128–151.

⁷³⁷ Rájuk vonatkozhatott a protestánsok azon, 1550-ből való megjegyzése, hogy a katolikus lelkészeket a vidéken otthonosan mozgó kereskedők támogatják. KISS, 1993. 300.

azonban egy új egyházszerkezeti intézményrendszer is érkezett a Magyar Királyság területére. A legnagyobb hódoltsági katolikus tömbön belül ez új feszültséget indukált a Róma által elképzelt centralizációs modell – amelyet az áttelepülőkkel együtt megjelenő horvát-bosnyák egyház képviselt – és a magyar püspökök által vallott, államegyházi elemeket felmutató episzkopális rendszer között. A két eltérő struktúra a 17. századra fedésbe került és állandó hatásköri súrlódásokhoz vezetett.⁷³⁸ Ez a feszültség Pécsen a délszláv és magyar katolikusok hitéletének vezetésére vállalkozó egyházi szervezetek között mindvégig érzékelhető volt, és vitáiknak csupán a törökök kiűzése utáni újjászervezés vetett véget.

A saját egyházszerkezetétől elvágott baranyai katolicizmus csak úgy tudott új impulzusokhoz jutni – és ezáltal a különböző protestáns felekezetek szorításában fennmaradni –, hogy a térség jól képzett katolikus hittérítőket kapott a hódoltságon kívülről. A katolikus egyház felismerte a világméretű térítés szükségességét, és a trienti zsinat határozatainak következtében átfogó oktatási reformokba kezdett a jezsuiták vezetésével. Új iskolákat alapítottak Bolognában és Rómában, ahol sok Magyarországról érkezett pap is tanulmányokat folytatott. Ők tudták sikerre vinni a katolikus megújulás gondolatiságát Magyarországon. A mi szempontunkból különösen fontos a térségben tevékenykedő személyek iskolázottságának áttekintése. A reformoknak köszönhetően pécsi püspökök sora végzett immár Bolognában, vagy Rómában. Zelniczey Miklós 1576-ban, később pedig Erdődy János, Ergelics Ferenc és Domitrovics Péter is Bolognában folytatták tanulmányaikat.⁷³⁹ Utóbbi a bolognai kollégium rektora is volt, és innen vezetett útja a püspöki székbe. Nekik köszönhető, hogy a fennmaradt káptalani iskolákat Magyarországon a 17. század elején jezsuiták vették át Győrben, Pozsonyban, Zágrábban, és ezzel közvetlenül a hódoltság határában sikerült megvetni a lábukat. A megreformált jezsuita kollégiumokban már teljesen trienti szellemben folyt a képzés.⁷⁴⁰ A fentebb említettekhez hasonló pályát futott be a pécsi püspökök közül Balásfy Tamás (1621–25), aki Bécsben és Rómában végezte iskoláit, utódai közül pedig Felestáli Dávid Pál (1625–28) illetve II. Draskovics György (1628–30), akik a

---

⁷³⁸ MOLNÁR, 2005. 9.

⁷³⁹ TIMÁR, 1999. 139–140.

⁷⁴⁰ VANYÓ, 1933. 63.

római *Collegium Germanicum-Hungaricum*ban szereztek képesítést.⁷⁴¹ Szintén itt tanult a 17. század egyik legjelentősebb pécsi, illetve zágrábi püspöke, Vinkovics Benedek is.⁷⁴²

A 16. század második felében az egyházi oktatás reformjával lehetővé vált, hogy a katolikus egyház megteremtse új, a protestáns oktatással egyenrangú iskolahálózatát. Ezzel biztosították a papok és szerzetesek utánpótlását, akik misszióik során már fel tudták venni a versenyt műveltségben és képzettségben a protestáns lelkészekkel. A misszionáriusok későbbi sikereiben az is közrejátszott, hogy az a szellemi frissesség, amely a reformáció kezdeti időszakát jellemezte, kifulladt, és az egyházszervezetek felállításával a protestáns felekezetek hittételei egyre inkább dogmává merevedtek.

Ezzel párhuzamosan a 17. század elején más okok is közrejátszottak abban, hogy Róma immár mélyen a török hódoltságban is megvalósíthatónak ítélte a rekatolizációt és megkezdte annak előkészítését. A tizenöt éves háborút lezáró 1606. évi bécsi békével megszilárdultak a határok Szlavóniában és a Dél-Dunántúlon. Ennek következtében a hódoltsági magyar intézményrendszer megerősödött, és a magyar püspökök egyre erőteljesebben képviselheték érdekeiket a saját egyházmegyéjükben. Újra megjelent a pécsi egyházmegyében a rendszeres egyházi adóztatás.⁷⁴³ A magyar jog szerint a hódoltság mindvégig a Magyar Királyság elidegeníthetetlen része volt. A katolikus hierarchia is ezt az álláspontot képviselte, és Róma ezt elfogadta a trienti zsinaton megfogalmazott rezidencia kötelezettség⁷⁴⁴ elmulasztása ellenére. Ezért a Szentszék folyamatosan megerősítette a ténylegesen török uralom alatt álló egyházmegyék élére kinevezett püspököket.⁷⁴⁵ A „hosszú háború” pusztításai megroppantották a protestáns bázisoknak számító tolnai mezővárosok hálózatát, így azok már nem tudtak olyan erőt kifejteni a katolikus befolyással szemben, mint akár harminc évvel korábban.⁷⁴⁶ Talán az állandó háborús állapotok okozták a pécsi

---

⁷⁴¹ FRICSY, 1981. 98.

⁷⁴² GALLA, 1942–1945. 141–186. Vinkovics 1630-tól volt pécsi, 1637-től zágrábi püspök. FRICSY, 1984. 197.

⁷⁴³ MOLNÁR, 1999. 197. 1612-től a püspök bérbe adta az egyházi tizedet évi háromszáz forintért Batthyány Ferencnek, amit a végvári katonaság szedett be.

⁷⁴⁴ Ez azt mondta ki, hogy Róma csak azokat a püspököket erősíti meg, akik ténylegesen egyházmegyéjükben laknak.

⁷⁴⁵ MOLNÁR, 2002. 116.

⁷⁴⁶ SZAKÁLY, 1973–74. 259.

unitárius felekezet belső problémáit is. Köreikben a század fordulójára a lelkész utánpótlás annyira lepadt, hogy félő volt, a hitéleti gondozás hiányában az unitárius hívők új felekezetekhez pártolnak. Ennek kivédésére Válaszúti György pécsi unitárius püspök tizenöt fiatalot hívott Erdélyből vérfrissítés gyanánt, és őket küldte ki a környező falvakba pasztorálni.⁷⁴⁷

A tizenötéves háború viharai a protestánsok mellett a pécsi magyar katolikusokat is megrázták. Erre következtethetünk abból, hogy 1609-re a katolikusok kiszorultak a Mindenszentek templomából, és a Franjo Baličević boszniai püspök utasítására a városba érkező Stjepan Radobilja házaknál volt kénytelen misézni.⁷⁴⁸ A magyar katolikusok kisebbségbe kerültek a városban a térségbe történő folyamatos délszláv beköltözés következtében. A pécsi katolikusok száma nem lehetett ekkor több négyszáz főnél, ráadásul etnikai alapon megosztottak voltak, és ki voltak szolgáltatva a számszerűleg jóval erősebb unitáriusoknak.⁷⁴⁹ Radobilja munkáját a nehéz természetű Don Simone Matkovich babskai plébános segítette, akit a hívek kértek meg, hogy legyen oltalmazójuk az ortodoxok, unitáriusok és reformátusok zaklatásaival szemben. Neki köszönhető, hogy egy Konstantinápolyban szerzett szultáni parancs, azaz fermán segítségével, a török kádi ítélete nyomán, visszaszerezte a katolikusoknak a templom felét, helyreállítva ezzel a felekezetek között néhány évvel azelőtt felborult állapotot. Ebben a helyzetben került sor a jezsuita missziós állomás megszervezésére Pécsen.

III. Pécs hitélete a 17. században

A hódoltsági missziószervezés több szerencsés véletlennek köszönhetően 1612-ben egyszerre több irányból indult meg. Az erdélyi származású Vársárhelyi Gergely és Jékely Zakariás⁷⁵⁰ jezsuita páterek a muraközi Alsólendváról indulva Pécsen alapítottak missziót. Az ugyancsak erdélyi Szini István⁷⁵¹ Bartol Kašić horvát jezsuitával⁷⁵² együtt pedig Belgrádban nyitott

---

⁷⁴⁷ MOLNÁR, 1999. 186.

⁷⁴⁸ Uo. 193.

⁷⁴⁹ Uo. 189.

⁷⁵⁰ Jékely erdélyi szász származású volt. 1605–1606 között Olmützben tanult, majd 1606–1607 között Prágában folytatta filozófiai tanulmányait. 1609–1610 között Rómában tanult teológiát. LUKÁCS, 1982. 630.

⁷⁵¹ Szini 1580 körül született Kolozsvárott. 1604–1607 között Rómában tanult filozófiát. 1618-ig Belgrádban volt, majd visszatért Erdélybe, ahol 1645-ig dolgozott. LUKÁCS, 1982.

⁷⁵² BUTURAC, 1970. 167. 1604-ben ő alkotta meg Rómában az első horvát nyelvtant.

rendházat. Vásárhelyi korábban valószínűleg Kolozsvárott tanult,⁷⁵³ míg Szini Rómában végzett három évig filozófiai stúdiumokat. A pécsi misszió története nagyon biztatóan indult, mert Vásárhelyinek rögtön a városba érkezés után sikerült nagy nyilvánosság előtt, a muszlim, protestáns és katolikus lakosok szeme láttára meggyógyítania egy török katonai parancsnokot, amivel megalapozták a jezsuiták tekintélyét a városban.⁷⁵⁴ A misszió megalapításának okairól nem maradt fenn adat, de valószínűleg azért választották Pécsset, mert számottevő keresztény lakosság élt benne viszonylag konzolidált feltételek között. Legalábbis erre utalnak Vodopia Máté jezsuita páter 1627-ben papírra vetett szavai: „... őszintén mondom, hogy ez a missziós állomás minden missziónál fontosabb, és több itt a keresztény, mint bármelyik más török misszió területén.”⁷⁵⁵ Ezért a jezsuita rendtartomány vezetése élénken érdeklődött a pécsi misszió sorsa iránt a következő évtizedekben.

Vásárhelyiek megkezdtek az iskolák megszervezését, amely kezdetben nem ment zökkenőmentesen. Hiába volt a páterek segítségére a már évek óta itt élő Radobilja, mert ugyan tudott latinul olvasni, de nem értette azt. Így nem sok hasznát vették az oktatásban, és találóan írta Radobiljával kapcsolatban Vásárhelyi: „Ebből is láthatja uraságod milyen nagy szüksége van ennek az országnak legalább kicsit művelt papokra [...] nehogy a vak vakokat vezetvén mindketten verembe zuhanjanak.”⁷⁵⁶ Szini nagyobb sikereket ért el Belgrádban, és már 1613 októberében azt jelentette Rómába, hogy „... iskolát szerveztem e kevés számú népből, és egy raguzai férfi segítségével vagy harminckét tanulót oktatok. Szükségünk lenne könyvekre. Jól tudnánk használni a kollégiumokban már félretett régi könyveket [...] van egy olyan fiatalemberem is, aki csak nemrég lett katolikussá, ő a magyar gyerekeket tanítja, vagy ötöt-hatot.”⁷⁵⁷ A belgrádi állomással azért kell részletesen foglalkozni, mert az itt képzett tíz licenciátus közül később többen Baranyában dolgoztak. Nagy szükség is volt a munkájukra, mert a pécsi páterek meggondolatlansága miatt a közhangulat ellenük fordult, és ez megakadályozta őket a sikeres munkában.

A jezsuiták ugyanis a török hatóságok jóindulatában bízva 1613 elején frontális támadást indítottak a pécsi unitáriusok ellen, és ezzel felforgatták a város megszokott életét. Ez még önmagában nem okozta volna

---

⁷⁵³ Életére lásd: HOLL, 1983. 150–162.

⁷⁵⁴ MOLNÁR, 1999. 181–183.

⁷⁵⁵ 1627. november 6. Pécs. Vodopia Máté Vitelleschi rendfőnöknek Rómába. Idézi: SZAKÁLY, 1997. 172.

⁷⁵⁶ 1613. március 21. Vásárhelyi Gergely Bartol Kašićnak írt levele. FRICSY, 1982. 73.

⁷⁵⁷ 1613. október 22. Szini István levele Aquaviva Claudionak. Uo. 93.

a misszió sorsának rosszra fordulását, ám Vásárhelyi, túlbecsülve saját lehetőségeit, a falusi licenciátusokat is kritizálta a trienti zsinat szellemiségétől eltérő munkamódszereik miatt. Ezzel legfőbb támaszukat, a környék katolikusait haragították magukra. A páter talán még ezt is sikerrel tudta volna megoldani, ám egy újabb meggondolatlan lépéssel a városi magyar katolikusokat is maga ellen fordította. A már többször említett, 1613-ban kirobbant naptár-vita okozta azt, hogy még a városban élő katolikusok jó része is szembefordult a jezsuitákkal. A kereskedelmi érdekeiket féltő magyar katolikusok, az úgynevezett veteristák összefogtak az unitáriusokkal, és vádjaik következtében a megszálló hatóságok letartóztatták Vásárhelyit, aki most már a város békéjére kényesen ügyelő török tisztviselőknél is egyre kényelmetlenebbé vált. A jezsuita atyát ekkor még az éppen Pécssett áthaladó Bethlen Gábor közbenjárására felmentették, ám a viharfelhők nem múltak el a misszió feje fölül.

A tavasz folyamán az újabb konfliktus a város katolikus előljárói között robbant ki. A falusi katolikus licenciátusok összefogtak a délszláv katolikusok támogatását bíró Don Simone Matkovich atyával és együttesen vádolták be Vásárhelyit a pécsi kihája⁷⁵⁸ előtt. A vád szerint összejátszott a magyar katonasággal és a pécsi püspökkel. Ennek az adott tápot, hogy Vásárhelyiek az esztergomi és kalocsai érsek, valamint a pécsi püspök helynökeiként is eljárak a városban, ami rendkívül zavarta a magyar katolikus egyház hódoltsági jogigényeit nem ismerő délszlávokat, és ellentétet szült a belgrádi misszió pátereivel is, akik szintén elutasították a királyi országrész főpapjainak joghatóságát.⁷⁵⁹ A helyzet annyira elmergesedett, hogy a perbe fogott jezsuitákat a hívek nem voltak hajlandóak kiváltani, hanem az ismerős kanizsai török katonáknak kellett közbenjárniuk a szerzetesek érdekében.⁷⁶⁰ Az esetet követően Vásárhelyi helyzete tarthatatlanná vált, ezért visszavonult, és ennek következtében az anyagi gondokkal küzdő rendház rövid időre megszűnt.

Ez nem tartott sokáig, Vásárhelyi már 1614 őszén visszatért Pécsre. Társa ekkor a horvát származású Vodopia Máté volt, és a következő években együtt virágoztatták fel a pécsi missziót. A sikerben nagy szerepe volt

---

⁷⁵⁸ Általában pasa, bég vagy janicsáraga helyettesét jelenti, a forrásból nem derül ki, hogy ebben az esetben konkrétan kire vonatkozik.

⁷⁵⁹ MOLNÁR, 1999. 207.

⁷⁶⁰ Uo. 202.

annak, hogy az előljárók mindvégig ügyeltek arra, hogy a rendházban mindenkor legyen egy vagy két magyar és legalább egy horvát misszionárius.⁷⁶¹ Így az összes pécsi katolikus lelkigondozását el tudták végezni, és vidéki misszióik során sem ürült ki a rezidencia, egy fő mindig otthon maradhatott. Az állandó pécsi jelenlét lehetővé tette a folyamatos oktatást, ami a katolikus megújulás egyik kulcskérdése volt. Ekkortól „Pécs a magyarországi katolikus hierarchia őrállása lett a Hódolt Délnyugat-Magyarországon”.

Vásárhelyi munkáját hamarosan mások vették át. 1617-ben már Cserneky János vezette a pécsi missziót, és iskolájukban közel ötven gyermeket neveltek három osztályba szervezve. Az iskola vezetésével Svetich György jezsuita volt megbízva, aki korábban öt évet tanult Grácban, majd tanulmányait félbehagyta, hogy Pécssett szolgáljon. De nem érezte jól magát, és megpróbálta elérni visszahívását, sikertelenül. Valószínűleg nem volt sok sikerélménye az oktatásban, mert sajnálattal közölte, hogy „... mihelyt valamelyik gyerek megtanul olvasni, ott hagyja az iskolát és egy se jut el a főnév- vagy igeragozásig”.⁷⁶² Az iskolák célja az volt, hogy a jezsuiták olyan helyi értelmiséget neveljenek ki, akiket elfogadnak a török hatóságok és képesek hatásosan téríteni szülőföldjükön.⁷⁶³

Az oktatás sikerét nagyban nehezítette, hogy az 1620-as években komoly konfliktusok gyengítették a jezsuita missziót. Vodopia alkoholizmusa, és Cserneky zsarnokoskodása nagyon rossz fényt vetett rájuk. Utóbbi elcsábított egy pécsi asszonyt, amiért 1624-ben a rend kizárta soraiból, ám világi papként egészen 1629-ben bekövetkezett visszahívásáig sok borsot tört korábbi rendtársainak orra alá. Az ő pálfordulásának következményei jól mutatják a kis létszámú rezidenciákra fenyegető veszélyeket: egy ember is képes volt tönkretenni az egész évtized munkáját. Miatta az 1620-as években csak stagnált az állomás.

Új lendületet Paczóth Ferenc alatt kapott a pécsi misszió. Ő Grácban végezte teológiai tanulmányait, és Bécsben meg is szerezte a doktori fokozatot. Személyében jól képzett misszionárius került Pécsre, és a vele szemben táplált bizalmat jelzi, hogy Vinkovics Benedek pécsi püspök helynökének nevezte ki. A stabilizáció első jele az volt, hogy végre sikerült megfelelő házat találni a misszió és az iskola részére a Mindenszentek

---

⁷⁶¹ MOLNÁR, 1999. 212.

⁷⁶² 1622. Svetich György levele Vitelleschi Muzionak. FRICSY, 1982. 99.

⁷⁶³ FRICSY, 1981. 88.

temetőjéhez közel, a Tettye-patak partján. Ezzel megoldódott a misszió már évtizedek óta húzódó ingatlankérdése. Már ebben az új épületben szolgált az első Pécssett kinevelt szerzetes, Pécsi Bálint,⁷⁶⁴ aki 1619-ben lépett be a rendbe, Zágrábban tanult, és visszatérte után haláláig vezette az iskolát.

9. kép Pécs 17. század végi fantáziarajza

1633-ban újabb jelentős lépés következett be a magyar jezsuita missziók életében. Pécsről kiindulva sikerült újabb rendházat alapítani Gyöngyösön, ahol rövidesen az egyik legjelentősebb hódoltsági iskola nyitotta meg kapuit. Az új missziós központ létrehozása tudatos döntés volt a rend részéről, mert a Pécssett állomásozó török helyőrség állandó jelenléte megakadályozta a misszió kereteinek kiszélesítését. Az itteni rendház életét nagyban befolyásolta a helyi török közigazgatás, és sok konfliktusuk származott a kényszerű együttélésből. Gyöngyös felemelkedésével párhuzamosan Pécsre csupán a kevésbé rátermett szerzetesek kerültek, emiatt mind jobban akadozott a rendház falai között folyó munka. 1639-ben az iskolába kiküldött tanerővel gyűlt meg a helyi misszionáriusok baja, és a török hatóságok zaklatása miatt is egyre nehezebbé vált a tanítás. A pécsi zavaroknak tudható be, hogy 1649-ben Gyöngyöst és Andocsot a győri kollégium alá helyezték.⁷⁶⁵

⁷⁶⁴ 1597-ben született Pécssett. 1625–1639 között szolgált a misszióban. Latinul, horvátul és magyarul beszélt. 1622-ben Grácban egy, majd Bécsben további két évig tanult filozófiát. LUKÁCS, 1982. 699.

⁷⁶⁵ MOLNÁR, 1999. 241.

Az iskolai oktatás a problémák ellenére folyamatosan működött és komoly eredményeket hozott a hódoltság papi, szerzetesi és tanítói utánpótlásának biztosításában. Az iskola kapui – 1664-ig bizonyosan – nyitva álltak a tanulni vágyók előtt, és az itt végzett fiatalok közül többen Gyöngyösön folytatták tanulmányaikat, míg mások a környéken vállaltak munkát. 1637-ben négy egykori pécsi diák lépett lelkipásztori szolgálatba, három magyar fiú licenciátus, egy szláv fiatal pedig pap lett. A gyöngyösi gimnáziumból az 1623-ban megnyitott Pázmáneumba vezetett az út, és a legkiválóbbak előtt lehetőség nyílt Rómában a legmagasabb stúdiumok elvégzésére is.⁷⁶⁶ Az 1635-ben megnyílt nagyszombati egyetemen öt pécsi és három baranyai vezetéknevű fiatal tanult ezekben az évtizedekben, akik valószínűleg szintén a pécsi jezsuitáknál sajátították el a betűvetés mesterségét.⁷⁶⁷ A pécsi misszióval egy időben Mohácson Don Simone Matkovich nyitott iskolát. Az egyházmegye horvátjai a Pázmáneum mellett, az 1627-ben megnyílt bécsi horvát,⁷⁶⁸ és a Lorettóban újraindult illír kollégiumban tanulhattak tovább. Utóbbi egyben az itáliai horvát papképzés fellegvára is volt.⁷⁶⁹

A rendszeressé váló oktatás és a hangsúlyos személyes jelenlét ellenére meglepően kevés áttérésről van tudomásunk a hívek körében, azok is inkább a misszió kezdeti éveiben történtek. Eredményeket leginkább a pap nélküli településeken és az unitáriusok között értek el.⁷⁷⁰ Ez azt mutatja, hogy a jezsuita misszió megszületésének pillanatában a baranyai felekezetek határai már megszilárdultak, és ezen békés eszközökkel már nehezen lehetett megváltoztatni. A páterek azért büszkélkedhettek néhány komoly eredménnyel is, sikerült ugyanis áttéríteni Veresmarti Mihályt, aki korábban

---

⁷⁶⁶ 1627-ben a Pázmáneumból tizenegy főt küldtek Rómába, köztük Pécsi András (1604–1655) a pécsi egyházmegyéből. BITSKEY, 1996. 70; 255. Sávai szerint Grácban négy pécsi fiatalnak tartottak fenn helyet, de ezt az adatot nem támasztja alá forrással. A szoros gráci kapcsolatok miatt nem elképzelhetetlen. SÁVAI, 1997. 86.

⁷⁶⁷ 1656-ban érkezett a papnevelőbe Andreas Sántosi Ungarus ex d. Quinqueecclesiensi. Előtte három évig Nagyszombaton tanult, majd szepesi illetve egrí órkanonok lett. FAZEKAS, 2003. 83.

⁷⁶⁸ BITSKEY, 1996. 85. Bécsen kívül Olmützben és Brnoban is tovább tanulhattak. TOMISA, 2002. 89.

⁷⁶⁹ A modrusi és a zenggi püspökségekből lehetőség volt tanulni a lorettói illír kollégiumban, ahogy a gráci Ferdinandeumban, a bécsi Borbála, illetve a görzi és fiumei kollégiumokban is. VANYÓ, 1933. 68.

⁷⁷⁰ MOLNÁR, 1999. 235.

csak hírből ismerte a katolicizmust, ám hamar kitűnő hitszónokká vált, és 1627–1645 között már a bátai apát címet viselte.⁷⁷¹

A muszlimok körében azonban szigorúan tilos volt a térítés, és ennek vádja – ha beigazolódott a bíróság előtt – halálbüntetést vont maga után. A szerzetesek jó néhány alkalommal kerültek emiatt nehéz helyzetbe. 1639-ben az egyik jezsuita atya megkeresztelte egy katolikus molnár fiát Pécsen. Az apa azonban törökké lett, Kanizsára, majd Budára költözött. A katolikus anya egyedül nevelte gyermekét, majd egy szpáhíhoz(!) adta, aki 1645-ben bevádolta a misszionáriusokat a török hatóságok előtt, hogy muszlimot tettek kereszténnyé. A páterek hiába próbálták baksissal elintézni az ügyet, menekülniük kellett, amíg le nem csillapodtak a kedélyek a városban.⁷⁷² Voltak azonban ennél pozitívabb esetek is a keresztények és muszlimok kapcsolatában.⁷⁷³ A jezsuita páterek a bajba jutott törököket szintén igyekeztek meggyógyítani, és ennek köszönhetően a nem keresztény lakosság is szimpátiával szemlélte ténykedésüket. Valószínűleg a kanizsai törökök barátsága is erre vezethető vissza, akik a század folyamán sokszor húzták ki a bajból a pécsi atyákat. A misszionáriusok segítettek akkor is, amikor a török mérszárosok vezetője 1669-ban elborult elmével elesett a török temető mellett, a török asszonyok pedig a szülés fájdalmaitól félve rendszerint Szent Ignác közbenjárását kérték, ahogy azt az évkönyvekben feljegyezték.⁷⁷⁴ Ezek a példák rendkívül plasztikussá varázsolják a 17. századi Pécs keresztény – muszlim együttélésének sajátosságait, ám a pillanatnyi sikerek ellenére nem szabad elfelejtenünk, hogy a jezsuiták valójában ki voltak szolgáltatva – az 1642. évi Szőnyi békéig mindenképp – a török hatóságoknak, és csak pénzzel tudták jóindulatukat tartósan megvásárolni.⁷⁷⁵

A pécsi katolikus közösségnek azonban nem csak a megszálló hatalom helyi hivatalnokaival, hanem a többi felekezettel is gyakran meggyűlt a baja. Az egyik legnagyobb problémát a templom kérdése okozta, ugyanis

---

⁷⁷¹ TAKSONYI, 1973, 131; SZAKÁLY, 1991. 246. Veresmarti életére és a bátai apátság 17. századi működésére legújabban: MOLNÁR, 2006. különösen 76–83; 107–118.

⁷⁷² MOLNÁR, 1999. 236.

⁷⁷³ Az együttélés során kialakult vallási szinkretizmusra lásd: VARGA, 2008.

⁷⁷⁴ MOLNÁR, 1999. 255–256.

⁷⁷⁵ A jezsuitákat 1641-ben perbe fogta a pécsi bég, és csak ezer forint lefizetésével menekültek meg a karóba húzástól. Eszterházy Miklós nádor ezért 1642-ben felvette a szőnyi béketárgyalások magyar követelései közé ezt a pontot: „Az római pápa hitin és vallásán levő egyházi emberek Péchen és egyebütt megháborgottanak, kívánjuk azért, hogy eddig való végzés szerint hivataljokban a vallásokban meg ne bántódjanak.” SZAKÁLY, 1997. 58.

a közös használat súlyosan elmérgesítette az unitáriusokkal való viszonyt. A század folyamán mindkét fél igyekezett kiszorítani a másikat, a török hatóságok azonban éberren vigyáztak az egyensúlyra, ezért ez egyik félnek sem sikerült tartósan. 1619-ben az unitáriusok mégis elérték, hogy a katolikusokat kiutasítsák a Mindenszentek templomából. Utóbbiak ekkor határozták el, hogy a további viták elkerülése érdekében fából fognak templomot építeni az eddig használt kőtemplom közvetlen közelében. Az építkezés hosszan elhúzódott, mert az unitárius és a városban újraeledő református gyülekezet együttesen akadályozta a munkálatokat. A katolikus híveknek ezért 1653-ig be kellett érniük egy szolid, a Mindenszentek templomának falához simuló fakápolnával.⁷⁷⁶ Utána sem élvezhették sokáig új templomukat, mert 1659. november 1-jén az új épület porig égett. Az unitáriusok ennek nem örültek felhőtlenül, mert a tűz átterjedt az ő templomukra is, igaz, a kőfalakban kevesebb kár keletkezett. Ezek után a két felekezet ismét közösen használta a templomot, amíg – legkésőbb 1668-ban – el nem készült az új katolikus kápolna. A templomvita végére a felszabadulás tett pontot, mert 1687-ben, immár egyházszervezeti támogatással a hátuk mögött, a jezsuiták végleg lefoglalták maguknak a templomot, és kiűzték az unitáriusokat.

Nem véletlen, hogy a jezsuiták ennyire kardinális kérdésnek tartották a templom dolgát, a misszió ugyanis a városi plébánia ellátását tekintette legfontosabb feladatának, ennek központi tere pedig a templom volt.⁷⁷⁷ A hétvégén a közeli falvakból akár kétezer hívő is összesereglett az istentiszteletre, ami komoly zsúfoltsághoz vezetett. Ezt erősítette, hogy ugyanebben az időben vásárt is tartottak a városban. A templom belsejének felében a katolikus délszlávoknak tartottak misét, míg ugyanabban az időben a falakon kívül, a temetőben magyar nyelvű istentisztelet volt. Ebből sok kellemetlenség adódott, ugyanúgy, ahogy a szokásos úrnapi körmenetek megtartásából is. Mindezek ellenére a pécsi jezsuiták nagy sikereket könyvelhettek el a magyar katolikusok lelki gondozásában. Nekik is köszönhető, hogy Pécssett még a 17. század második felében is sok magyar szülő katolikusnak kereszteltette gyermekét, – például Csapó Gergelyt vagy Budai Jánost – akik megérték a város felszabadulását.⁷⁷⁸

---

⁷⁷⁶ MOLNÁR, 1999. 223–228.

⁷⁷⁷ Uo. 228–231.

⁷⁷⁸ MÓRÓ, 1988. 66.

A városi vallásszabadság korlátozottságát jól példázza a pécsi reformátusok esete.⁷⁷⁹ Ma még tisztázatlan okok miatt a reformátusok száma ismét megnőtt a 17. század folyamán. A török hatóságok számukra azonban megtiltották a szabad vallásgyakorlatot, és ezért a katolikusok istentiszteleteit voltak kénytelenek látogatni. Ez azonban számos nehézségbe ütközött a teljesen eltérő gyónási szokások miatt.⁷⁸⁰ 1620-ban még úgy számolták, hogy csupán hatvan kálvinista család élt Pécsen, de a következő évtizedekben közösségük megerősödött, és 1648-ban immár karizmatikus vezetőjük is akadt Toldi Pál személyében. Ő a gyülekezet számára prédikátort hívatott, és az istentiszteletek számára elfoglalta az unitáriusoktól a Mindenszentek templomának felét. Ezzel a lépéssel azonban magára haragította az unitárius előjárókat és a török hatóságokat egyaránt. Utóbbiak nem tűrték a felekezeti egyensúly megbontását, és 1649. szeptember 19-én négy kanizsai lovas meggyilkolta Toldit a város határában. Az ambiciózus pécsi polgár tragédiája bebizonyította, hogy hiába voltak a keresztények számszerűleg túlsúlyban Pécsen, kizárólag a megszállók által szabott feltételek között alakíthatták sorsukat, autonómiával még vallási téren sem rendelkeztek.

A mostoha körülmények ellenére a pécsi keresztény társadalom kitartott a városban. Amikor 1632 augusztusában, Nagyboldogasszony ünnepén Petar Massarecchi antivári érsek vizitációs körútja során megérkezett a városba, ötszáz hívet bérmálhatott meg rövid idő alatt.⁷⁸¹ 1664-ben Benlich püspök már 614 pécsi bérmálást említett, míg további 860 hívót az egyházmegye más településein részesített ebben a szentségben.⁷⁸² A város vonzáskörzete messze a Dráván túli területekre is kiterjedt, az ottani katolikusok rendszeresen felkeresték a várost. Erre ugyan közvetlen bizonyítékunk nincsen, ám a pálosok által fenntartott Pécs-Szentkút búcsújáráhely 17. század végi népszerűségére csak az lehet a magyarázat, hogy emléke a hódoltság idején is fennállt.⁷⁸³ A katolikusok mellett az unitárius közösségek is túléltek a nehéz évtizedeket. Ahogy az itt szolgáló jezsuiták a térségben tevékenykedő bosnyák ferencesekkel karöltve, óriási feladatot vállalva magukra elvégezték a baranyai katolikusok lelki gondozását, úgy az unitárius

---

⁷⁷⁹ MOLNÁR, 1999. 237.

⁷⁸⁰ HOLOVICS, 1966. 174.

⁷⁸¹ P. SZÁNTÓ, 1991. 252.

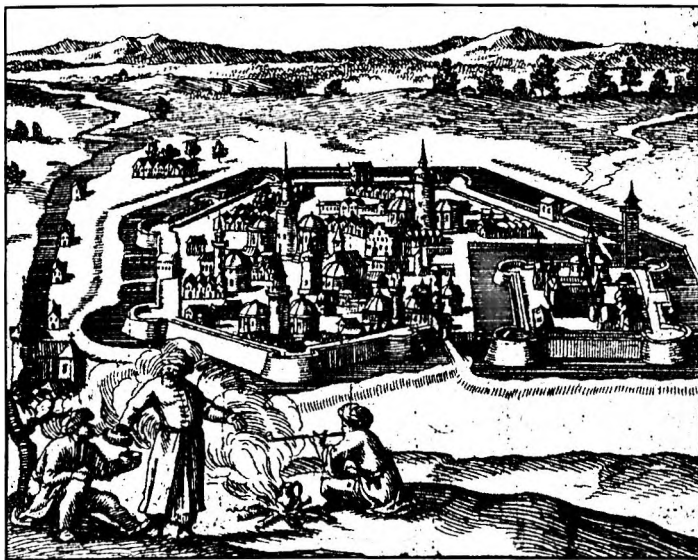
⁷⁸² VANYÓ, 1971. 331.

⁷⁸³ A Pécs-Szentkútnak nevezett búcsújárá helyet az 1690-es években még Zomborról, Péterváradról és Szegedről is felkeresték zarándokok. TÜSKÉS-KNAPP, 2001. 79.

püspökség iskolájában tanuló lelkészek szintén nagy szolgálatot tettek a felekezetükhöz tartozó falvak identitásának megtartásával. Nekik köszönhető, hogy Baranya nem jutott Boszniához hasonló sorsra és a kereszténység valamennyi formája túlélte az oszmán megszállás évszázadait.

IV. Muszlim hitélet Pécsen a törökkorban

Pécs a hódoltsági muszlim művelődés egyik legjelentősebb központjának számított a törökkorban. Ágoston Gábor már 1987-ben felhívta a figyelmet az addigi sommás negatív kép tarthatatlanságára, miszerint a meghódított területen élők kultúrája mindvégig provinciális keretek között maradt volna.⁷⁸⁴ Ezzel párhuzamosan nem tagadta azt sem, hogy az Oszmán Birodalom magterületeihez, sőt még a Balkán-félszigethez képest is a hódoltság mindvégig megmaradt határvidéknek, és ez alapvetően meghatározta a tartomány lehetőségeit. „Az itteni muszlimság a hódoltság egész ideje alatt erős várfalakkal védett, katonaság által őrzött igazgatási központokba visszahúzódva, kisebb-nagyobb iszlám szigeteket alkotott egy mindvégig keresztény országban, amelynek lakossága lényegében alig került kapcsolatba az új hit tanaival.”⁷⁸⁵ A hódoltsági muszlim szigetek közül a Dél-Dunántúlon Sziget és Pécs voltak a legfontosabbak.

10. kép Pécs török kori fantáziarajza

⁷⁸⁴ ÁGOSTON, 1993a. 288–289.

⁷⁸⁵ ÁGOSTON, 1993a. 277.

A muszlim művelődés legfontosabb színtereinek az iskolákat, a kolostorokat és az imahelyeket tekinthetjük.⁷⁸⁶ Az oktatási intézmények közül megkülönböztetünk alapfokú iskoláztatást biztosító mektebeket (vagy az inkább tanodának fordítható muallimhánékat), illetve az alapsabb képzést nyújtó medreszéket. A mektebekbe öt-hat éves korban kerültek a gyermekek, hittant és a Korán olvasását tanulták, illetve itt sajátították el a muzulmánokra jellemző memorizáló képességet is.⁷⁸⁷ Az iskolamesterek gondoskodtak a szigorú nevelésről, mert teljhatalmuk volt a gyermek felett. A szülők „*húsa a tiéd, csontja az enyém*” mondattal adták be gyermekeiket az iskolába.⁷⁸⁸ A főiskolai képzést nyújtó medreszékbe tizenkét-tizenöt éves korban mehettek a fiatalok, és itt már szállást, ellátást és napi kettő-öt akcsés ösztöndíjat kaptak. Könyveiket maguk vásárolták, oktatásukról a tanár (müderisz), vagy annak helyettese (muíd) gondoskodott. A müderiszek fizetése alapján a medreszéket hat, majd tíz kategóriába sorolták, ám a legalsó szinten oktató is tíz akcsét keresett, ami a duplája volt egy megbecsült várkatonának.⁷⁸⁹ A legalsó szinten a teológiára helyezték a legnagyobb hangsúlyt. A következő szinten az egyik legfontosabb tantárgy már a retorika volt, ezeket hívták miftáh medreszéknek. Itt a müderisz harminc akcse körüli fizetést kapott.⁷⁹⁰

A 17. században Pécssett tizenegy mekteb és öt medresze működött különböző kegyes alapítványoknak köszönhetően. Evlia szerint Pécssett „... a Koránmagyarázóknak és ulemáknak öt iskolájuk van. Többek között az isteni Eflatunnak a belső várban lévő régi, tudományos főiskolája, melynek hetven, fejedelmi boltozatu és várszerű szobája van. Ezeknek mindegyikében egy-egy fajta építészeti tudomány szerint kidolgozott elrendezés van, melynek leírására hiányos a nyelv s az ékszerszóró tollnak beszédje töredékes. A korábbi időben ebben a főiskolában keletről és nyugatról több tanuló lakott, kik az összes különös és csodálatos tudományokat tökéletesítették, jelenleg azonban e szobácskákban várkatonaság lakik, s a lakosokkal szórakozik. Azután a szigetvári kapun kívül van Jakováli Haszán pasa medreszéje, mely a dsáminak előcsarnokában áll és sokan keresik föl.

---

⁷⁸⁶ A muszlim művelődésről írt fejezethez Ágoston Gábor és újabban Sudár Balázs munkáit forgattam a legnagyobb haszonnal. ÁGOSTON, 1987; ÁGOSTON, 1993a; ÁGOSTON-SUDÁR, 2002; SUDÁR, 2005.

⁷⁸⁷ SUDÁR, 2005. 42.

⁷⁸⁸ ÁGOSTON, 1987. 49.

⁷⁸⁹ SUDÁR, 2005. 43.

⁷⁹⁰ ÁGOSTON, 1987. 53.

*A Szigetvári kapun belül van Memi pasa medreszéje; ezzel együtt tizenegy, kezdő oktatást nyújtó elemi iskolája van, melyek a dsámi építőinek kegyes alapítványai.*⁷⁹¹ Ezek jelentős számok, mert a hódoltságban ennél több mektebével csupán Buda (tizennyolc) és Eger (tizenhét), valamint ha ide számítjuk, akkor Száva-szentdemeter – ma Mitrovica – (tizenkettő) büszkélkedhetett. A Dél-Dunántúl művelődés terén tapasztalható súlyát mutatja, hogy Kaposvárott hat, Eszéken öt, Kanizsán négy és Szigeten három mektebet ismerünk.⁷⁹²

Medreszéből öt volt Budán, Pécsen és Száva-szentdemeteren, négy Eszéken, három Siklóson és Szigeten. Kaposvárott kettő, egy-egy Baján, Mohácson, Kanizsán, Segesden és Valpón (Valpovo).⁷⁹³ Kanizsát leszámítva megjegyezhetjük, hogy az oktatási intézmények többnyire nem a katonailag jelentős helyeken épültek fel.

Az iskolák mellett a kolostorok is fontos oktatási központok voltak. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy fő feladatuk az istenkeresés volt. A kolostorokban élő dervisek méltán tekinthetők az oszmán szellemi közeg hatalmi eliten kívül rekedt rétegének.⁷⁹⁴ A hódoltságban és ezen belül Pécsen az aszketikusabb hajlamú halveti és a bektasi rend kolostorai terjedtek el. A halvetik, részint mint ortodox szunnita kongregáció, részint mint határvidéki dervisrend a hatalom támogatását élvezve komolyan rivalizált a bektasikkal, miközben szoros kapcsolatokat ápolt a hódoltsági katonasággal is.⁷⁹⁵ Furcsa módon a hatalomnak a bektasokra is nagy szüksége volt ezen a területen, mert az iszlám türelmesebb ágát képviselték, és így könnyebben találták meg a hangot az itt élő népességgel.⁷⁹⁶ Kolostoraik mellett gyakran tartottak fenn iskolát és ingyenkonyhát (imáret), ezért a lakosság körében nagy népszerűségnek örvendtek.

Pécsen az első vendégkolostor létrehozása Gázi Kászim nevéhez fűződik. Családi kapcsolataiból kiderül, hogy kifejezetten kultúrapártoló klán tagja volt a Pécsen oly sok alapítvánnyal gazdagító katona. Kászim a Jahjapasazáde akindzsi dinasztiaéhoz, és ezen keresztül Mehmed szendrői bég kíséretéhez tartozott, majd 1542–1543 között Buda helytartójaként ismert Kücsük Báli közreműködésével lett mohácsi bég. Közülük Mehmed

---

⁷⁹¹ EVLIA, 1985. 231–232.

⁷⁹² ÁGOSTON, 1987. 51.

⁷⁹³ Uo. 53.

⁷⁹⁴ SUDÁR, 2005. 43.

⁷⁹⁵ Uo. 48.

⁷⁹⁶ ÁGOSTON–SUDÁR, 2002. 41.

emelte Gül baba türbóját és kolostorát, később ő alapított kolostort, medreszét és dzsámit Belgrádban. Ugyanitt Mehmed fia Arszlán kitűnő főiskolát, Kücsük Báli pedig Szendrőben kolostort hívott életre. Ennek ismeretében Pécs egy Buda és Belgrád végpont között, főleg a hódoltság nyugati felében tevékenykedő, talán boszniai eredetű dinasztiának a működési körzetébe tartozott.⁷⁹⁷ Azt sajnos nem tudjuk, hogy Kászim kolostor-alapítványa pontosan hol feküdt Pécssett. Hipotetikus az a feltevés is, hogy neki lenne köszönhető a bektasi dervisek Tettyén való megtelepedése, mert a kolostor létezéséről csupán a 17. századból vannak források, ám ezek nem említik a bektasikat.⁷⁹⁸ 1649-ben Hoffmann Pál pécsi püspök kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvében az egyik tanú, a pécsi származású Mohátsy György örkanonok vallomásából is mindössze az derül ki, hogy „a gyönyörű püspöki palotát a kerttel együtt muzulmán szerzetesek lakják”.⁷⁹⁹ Etimológiai megfontolások sem visznek bennünket közelebb a kérdés megnyugtató megoldásához, mert a tettye szó az arab tekke nyugat balkáni nyelvjárási alakja, általábanosságban jelentett derviskolostort.⁸⁰⁰ Az egyetlen érv a bektasik mellett az, hogy előszeretettel telepedtek meg malmok közelében, márpedig Szatmári püspök nyári rezidenciájának környékén, a patak mellett bőségesen üzemeltek ilyenek. Ettől függetlenül bizonyosra vehető, hogy éltek bektasik Pécssett, és jó okunk van feltételezni, hogy az itt eltemetett Idrisz baba – akinek a türbéje ma is látható – a rend tagjai közé tartozott. Mellette szól, hogy sírja a városon kívül helyezkedett el, jó kapcsolatokat ápolt a katonasággal, különösen Haszán boszniai pasával, és teológiai értelemben heterodox nézeteket vallott.⁸⁰¹ A Pécssett működő halveti kolostorról viszont konkrét ismereteink vannak. Evlia tudósított arról – igen szűkszavúan –, hogy „... ez a kolostor a magányos élet útján haladóknak különleges zárdája”.⁸⁰² Ez az épület Ferhád dzsámijához közel, talán a mai színház épületének helyén állhatott.

A halvetik rendházán kívül Evlia egy kolostorról emlékezett még meg, erről azonban igen bőségesen: „Valamennyi között legkiválóbb és legjelesebb a Jakováli Haszán pasa alapítványát képező Mevlánai Rumi kolostora, mely

---

⁷⁹⁷ SUDÁR, 2005. 55.

⁷⁹⁸ ÁGOSTON–SUDÁR, 2002. 53.

⁷⁹⁹ MÁRFI, 1996. 85.

⁸⁰⁰ ÁGOSTON–SUDÁR, 2002. 53.

⁸⁰¹ Uo. 50–51.

⁸⁰² EVLIA, 1985. 233.

Irem kertjéhez hasonló rózsaligetben és Ergaváni pálmaligetben fekszik; midőn a fülemilék itt a dervisfuvola hangját és ütemeit hallják, ők is elkezdik fülemile-nyögdécselésüket úgy, hogy ez minden hallgatónak lelkét elbájolja. Táncolótere zenészek gyülekező helye, Mesznevi olvasók helye és szószéke, valamint művészi, rácsozatos, felosztott gyülekező helyei és mihrábjai vannak, melyek leírására és elmondására gyenge a nyelv. Hetenkint kétszer van e kolostorban dervistánc, a mikor az ég kerekéhez hasonló körforgást végeznek. – Külső háremjében hetven-nyolcvan szobácska van; konyhája, éléskamrája, és egyéb része is szép és díszes; minden imáretje egészen ólomtetejű lévén, erős nagy kőépület. Ez a kolostor Haszán pasa dsámijával összefüggésben van, ezért az öt imaidőt végző jó barátai mind a kolostorba jönnek és ott szórakozva, vigan vannak. Valamennyi népe remete jellegű, perzsául olvasó, öreg és ifjú emberekből áll. Ennek a kolostornak huszezer piaszter kegyes alapítványa van, ezért imáretjében évenkint, és hónaponkint, reggel és este, a jövő menőknek finom ételt adnak, és sok szegénye van.”⁸⁰³

A mevlevi szerzetesek kifejezetten városias műveltségűek voltak. Pécsi rendházukat a Sudár által beazonosított Jakováli Haszan alapította valamikor a 17. század középső harmadában, feltehetőleg a család szoros szarajevói kapcsolatának hatására. A mevlevik voltak a kerengő, vagy táncoló dervisek. A hódoltság területén ez az egyetlen ismert mevleviháne, így Pécs volt a misztikus költészet és a perzsa műveltség egyik hódoltsági központja. A mevlevi – tekkének, vagy zävijének nevezett – rendházak nyújtottak menedéket az iszlám miszticizmusnak. A közel száz hódoltsági kolostorból csak itt volt klasszikus oszmán zenei képzés, ezért bizonyos, hogy Pécs a hódoltsági zenei élet és zeneoktatás egyik központja is volt.⁸⁰⁴ A dervisközösségek táncsal és zenével egybekötött nyilvános vallásgyakorlati vonzották a látogatókat.⁸⁰⁵

A pécsi mevlevi kolostornak nagy szellemi kisugárzása volt, a Dunántúl délkeleti részében többen tudtak perzsául, mint a hódoltság többi területein. Egy dolog azonban óvatosságra kell, hogy intsen a mevlevi kolostor hatásának vizsgálatakor: Jakováli Haszan Evlia ott járta előtt csupán néhány esztendővel korábban alapíthatta meg a kolostort. Ugyanakkor lépten-nyomon az itt szolgáló hivatalnokok, katonák nagyfokú műveltségének nyomaiba ütközünk. A legkésőbb 1559-ben felépült eszéki dsámi

---

⁸⁰³ EVLIA, 1985. 231–232.

⁸⁰⁴ SUDÁR, 2005. 104.

⁸⁰⁵ ÁGOSTON, 1987. 48.

feliratát (kitábe) arabul írták, ami mindenképp kuriózumnak tekinthető,⁸⁰⁶ a Mekkát megjárt Ali Dede pedig 1589 körül megírta Szigetvárott az *Elbeszélés az első történekekről és beszélgetés az utolsó eseményekről* című munkát.⁸⁰⁷ Nem lehet elvitatni a pécsi mevleviháne kitüntetett jelentőségét a hódoltsági muszlim művelődésben, ám nem kizárt, hogy éppen azért telepedtek meg itt, mert a térségben ekkor már hosszú évtizedekre visszatekintő múltja volt az oszmán kultúrának.

1555-ben egy, a közeli Görösgálon történt csodás eseményt örökített meg a magyarországi oszmán irodalom egyik legjelentősebb kiséposza.⁸⁰⁸ A mű Ibrahim Pecsevi munkájában maradt fenn interpolációként annak ellenére, hogy Pecsevi nem tartozott a klasszikus műveltségű emberek közé, és nem volt különösebben költői alkat sem.⁸⁰⁹ Azt biztosra vehetjük, hogy nem ő írta a kiséposzt, és Sudár azt is megállapította, hogy a mű nem a népköltészet körébe tartozik. A fennmaradt költemény ugyanis a klasszikus (díván) irodalom elbeszélő költeményeinél szokásos mesznevi formában íródott, ez pedig a perzsák révén honosodott meg az oszmánoknál. E kiséposzt, ha nem is a legmagasabb színvonalon, egy szemtanú kádi költötte,⁸¹⁰ aki jól ismerte a klasszikus költeményszerkesztési szabályokat. Az ismert, perzsául tudó muszlimok közé tartozott Ali Musztafa, aki Koppanyban másolt misztikus költeményekhez írt kommentárokat, és Abdülkerim Efendi is, aki 1627-ben Pécssett több mint tíz, az iszlám miszticizmus kérdését érintő munkáról készített másolatot.⁸¹¹

Pécs leghíresebb szülőtte ebben a korszakban kétségkívül a történetíró Ibrahim Pecsevi volt, aki 1574-ben látta meg a napvilágot.⁸¹² Szülővárosáról mindvégig szeretettel emlékezett meg, többször is „*mi elragadó Pécsünk*” kifejezéssel szólt róla munkájában.⁸¹³ Pecsevinek a nagyapja és az apja is harcolt a mohácsi csatában, anyja révén pedig a nagyhatalmú Szokollu családdal volt rokonságban. Anyai nagybátyja volt a Pécssett is jelentős

---

⁸⁰⁶ DÁVID, 2002–2006b.

⁸⁰⁷ ÁGOSTON, 1993a. 282.

⁸⁰⁸ A történetet lásd feljebb.

⁸⁰⁹ SUDÁR, 2002. 359.

⁸¹⁰ Uo. 361.

⁸¹¹ ÁGOSTON, 1993a. 287.

⁸¹² Pecsevi életére és munkásságára lásd: THURY, 1892. Legújabbban, más szempontok szerint FODOR, 1999.

⁸¹³ FODOR, 1999. 109. A kifejezés valójában egy török szójáték, így az oszmán irodalomban rendkívül elterjedt: Pecsuj-i dilcsúj.

alapítványokat tevő Ferhád pasa, aki 1588-ban magával vitte unokaöccsét Budára.⁸¹⁴ A különböző városokban vállalt hivatalai ellenére pécsi kötődése mindvégig megmaradt, itt vett házat, és innen választott feleséget, akitől lánya született. Minden valószínűség szerint iskoláit is itt végezte. Pecsevi nem történetírónak készült, hanem írnoknak, ezen belül is különösen a pénzügyigazgatás érdekelt. Ferhád halála után új pártfogója, Lala Mehmed nagyvezír mellett – aki szintén a Szokollu-klánhoz tartozott – olyan jól végezte munkáját, hogy az kinevezte a gyalogság és a lovasság számvevőjének.⁸¹⁵ Történetírói érdeklődése viszonylag későn alakult ki, ám az irodalomhoz mindvégig vonzódott. Többször találkozott az ugyancsak irodalmi ambíciókat tápláló tatár kánnal, Gázi Girájjal, aki 1602-ben Pécssett telelt.⁸¹⁶ A kán ekkor fejezte be Fuzúli *Nik u Bed* (A jó és a rossz) című munkájának parafrázisát *Gül ü Bülbül* (A Rózsa és a fülemüle) címmel. Egy sajnós elveszett mesznevit is alkotott, amely a *Kahve u báde* (A kávé és a bor) címet kapta. Utóbbi különösen sokra tarthatta, mert így nyilatkozott róla: „Pécsi eredményünk ennyi!”⁸¹⁷ Giráj nem csupán tehetséges verselő, hanem a korszak egyik legjobb zeneszerzője is volt, így nem lenne meglepő, ha muzikusait is magával hozta volna a magyarországi hadszíntérre.⁸¹⁸ Pecsevi hivatali munkáinak végeztével az utolsó éveit Buda és Pécs között osztotta meg. Ekkor csiszolta össze Krónikáját, amelynek megírásához felhasználta Istvánffy Miklós és Heltai Gáspár munkáit, majd szép kort megélve 1649-ben távozott az élők sorából.⁸¹⁹

Giráj pécsi látogatásával közel egy időben alkotott Dzsáfer Ijáni, aki Pécssett született, és élete nagy részét a hódoltságban élte le. Életéről csupán töredékes adataink vannak, volt a budai kádi helyettese, majd temesvári defterdár, tehát ő is a közigazgatásban tevékenykedett. Történetíró volt, a veretes oszmán próza képviselője. Egyik művében a tizenöt éves háború eseményeit tárgyalja 1595-ig, egy másikban pedig Tirjáki Haszán kanizsai pasa életrajzát közli. Ismereteink szerint 1612 körül hunyt el.⁸²⁰

---

⁸¹⁴ THÚRY, 1892. 400.

⁸¹⁵ FODOR, 1999. 114.

⁸¹⁶ THÚRY, 1892. 402.

⁸¹⁷ SUDÁR, 2002. 360.

⁸¹⁸ SUDÁR, 2005. 104.

⁸¹⁹ ÁGOSTON, 1993a. 288.

⁸²⁰ SUDÁR, 2005. 57.

Nem tudjuk pontosan, hogy mikor kerültek fel a pécsi székesegyház falára a perzsa, török és arab feliratok, ám ékesen tanúskodnak az itt élő muszlimok műveltségéről, és talán hihetünk Evliának, aki szerint a Pécssett szolgáló katonák „... valamennyien igazhitűek s a legtöbbben perzsául is olvasnak. Háfiz Divánja, a Gülisztán és Bosztán, Khejjám és Nizámi Divánjaik sohasem hiányzanak kezükből”.⁸²¹ Az utazó elbeszélését támasztja alá, hogy a Szádi perzsa költő által írt *Gülisztán* (Rózsáskert) című műből is felkerült egy idézet a pécsi templom falára.⁸²²

Ezek az adatforgácsok azt igazolják, hogy a perzsa nyelvű vallási misztikus irodalom már a pécsi mevlevi kolostor működése előtt is jelen volt a Dél-Dunántúlon. A helyi muszlim kultúra azonban valószínűleg éppen a megszállás utolsó évtizedeiben élhette igazi virágkorát. Bár 1668-ban a pécsi kolostor rövid időre bezárta kapuit, az alapító Haszan fia, Hadzsi Memi újjáélesztette a rendházat, és elérte, hogy 1680 októberében Mahmud Dedét nevezzék ki vezetőjévé, akit nem sokkal ezután az oszmán művelődés jeles személyisége, Pecsevi Ahmed Dede⁸²³ követett; vezetésével ismét élénk hitélet folyt a kolostor falai között. A hódoltsági muszlim kultúrának a felszabadító hadjáratok vetettek véget, amikor a keresztény csapatok 1686 nyarán feltűntek Pécs előterében.

---

⁸²¹ EVLIA, 1985. 235.

⁸²² SUDÁR, 2005. 63.

⁸²³ Pecsevi Ahmed Dede életrajzát lásd: ÁGOSTON, 1993a. 286.

A város megszállásának utolsó évtizedei és felszabadulása a török uralom alól

I. Az 1664. évi hadjárat

Szigetvár, majd Kanizsa eleste után Pécs a hátszágba került, keresztény reguláris csapatok támadásától nem kellett tartania, csupán a portyázó magyar hajdúk jelentettek veszélyt a városba tartó utazókra vagy katonai csapatokra. A viszonylagos védettség ellenére Pécs élete korántsem volt nyugodtnak mondható. Ibrahim Pecsevi arról számolt be, hogy amikor Pécssett megszálltak, annyira féltek a hajdúktól, hogy puskával az ölükben aludtak el a házukban. A század folyamán ez a helyzet a hódoltsági magyar jelenlét megerősödésével csak rosszabbodott. 1652-ben a hajdúkkal való cimborálás miatt tizenhét pécsi polgárt húztak karóba a város négy pontján, és 1660-ban egy korábbi ferences szerzetest végeztek ki hasonló módon ugyanilyen vád alapján.⁸²⁴ A püspöki helynökként tevékenykedő jezsuiták ellen is visszatérő vád volt, hogy titokban segítik a magyar portyázókat.⁸²⁵

Az oszmán gazdaság és közigazgatás elhúzódo válsága azonban nem tett lehetővé komolyabb védelmi beruházásokat a városban. Nem tudunk a település falainak, bástyáinak és védműveinek karbantartásáról; Pécs megmaradt a veszélyeztetettebb helyen fekvő végvárak ellátó központjának.⁸²⁶ Georg Kraus *Erdélyi Krónika* című munkájában azt írta Pécs 1664. évi ostroma kapcsán, hogy az ostromlók „... mivel az árkok, a hidak és a falak őrizetlenek voltak, könnyen felkapaszkodhattak rájuk. A mainzi választó emberei a város falában egy fával és malterral [szövegben ennyivel?!] eltorlaszolt részre bukkantak, amelyet kibontottak és elsőként törtek be a városba”.⁸²⁷ A védők csupán hevenyészve állíthatták helyre az enyészett által kikezdett falakat, és ez nem sok jóval kecsegtetett a jövőre nézve.

Jól tükrözi a vár elhanyagoltságát az 1686-ban a vár visszafoglalása után itt talált, 18 darabból álló ágyúpark számbavétele.⁸²⁸ Az egyiket még az 1537. évi katasztrófába torkolló eszéki hadjárat során zsákmányolhatták, legalábbis erre utal a rajta található felirat „I. Ferdinánd Császár

---

⁸²⁴ TÓTH, 2002–2006. 169.

⁸²⁵ MOLNÁR, 1999. 252.

⁸²⁶ SZITA, 1999. 306.

⁸²⁷ MÁRFI, 1996. 93.

⁸²⁸ SZITA, 1999. 49. lj.

1537". Találtak itt negyvennyolc fontos ágyút „Zrínyi”, 24 fontos ágyút „II. Miksa 1569” és egy nyolc fontos csataágyút Szigetvárról „I. Ferdinánd 1545” felirattal. Ezekon kívül további négy ágyú készült bizonyíthatóan még a 16. században, a „Prinz Hohenlohe 1662” felirattal büszkélkedőt pedig nagy valószínűséggel az 1664. évi ostrom során hagyták hátra a visszavonuló keresztény csapatok. A fennmaradó ágyúkat már töröknek aposztrofálta az összeírás szerkesztője, ám ezek jobbára a kisebb űrméretűek közül kerültek ki, a legnagyobb egy nyolc fontos mozsár volt.

1663-ban ismét kitört a háború a Köprülü-reformnak köszönhetően új erőre kapó Oszmán Birodalom és az egyre szervezettebbé és hatékonyabbá váló Habsburg fél között. A keresztény fél az első esztendőben komoly veszteséget szenvedett el Érsekújvár elvesztésével, ezért a következő évben revansot kívántak venni az egyik legfontosabb török végvár – és vilájet központ – Kanizsa bevételével. A rendkívül nehezen megközelíthető végvár ostromát úgy próbálták előkészíteni, hogy a dunántúli és a drávai utánpótlási vonalakat megkísérelték szétzilálni, ennek érdekében indították meg a magyar had- és köztörténetben máig nagy teret kapó 1664. évi hadjáratot.⁸²⁹

Már 1663 végén összegyűjtötték az élelmiszert és a hadianyagot Grácban, mert innen kívánták ellátni a tervezett vállalkozást. A hadjárat vezetésével Zrínyi Miklós horvát bán és a téli hadjáratban résztvevő magyar csapatok főparancsnoka valamint Wolfgang Julius Hohenlohe,⁸³⁰ a Rajnai Szövetség haderejének parancsnoka lett megbízva. A Pettauban telelő német csapatok 1664. január 19-én indultak el a hadműveletek színtere felé, és a következő napon egyesültek a Zrínyi által vezetett horvát és magyar csapatokkal, majd január 21-én Berzence alá értek, ahol Batthyány Ádám is csatlakozott hozzájuk.⁸³¹ A hadjáratban résztvevő csapatok létszámáról megoszlanak a vélemények, ám 18.000 főnél többen valószínűleg nem lehettek.⁸³²

Berzencét, majd a január 24-én blokád alá vett Babócsát puskalövés nélkül adták át védői, miután értelmetlennek ítélték az ellenállást. Ez utóbbi erősségben 1072 katona szüntette be az ellenállást, és Zrínyiék még tizenhat

---

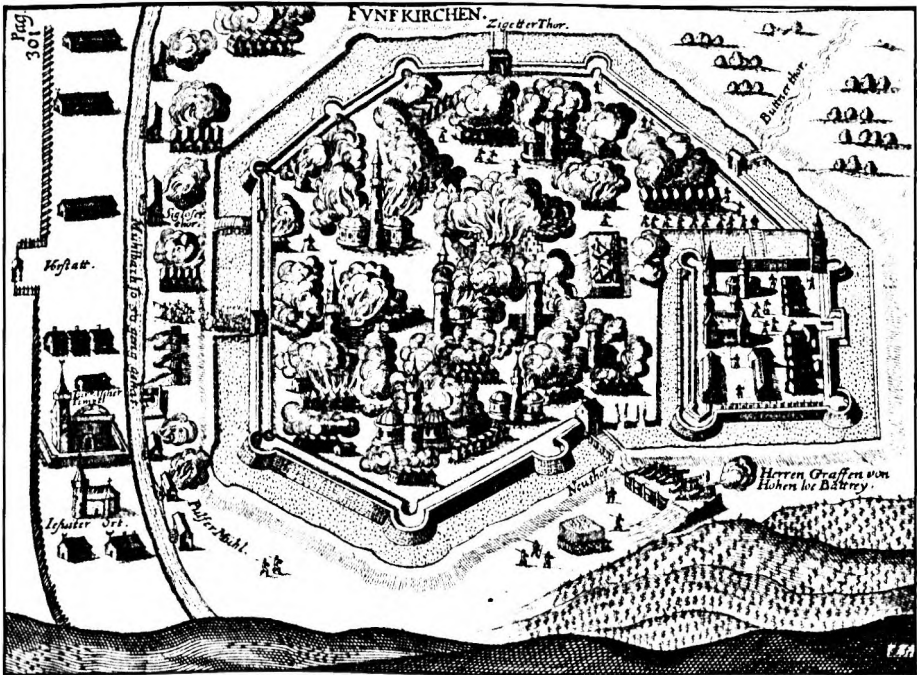
⁸²⁹ A dolgozatnak nem lehet feladata Zrínyi Miklós téli hadjáratának értékelése, csak a Pécs történelmét érintő eseményekre fókuszál. Tájékoztató jelleggel az 1663–64. évi hadjárat jelentőségéről lásd: KLANICZAY, 1964; PERJÉS, 1965; ESTERHÁZY, 1989.

⁸³⁰ Életrajzát lásd: HÁBEL, 2007a. 3–4.

⁸³¹ G. ETÉNYI, 1999. 296.

⁸³² Georg Kraus alapján G. Etényi ezt a számot valószínűsíti, R. Várkonyi Ágnes ellenben huszonötezer katonát feltételez. R. VÁRKONYI, 1985. 1124.

ágyút is zsákmányoltak. A keresztény seregek felvonulásának hírére január 26-án Barcs palánkja is megadta magát, ahol nyolc kisebb ágyút találtak. Ezek után nehezebb, mocsarasabb vidéken keltek át, elhaladtak a bevehetetlennek tartott Sziget mellett, feldúlták a muszlimok szent helyeként tisztelt Turbékot, és január 27-én tovább indultak Pécs felé. Zrínyi katonái az éjszákát az unitáriusok lakta közeli Pellérdén töltötték, és a következő nap hajnalán kezdtek neki Pécs ostromának. Az előőrsök reggel hat óra körül lerohanták a Szigeti és a Budai külvárosokat, ám a várbeliek kitörték a Budai kapunál, és heves harc bontakozott ki. A déli órákban érkezett meg nyugatról Zrínyi, délről pedig Hohenlohe a derékhaddal, akiknek a segítségével már birtokba tudták venni a külvárosokat. A fallal körülvett város megszállásához azonban szabályos ostromot kellett vívniuk, amit nehezített, hogy a keresztény csapatoknak csupán könnyű ágyúik voltak. Az ütegeket a Siklósi és a Szigeti kapu környékén állították fel, ahonnan egész éjjel lőtték a várost, óriási pusztítást és pánikot okozva az ott élők között.

11. kép Pécs 1664. évi ostromának ábrázolása, hibás tájolással

Január 29-én minden oldalról megkezdődött a város ostroma. A falak alacsonyok voltak, de mögöttük cölöpsor állt, ami problémát okozott a támadóknak. Végül sikerült betörni, és az addig keményen védekező török katonák visszavonultak a jóval erősebb várba. A kifáradt, átfagyott keresztény katonák szinte azonnal fosztogatni kezdték az üresen hagyott házakat, és az őrizetlenül maradt raktárakat. Fegyelmezetlenségüket mutatja, hogy sok lakos, köztük nők és gyerekek is áldozatul estek brutalitásuknak. *„Jóllehet parancs volt, hogy a keresztény polgárokat kíméljék meg, mégis sokan odavesztek. Többségük azonban kincseik nagy részével bevetette magát a kastélyba [várba]. Elég sokan az asszonyokkal, valamint a gyermekekkel és két velük lévő jezsuita szerzetes atyával egy nagy házba húzódtak, és meg is menekültek, majd később a sereggel keresztény földre mentek. Az első nap tehát minden parancs ellenére rablással és gyújtogatással telt el. Csak kisebb és nagyobb kalmárok boltjai közül mintegy 400-at törtek fel, és raboltak ki. Bőségesen találtak élelmet, lisztet, gabonát, húst, bort, és ha az élelmiszereket – mint mondták – renddel osztották volna szét, negyed évre elegendő lett volna a sereg számára, de a magyarok és horvátok itt is, ott is gyújtogattak és sok minden elégett. Beverték a hordók fenekét, a lisztet szét-szórták, és olyannyira garázdálkodtak, hogy a negyedik napon már mindenütt érezhető volt a hiány.”*⁸³³ A város a fegyelmezetlen sereg túlkapásai miatt óriási károkat szenvedett ebben a néhány napban. A várat azonban nem sikerült elfoglalniuk, hiába vezényelt a hadvezetés ostromot még aznap, mert a seregek fáradtak voltak, és nem volt várívásra alkalmas tüzérőségük sem.⁸³⁴ Hiába támadott Zrínyi északról a magaslatokról, Hohenlohe pedig dél felől, a várban rekedt katonaság makacsul kitartott, és a következő napok ködös időjárását kihasználva kijavították a leginkább megrongálódott falakat.

Zrínyi Miklós január 30-án csapataival elindult dél felé, hogy a hadjárat legfontosabb stratégiai célkitűzését teljesítve megsemmisítse a Dráván átívelő északi hidat. Zrínyi a feladatot sikerrel oldotta meg, február 2-án a feltámadt szél segítségével elhamvasztotta a törökök által hat évig épített faalkotmányt, és utána nyomban visszaindult Pécs irányába. Zrínyi távollétében a Pécsnél hátrahagyott – jobbára gyalogos – katonákat Hohenlohe

---

⁸³³ MÁRFI, 1996. 9.

⁸³⁴ A sereggel levő tizenkilenc ágyú alkalmatlanságával már a kortársak is tisztában voltak. Egy január 9-én kelt bécsi hír szerint: „... ezekkel az ágyúkkal jelentős erősség bevétele legfeljebb csak szerencsével várható”. G. ETÉNYI, 1999. 291.

vezette, akinek a szándékai felől megoszlanak a vélemények.⁸³⁵ Arról nincsen tudomásunk, hogy rohamot vezényelt volna az élelmiszer és ivóvíz hiányban szenvedő vár ellen, de ostromárkot ásatott, és előkészületeket tett a vár aláaknázására. Helyzetét az is nehezítette, hogy a korszerű ostromhoz értő parancsnokai közül többen meghaltak, vagy éppen ezekben a napokban sebesültek meg Pécs alatt, mint Hemmerling vezérőrnagy, akit a vár felmérése közben lőttek le, amikor óvatlanul túl közel merészkedett a falakhoz. Nem javult a helyzet február 5-e után sem, miután Zrínyiék visszaértek Eszék alól. Az ostromlók még megpróbálták követek útján elérni a vár feladását, ám a védők – elsősorban a Szigetről idemenekülő tatárok miatt, akik joggal féltek a hajdúktól – elutasították az ajánlatot.⁸³⁶

Ekkor még megosztottak voltak a parancsnokok az ostrom folytatásának kérdésében. Hohenlohe kedvezőnek ítélte a feltételeket Pécs bevételeéhez, Zrínyi azonban a súlyos veszteségekre hivatkozva az elvonulás mellett kardoskodott. Közben a viharos szél és a jelentős mennyiségű havazás még jobban megkeserítette az ostromlók életét, végül ez döntött a visszavonulás mellett. A török ellencsapás megakadályozása érdekében Zrínyi parancsára a felperzselt föld taktikáját alkalmazták, és a várost egyszerre több helyütt is meggyújtották. Ezzel tettek pontot a keresztény csapatok a város életében eddig sem túl pozitív itt tartózkodásukra, és nagyban visszavetették a város fejlődését a későbbi évtizedekre. A várossal együtt elhamvadtak a külvárosok, és a környékbeli, zömmel magyarlakta falvak is, ezért a baranyai magyarság pusztulásában nagy szerepe volt ennek a hadjáratnak.⁸³⁷ A diverzió sajnos nem érte el célját, Zrínyiéknek nem sikerült Kanizsa bevétele. 1664 nyarán az oszmán főerők is eljutottak a magyarországi hadszíntérre, ahol azonban vereséget szenvedtek a Montecuccoli által vezetett keresztény seregektől a Szentgotthárd melletti csatában.⁸³⁸ A győzelem és egyben a téli hadjárat eredményét azonban nagyban csökkentette az 1664. augusztus 10-én megkötött vasvári béke. A téli hadjárat bebizonyította, hogy már az addig biztonságos távolságban fekvő városokat is képesek elérni keresztény reguláris csapatok, és ez intő jel kellett volna

---

⁸³⁵ Erre lásd: G. ETÉNYI, 1999. 297–298.

⁸³⁶ Uo.

⁸³⁷ A baranyai népesség törökkori folytonosságáról lásd: TIMÁR, 1989b. A baranyai magyarság pusztulásának okairól: SZAKÁLY, 1989.

⁸³⁸ A hadjárat legújabb értékelésére lásd: ÁGOSTON–OBORNI, 2000. 200–203; PÁLFFY, 2004. 396–397.

legyen Pécs parancsnokának. A húsz évvel később ideérkező felszabadító seregek vezetői azonban azt tapasztalták, hogy a város védőinek ennyi idő sem volt elegendő, hogy teljesen kiheverjék Zrínyiék ostromát.

12. kép Pécs 1664. évi ostroma

II. Pécs felszabadulása a török uralom alól

Szita László munkásságának köszönhetően a város kora újkori történelmének egyik legjobban feltárt fejezetei közé tartozik a török uralom alól való felszabadulás időszaka. Szita kezdeményezésére indultak meg a nagyharsányi csata háromszáz éves évfordulója kapcsán olyan kutatások, amelyek eredményeképpen számos forráskiadvány és kötet látott napvilágot.⁸³⁹ Ezek révén ma már tisztábban látunk abban a nagyon komplex kérdéskörben, amelynek csupán az egyik állomása volt Pécs visszafoglalása.

Az 1683 szeptemberében lezajlott kahlenbergi ütközet után a magyarországi hadszíntéren elkezdődött a törökök kiűzése. A Dél-Dunántúl tekintetében Buda 1686-ban történt visszafoglalása volt a kulcsmomentum, mert ekkortól tudtak birodalmi seregek a Duna vonalára támaszkodva

⁸³⁹ SZITA, 1987; SZITA, 1989; SZITA, 1993.

eredményesen hadműveleteket vezetni az eddig csak diverzáns csapatok által elért baranyai területekre. A dunai utánpótlás biztosítása miatt most már lehetőség volt nagyobb méretű tüzérség eredményes mozgatására, így már reális esély nyílt megerősített várak ostromára is.

Buda elfoglalása után a Lotharingiai Károly által vezetett csapatok rögtön déli irányba indultak, hogy a következő évi hadjáratot előkészítve megakadályozzák a magyarországi török csapatok megerősítését.⁸⁴⁰ Ennek érdekében határozták el Eszék elfoglalását. A feladat végrehajtásával Badeni Lajos örgróft bízták meg, és alá rendelték a drávai hadtestet.⁸⁴¹ Erről a Tolnán szeptember 22-én tartott haditanácson született döntés, ahol Badenit arra is felhatalmazták, hogy haladéktalanul lépjen érintkezésbe a szlavóniai hadtest parancsnokával és közös akcióban tisztítsák meg a felvonulási területet. Ez utóbbi annyit jelentett, hogy a térségben fekvő ellenséges várakat, palánkokat vissza kellett foglalniuk. Ilyen palánkok voltak Simontornya, Sásd, Magyarszék és Kaposvár. Péccsel ekkor még egyáltalán nem számoltak, „megrongálódott és a török által elhanyagolt állapotban lévő bástyái és védművei” miatt csak élelmiszer és hadiraktárként vették számításba.⁸⁴²

Badeni hadoszlopa szeptember 23-án indult el a Dél-Dunántúl felszabadítására. A sereg három vértés, három dragonyos és hét gyalogos ezredből állt.⁸⁴³ Először Simontornyát foglalták el szeptember 26-án, ahonnan az asszonyok szabadon eltávozhattak Pécsre, a férfiakat azonban a hadjárat idejére fogságban tartotta az örgróf. Badeni Simontornya után Kaposvár felé fordult, de mivel ott az őrség hosszú védelemre rendezkedett be, nem próbálkozott ostrommal, hanem haladéktalanul továbbvonult Barcs felé, ahol október 14-én találkozott a szlavóniai hadtesttel. Innen együtt indultak tovább – Szigetvár elkerülésével – Pécs felé. A város ekkorra már megismerkedett a keresztény csapatok fegyvereivel, ugyanis egy horvát-magyar előőrs szeptember 22-én már rátört a lakosságra.

A Haditanács ugyanis az épségben levő szlavóniai falvakból kívánta katonáit élelmezni, aminek lebonyolításával a horvát bánt bízták meg. A szélsőséges időjárás miatt azonban nem volt szálás takarmány a lovak etetéséhez, ezért Makár János kaproncai kapitány parancsot kapott arra, hogy

---

⁸⁴⁰ A hadjáratról legújabban: VARGA J., 2005.

⁸⁴¹ SZITA, 1999. 307.

⁸⁴² Uo.

⁸⁴³ Az 1686. évi hadjárat eseménytörténetére lásd: NAGY, 1987. 18–19.

520 horvát és magyar lovassal a Dráva bal partján végezzen felderítést és próbáljon meg a lakosságtól terményt rekvirálni. Makár azonban, túllépve a parancs adta kereteken, szeptember 22-én hajnalban rátört a mit sem sejtő Pécsre.⁸⁴⁴ Lovasaival a Szigeti és a Budai kapunál rohamot színelte, miközben a gyalogság csendben megmászta a déli falat és kinyitotta a siklósi kaput. A lovasság a nyitott kapun át betört, és a védőket a városból a várba nyomta vissza. *„Egy erősebb őrcsapat azonban súlyos harcot vívott és elkeseredetten védekezett a kaputól nem messze fekvő épület mellett emelt sánc mögött. Valamennyit felkoncoltak. A városban mindenütt ellenállásra találtak, amelyet azonban gyorsan leküzdöttek, és mindenkit megöltek, katonát, öreget, nőt és gyermekeket. A zsákmány nagy volt, különösen sok állatot hajtottak el, de más értékekben is sokat vittek magukkal. Egy főtisztet is foglyul ejtettek. A nyugati városrészben a Szigeti kapunál nagy tüzet gyújtottak, és sok ház elhamvadt.”*⁸⁴⁵ A horvát-magyar csapatok végül visszavonultak a zsákmánnyal, és bár felmerült Makár megbüntetésének lehetősége, a remek katona hírében álló Badeni Lajos megvédte őt, mert meglepetésszerű támadásával komoly veszteségeket okozott a védőknek. A török garnizon közel ötszáz embert veszített, miközben a mai posta épülete és a Jókai tér között harcolva visszavonult. Elesett Ali bég, a helyettes parancsnok, a város kádija, valamint a topcsik parancsnoka, Samid Hüszejn.⁸⁴⁶ A város – amely teljesen még Zrínyi ostromának a pusztítását sem heverte ki – ismét komoly károkat szenvedett; ekkor égett le például a Budai-kapu környéke.⁸⁴⁷

Az örgróf döntése helyes volt, mert Makár vakmerő támadása valóban dicséretes tetteknek számított, ugyanis Pécsen komoly építkezések kezdődtek az 1680-as évek elején. A városi polgárok 1693-ban felvett vállomásából kiderül, hogy a szultán 120.000 forintot adott a megrongált falszakaszok kijavítására,⁸⁴⁸ és Badeni beszámolóiból tudjuk, hogy több helyen új védműveket találtak. Így nem véletlen, hogy Pécs a Dél-Dunántúl más váraiból menekülő muszlimok gyűjtőhelyévé vált, még Mohács palánkjából is inkább ide vonultak át védői, mint Eszékre. Körülbelül három-ezer menekült lephette el ekkor a várost óriási káoszt okozva, és nagyban

---

⁸⁴⁴ SZITA, 1999. 310.

⁸⁴⁵ MÁRFI, 1996. 96.

⁸⁴⁶ SZITA, 1998. 19.

⁸⁴⁷ MÁRFI, 1996. 96.

⁸⁴⁸ KÁPOLNAY, 1909. 107.

hátrátartva az ostromra való felkészülést. Pécs 1686. évi várórségéről nincsen forrásunk, de az ezt megelőző évben 380 janicsár, 110 szpáhi és 51 tüzér szolgált a várban. A Buda alól visszavonuló Szári Szülejmán pasa mintegy száz janicsárt küldött Pécsre, és a környező várak őrségével együtt körülbelül ezer főre lehet taksálni őrőinek a számát.⁸⁴⁹ A török parancsnok valószínűleg mindent megtett, hogy a várat védhető állapotba hozza, nem rajta múlt, hogy ez nem sikerült.

13. kép Az 1686. évi hadjárat fő dél-dunántúli állomásai

Badeni Lajos vezetésével október 16-án érkeztek meg a keresztény csapatok Pécs alá, és nyomban hozzá is kezdtek az ostromhoz. Mivel a pécsi hírszerzés addigra összeomlott, a törökök semmit nem tudtak Badeni terveiről, és meglepte őket a nyugat felől felbukkanó sereg látványa. A főerők a Siklói-kapu környékén és a budai úton táboroztak le. A törökök meg sem próbálták ezt megakadályozni, hanem azonnal elkezdték a készleteket beszállítani a várba, amit pedig nem tudtak megmenteni, azt megsemmisítették.⁸⁵⁰ Október 19-én kora hajnalban a törökök a várfaltól délre

⁸⁴⁹ SZITA, 1999. 308.

⁸⁵⁰ SZITA, 1998. 23.

fekvő terület épületeit felgyújtották.⁸⁵¹ Komoly ellenállásra azonban nem gondolhattak, mert Makár rajtaütésekor a topcsik jelentős része meghalt, és bár élelmük volt elég, tüzelőben szűkölködtek.

14. kép Pécs felszabadításának ábrázolása

A város kardcsapás nélkül került tehát a keresztény csapatok birtokába, a törökök visszavonultak a vár falai mögé, ahol óriási zsúfoltság nehezítette az ostromra való felkészülést.⁸⁵² A védők állapotával Badeni is tisztában volt, ezért türelmesen kivárta, hogy október 18-án megérkezzenek az ostromlövegek, amelyekkel már el lehetett kezdeni a várfalak módszeres töretését. A felkészüléssel töltött két napban az őrgrófnak volt ideje alaposabban szemügyre venni a várat. Tapasztalatairól levélben számolt be a Haditanácsnak: „... a város falait és védműveit, beleértve a kapukat is nagyon régtől fogva sem nem javították, sem nem építettek új falazatot. Ami szembetűnő, hogy a palánkok feltöltése sem a Budai sem a Siklósi kapuknál nem történt meg, s e palánkok magassága nem okoz gondot a rohamozó gyalogságnak. Hartlieb strázsa-

⁸⁵¹ Ekkor alakult ki a mai Scitovszky-tér elődje, amit a 18–19. században Búza- illetve Gyümölcs-piacnak neveztek. GOSZTONYI, 1941b. 54.

⁸⁵² Az ostromról legújabban: HÁBEL, 2007b. 28–29.

mester alapos szemrevételezése szerint különösen a város északi falai rombolt állapotban maradtak, s csak ideiglenes javításokat végeztek. Az ilyen városfal-szakaszokat áttörni tűzérési közreműködés nélkül is lehetséges. A város maga viszont túlzás nélkül elragadó lenne, ha a horvátok, és azzal egy időben a törökök által végzett rombolások a szép nyugati épületekben súlyos károkat nem okoztak volna. [...] A török parancsnok nagy figyelmet szentelt a vár védműveinek, az új palánkoknak, s a nagy vizesárok egész vonalának karbantartására. A déli kurtinát teljes egészében kijavították; ugyanitt félkör alakú ravelint építettek.”⁸⁵³ Ezek szerint a török parancsnok a védhetetlennek ítélt város helyett minden energiáját a vár megerősítésére mozgósította. Az északi fal romos állapotára tett utalás még az 1664. évi hadjárat nyomaira utalhat, de az azt követő építkezésekre is ez az egyetlen forrásunk eddig.

Október 18-án az ostromlónak sikerült aláaknázniuk a vár délkeleti és délnyugati bástyáját, majd, hogy elkerüljék a felesleges vérvesztéséget, követeket küldtek a várba és felszólították a védőket a megadásra. Ezzel egy időben két nagyobb kaliberű löveggel szétvetették a délkeleti rondellát, és a mozsarak lövedékeinek köszönhetően egyre több helyen kaptak lángra a várban található épületek.⁸⁵⁴ A veszteségek demoralizáló hatásának következtében az október 19-én megismételt kapitulációs felhívás már értő fülekre talált volna, ám ekkor a janicsárok makacsolták meg magukat, és végül az ellenállás folytatása mellett döntöttek. Október 21-én a tűzérési tűz tovább fokozódott, és már csak a feltétel nélküli megadás jöhetett szóba, amikor a pánikba esett és vízhiánytól szenvedő védősereg,⁸⁵⁵ valamint a várba bemenekült lakosság a kapituláció mellett döntött. A következő napon a civilek szabadon távozhattak, a muszlim katonák nagy részét viszont szigorú őrizet alatt Grácba kísérték, és keresztény foglyokkal való kicserélésre ott tartották őket. A muszlim lakosság egy része is a költözést választotta, mások azonban a maradás mellett döntöttek, és még az 1690-es években is mintegy kétszázan éltek közülük a város falai között. Pécs azonban ekkor már ismét keresztény város volt.

---

⁸⁵³ SZITA, 1999. 307–308.

⁸⁵⁴ Uo. 315.

⁸⁵⁵ Az ágyútűzben elpusztult a vár vízellátását biztosító kút is. NAGY-FETTER, 1976. 137.

Utószó

A kötetet végigolvasva minden bizonnyal kiderül, hogy a város török kori történetét nem tekintem hanyatlásnak. Remélem, sikerült bebizonyítanom, hogy Pécs a hódoltság korában is megőrizte jelentőségét a régió életében, és számos emlékekkel gazdagodott ez idő alatt. A város legelesebb iszlám építészeti öröksége, a főtéren álló templom, mára Pécs egyik védjegyévé vált. Ezért kijár a tisztelet az építetőjének, Kászimnak. Mindezek ellenére nem kívánom elhallgatni a korszakkal szemben megfogalmazott sommás megállapítások igazságát sem, amelyek szerint az Oszmán birodalom letérítette a Magyar Királyságot pályájáról és évszázadokra visszavette a fejlődésben. A mából visszatekintve úgy tűnik, hogy komolyan fennállt a balkanizálódás veszélye, és könnyen Bosznia sorsára juthatott volna az ország, ha a visszafoglaló háborúk csak évtizedekkel később kezdődtek volna el. Ezért Pécs felszabadítója, Badeni Lajos őrgróf emléke előtt is tiszteleg ez a kötet.

Bibliográfia

- ÁCS, 1980. Esopus fabulái Pesti Gábor szerint. A kötetet válogatta, szerkesztette, magyarázó és szójegyzetekkel ellátta, az utószót készítette: Ács Pál. (Magyar Hírmondó) Budapest, 1980.
- ÁCS, 1999. Ács Pál: Katolikus irodalom és kultúra. *Vigilia* 64 (1999/5) 360–375.
- ÁGOSTON, 1987. ÁGOSTON Gábor: Muszlim oktatás és nevelés a török hódoltságban. *Keletkutatás* 1987 tavasz, 47–66.
- ÁGOSTON, 1992a. ÁGOSTON Gábor: Párhuzamok és eltérések az oszmán és az európai tűzérség fejlődésében a 15–17. században. *Történelmi Szemle* 34 (1992/3–4) 173–198.
- ÁGOSTON, 1992b. ÁGOSTON Gábor: A török hadsereg lőporellátása a 16–17. századi magyarországi hadjáratokban. In: Zalai Múzeum 4. Zalaegerszeg, 1992. 65–73.
- ÁGOSTON, 1993a. ÁGOSTON Gábor: Muszlim hitélet és művelődés a Dunántúlon a 16–17. században. In: Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. (A szigetvári történelem konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján) Szerk. SZITA László. Pécs, 1993. 277–293.
- ÁGOSTON, 1993b. ÁGOSTON Gábor: A magyarországi török várak fenntartásának és ellátásának néhány kérdése. In: Végvárak és régiók a XVI–XVII. században. Szerk. PETERCSÁK Tivadar–SZABÓ Jolán. (Studia Agriensia 14.) Eger, 1993. 311–333.
- ÁGOSTON, 1994. ÁGOSTON Gábor: Ottoman artillery and European military technology in the fifteenth and seventeenth centuries. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47 (1994) 15–48.
- ÁGOSTON–OBORNI, 2000. ÁGOSTON Gábor–OBORNI Teréz: A tizenhetedik század története. Budapest, 2000.
- ÁGOSTON–SUDÁR, 2002. ÁGOSTON Gábor–SUDÁR Balázs: Gül baba és a magyarországi bektasi dervisek. Budapest, 2002.
- BALÁZS, 1998. BALÁZS Mihály: Teológia és irodalom. (Humanizmus és Reformáció 25.) Budapest, 1998.
- BALÁZS, 1999. BALÁZS Mihály: A szekér és az ökör. Adalék a baranyai antitrinitarizmus történetéhez. In: Pécs a törökkorban. Szerk. SZAKÁLY Ferenc. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) Pécs, 1999. 265–282.
- BARABÁS, 1898. BARABÁS Samu: Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok I. kötet. Levelek. 1535–1565. (Monumenta Hungariae Historica. Magyar történelmi emlékek I. Diplomataria XXIX.) Budapest, 1898.
- BARTA, 1977. BARTA Gábor: Konzolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után. (Szapolyai János király kormányzása 1526. november–1527. augusztus) *Századok* 111 (1977) 635–680.
- BARTA, 1987. BARTA Gábor: A törökös ideológia kezdetei Magyarországon. *Keletkutatás* 1987 tavasz, 8–19.

- BARTA, 1994. BARTA Gábor: Adalékok az 1543. évi török hadjárat történetéhez. *Hadtörténeti Közlemények* 107 (1994) 3–17.
- BARTA, 1995. BARTA Gábor: Az elfelejtett hadszíntér 1526–1528. (Megjegyzések a török-magyar szövetség előtörténetéhez) *Történelmi Szemle* 37 (1995) 1–35.
- BEKE, 1900. BEKE Antal: Római emlékek a magyar egyház XV. századi történetéhez. *Történelmi Tár (új folyam)* 1 (1900) 1–15.
- BENDA, 1966. BENDA Kálmán: Zrínyi Miklós a szigetvári hős. In: Szigetvári Emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. Szerk. RÚZSÁS Lajos. Budapest, 1966. 15–51.
- BENDA, 1991. BENDA Kálmán: Unitáriusok a hódoltság-kori Dél-Baranyában. *Baranya* 4 (1991/1–2) 87–98.
- BENDA-FÜGEDI, 1979. BENDA Kálmán–FÜGEDI Erik: A magyar korona regénye. Budapest, 1979.
- BENDE, 1968. BENDE Lajos: Sziget 1556. évi ostroma. *Hadtörténeti Közlemények* 15 (1968) 281–309.
- BÉKEFI, 1910. BÉKEFI Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1910.
- BESSENYEI, 1986. BESSENYEI József: A Héttorony foglya. Budapest, 1986.
- BESSENYEI, 1994. Enyingi Török Bálint. A bevezetést írta és a forrásokat közléteszi: BESSENYEI József. Budapest, 1994.
- BEZERÉDY, 1983. BEZERÉDY Győző: A városkép és városszerkezet alakulása Pécsen. In: Baranyai Helytörténetírás 1982. Pécs, 1983. 265–295.
- BEZERÉDY, 1997. BEZERÉDY Győző: „Németnek Bécs, magyarnak Pécs”. Évszázadok krónikásai a városról. Pécs, 1997.
- BEZERÉDY, 1998. BEZERÉDY Győző: Pécs első ábrázolása a város 16. századi pecsétjén. *Pécsi Szemle* 1998 tavasz–nyár, 2–5.
- BILKEI, 2008. A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái 1545–1548. Fordította, a mutatókat készítette és szerkesztette: BILKEI Irén. (Zalai Gyűjtemény 64.) Zalaegerszeg, 2008.
- BITSKEY, 1996. BITSKEY István: Hungáriából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés. Budapest, 1996.
- BODA, 2000. BODA Miklós: A középkori pécsi egyetem könyvtárának helye. In: A könyv- és könyvtárkultúra ezer éve Baranyában. Szerk. BODA Miklós–KALÁNYOS Katalin–SURJÁN Miklós–TÜSKÉS Tibor. Pécs, 2000. 29–42.
- BODÓ, 2006. BODÓ Balázs: A pécsi Barbakán. Adalékok a pécsi várkapuk történetéhez. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk. KOVÁCS Gyöngyi–MIKLÓS Zsuzsa. Budapest, 2006. 33–43.
- BOROS GYÉVI, 1981. BOROS GYÉVI László: a pécsi egyházmegye horvátjai a 17. század végéig. In: A Pécsi Egyházmegye schematizmusa 1981. Pécs, 1981. 128–151.

- BORSA-TÓTH, 1989. BORSA Iván-TÓTH István György: Benlich Máté belgrádi püspök jelentése a török hódoltság katolikusairól 1651–1658. *Levéltári Közlemények* 60 (1989) 83–142.
- BOTTA, 1898. BOTTA István: Sztáray Mihály baranyai püspöksége. *Theológiai Szemle* 32 (1989) 150–154.
- BÓNIS, 1997. BÓNIS György: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon. (Jogtörténeti Tár 1/1.) Budapest, 1997.
- BUTURAC, 1970. BUTURAC, Josip: Katolička Crkva u Slavoniji za turskoga vladanja. Zagreb, 1970.
- BÚZA é.n. BUZA János: Polgárság a Dunántúlon a török uralom idején. (Kézirat)
- BUZÁSI, 1979. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs. A birodalmi levéltárak magyar vonatkozású iratai I. kötet. A Birodalmi Udvari Tanács és a Birodalmi Udvari Kancellária levéltára 1–2. rész. Összeállította: BUZÁSI József. (Levéltári Leltárak 76.) Budapest, 1979.
- B. SZABÓ, 2006. B. SZABÓ János: A mohácsi csata. Budapest, 2006.
- CENNERNÉ, 1997. A Zrínyi család ikonográfiája. A bevezető tanulmányt írta és a katalógust összeállította: CENNERNÉ Wilhelmb Gizella. Budapest, 1997.
- CSIKÓS, 2005. CSIKÓS Gergely: A szegedi mészároscéh a török hódoltság korában. In: *Függökert. Orientalisztikai tanulmányok* 2. Szerk. CSIRKÉS Ferenc–CSORBA György–SUDÁR Balázs–TAKÁCS Zoltán Bálint. Budapest, 2005. 301–324.
- CSORBA, 2000. CSORBA Győző: Siralmas ének a török iga alatt nyögő Pécsről. In: A könyv- és könyvtárkultúra ezer éve Baranyában. Szerk. BODA Miklós–KALÁNYOS Katalin–SURJÁN Miklós–TÜSKÉS Tibor. Pécs, 2000. 78–80.
- CSUKOVITS, 1999. CSUKOVITS Enikő: Az idő folyása. *Rubicon* 93–94 (1999) 71–73.
- DANKÓ, 1966. DANKÓ Imre: A délvidék és hajdúság. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 11 (1966) 179–190.
- DÁN, 1973. DÁN Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. (Humanizmus és Reformáció 2.) Budapest, 1973.
- DÁN, 1976. DÁN Róbert: A „Pécsi Disputa”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976) 1–15.
- DÁN, 1977. DÁN Róbert: Források és adatok Bogáti Fazakas Messiás-képéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 81 (1977) 355–361.
- DÁVID, 1992. DÁVID Géza: A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban. In: *Zalai Múzeum* 4. Zalaegerszeg, 1992. 56–63.
- DÁVID, 1993. DÁVID Géza: Szigetvár 16. századi bégjei. In: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. (A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján).* Szerk. SZITA László. Pécs, 1993. 159–193.
- DÁVID, 1995. DÁVID Géza: Kászim vojvoda. Bég és pasa I. rész. *Keletkutatás* 1995 ősz, 53–67.

- DÁVID, 1996. DÁVID Géza: Kászim vojvoda. Bég és pasa II. rész. *Keletkutatás* 1996 tavasz, 41–57.
- DÁVID, 1997. DÁVID Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In: Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millicentenáriumi előadások. Szerk. KOVACSICS József. Budapest, 1997. 141–173.
- DÁVID, 1999. DÁVID Géza: Mohács-Pécs 16. századi bégjei. In: Pécs a törökkorban. Szerk. SZAKÁLY Ferenc. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) Pécs, 1999. 51–87.
- DÁVID, 2002–2006a. DÁVID Géza: Egy távolról jött oszmán főember a magyar végeken: Ulama bég. *Keletkutatás* 2002 ősz–2006 ősz, 62–83.
- DÁVID, 2002–2006b. DÁVID Géza: Kászim pasa eszéki mecsetje, iskolája és fürdője. *Keletkutatás* 2002 ősz–2006 ősz, 184–189.
- DÁVID, 2007. DÁVID Géza: Adalékok Szigetvár török kori történetéhez. *Keletkutatás* 2007. 39–49.
- DÁVID, 2008. DÁVID Géza: Pillanatképek a hódítók mindennapjaiból. *Keletkutatás* 2008. 97–101.
- DÁVID–FODOR, 1996–2002. DÁVID Géza–FODOR Pál: Magyar ellenállás a török berendezkedéssel szemben. *Keletkutatás* 1996 ősz–2002 tavasz, 271–277.
- DÁVID–FODOR, 2005. DÁVID Géza–FODOR Pál: „Az ország ügye mindenek előtt való” A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552) (História könyvtár. Okmánytárak 1.) Budapest, 2005.
- DÁVID–GERELYES, 1996–2002. DÁVID Géza–GERELYES Ibolya: A hódoltság gazdasága és társadalma régész és történész szemmel. *Keletkutatás* 1996 ősz–2002 tavasz, 77–103.
- DERCSÉNYI–POGÁNY, 1956. DERCSÉNYI Dezső–POGÁNY Frigyes: Pécs. Budapest, 1956.
- EMBER, 1988. EMBER Győző: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén. Budapest, 1988.
- ENTZ, 1941–1942. ENTZ Géza: A pécsi székesegyház kincseinek sorsa. *Pannonia* 7 (1941–42) 329–341.
- ERDÉLYI, 2005. ERDÉLYI Gabriella: Bakócz Tamás és a szerzetesrendek. In: Uő: Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és újkor határán. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 38.) Budapest, 2005. 42–61.
- ERDÉLYI, 2005. ERDÉLYI Gabriella: A „*Sacra Poenitentiaria Apostolica*” hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században. *Levéltári Közlemények* 76 (2005) 63–105.
- ESTERHÁZY, 1989. ESTERHÁZY Pál: Mars Hungaricus. Sajtó alá rendezte és a Mars Hungaricus latin szövegét magyarra fordította: IVÁNYI Emma. Bevezette és szerkesztette: HAUSNER Gábor. Budapest, 1989.
- ETE, III. BUNYITAY Vince–RAPAICS Rajmund–KARÁCSONYI János–KOLLÁNYI Ferenc–LUKCSICS József: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. III. (1535–1541.) Budapest, 1906.

- ETE, IV. BUNYITAY Vince–RAPAICS Rajmund–KARÁCSONYI János–KOLLÁNYI Ferenc–LUKCSICS József: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. IV. (1542–1547.) Budapest, 1909.
- EVLIA, 1985. Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1660–1664. Fordította: KARÁCSON Imre. Az előszót és a szómagyarázatot írta, a jegyzeteket átdolgozta: FODOR Pál. Budapest, 1985.
- FARBAKY, 2002. FARBAKY Péter: Szatmári György a mecénás. (Művészettörténeti Füzetek 27.) Budapest, 2002.
- FAZEKAS, 2003. FAZEKAS István: A bécsi Pazmeneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951) (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 8.) Budapest, 2003.
- FEDELES, 2001. FEDELES Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a hiteleshelyi oklevelek tükrében (1354–1437). In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk. FONT Márta. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) Pécs, 2001. 103–137.
- FEDELES, 2003. FEDELES Tamás: A pécsi ispotály igazgatói a 14–16. században. *Orvostörténeti Közlemények* 48 (2003) 117–126.
- FEDELES, 2007. FEDELES Tamás: Körmenetek Pécsen, a 14–15. században. *Pécsi Szemle* 10 2007 tél, 4–22.
- FEHÉR, 1959. Ifj. FEHÉR Géza: A Pécsi Janus Pannonius Múzeum hódoltságkori török emlékei. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 4 (1959) 103–149.
- FEHÉR, 1996–2002. FEHÉR Géza: Balkáni és oszmán ötvösség II. rész: A Magyar Nemzeti Múzeum írókézszete. *Keletkutatás* 1996 ősz–2002 tavasz, 103–129.
- FEKETE, 1938. FEKETE Lajos: Buda, Pest és Óbuda nem-mohamedán polgári lakossága. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 6 (1938) 116–136.
- FEKETE, 1961. FEKETE Lajos: Latinok a XVI. századi Budán. *Magyar Nyelvőr* 57 (1961) 20–25.
- FEKETE–KÁLDY-NAGY, 1962. Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Közzétették: FEKETE Lajos–KÁLDY-NAGY Gyula. Budapest, 1962.
- FENYVESI, 1989. FENYVESI László: A magyarországi balkániai etnikailag heterogén kézműves társadalma (15–17. század) In: VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém 1988. november 15–16. Budapest, 1989. 141–151.
- FENYVESI, 2000. FENYVESI László: Tolna megye középkori történetéhez kapcsolódó oklevelek regesztái. (Tolna megyei levéltári füzetek 8.) Szekszárd, 2000.
- FETTER, 1972–1973. FETTER Antal: Pécs 1722-ben. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 17–18 (1972–1973) 125–136.
- FITZ, 1931–1932. FITZ József: XVI. és XVII. századi röpiratok Pécsről. In: Közlemények a pécsi Erzsébet Tudományegyetem könyvtárából 6–7 (1931–1932) 5–11.
- FITZ, 1933. FITZ József: Siralmas ének a török iga alatt nyögő Pécsről. In: Közlemények a pécsi Erzsébet Tudományegyetem könyvtárából 20 (1933. június) 1–8.

- FODOR, 1991. FODOR Pál: Magyarország és a török hódítás. Budapest, 1991.
- FODOR, 1999. FODOR Pál: Egy pécsi származású török történetíró. In: Pécs a törökkorban. Szerk. SZAKÁLY Ferenc. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) Pécs, 1999. 107–133.
- FODOR, 2003. FODOR Pál: „A kincstár számára a hitetlen a leghasznosabb” Az oszmánok magyarországi valláspolitikájáról. In: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerk. ORMOS Mária. Budapest, 2003. 88–100.
- FRAKNÓI, 1875. FRAKNÓI Vilmos: Magyar Országgyűlési Emlékek II. (1537–1545) Budapest, 1875.
- FRICSY, 1981. FRICSY Ádám: Egyházmegyénk a török hódoltság alatt. In: A Pécsi Egyházmegye schematizmusa 1981. Pécs, 1981. 67–100.
- FRICSY, 1982. FRICSY Ádám: Levelek a hódoltsági Pécsről 1613–1629. In: Baranyai Helytörténetírás 1981. Pécs, 1982. 57–107.
- FRICSY, 1984. FRICSY Ádám: Pécs a XVII. század derekán. Vinkovics Benedek pécsi püspök 1639-es relációja. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 29 (1984) 197–200.
- FRICSY, 1987. FRICSY Ádám: Katolikus iskolák a Hódoltságban. In: Pázmány Péter emlékezete. Halálának 350. évfordulóján. Szerk. LUKÁCS László–SZABÓ Ferenc. Róma, 1987. 361–389.
- FRICSY, 1991. FRICSY Ádám: A pécsi jezsuita misszió történetéből (1612–1686). *Baranya* 4 (1991/1–2) 143–152.
- FÜLEP, 1961. FÜLEP Ferenc: Adatok a pécsi székesegyház alatt húzódó csatorna kérdéséhez. *Janus Pannonius Múzeum Értesítője* 6 (1961) 60–67.
- GALLA, 1942–1945. GALLA Ferenc: A püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei a Vatikáni levéltárban. (A magyar katolikus megújulás korának püspökei) *Levéltári Közlemények* 20–23 (1942–45) 141–186.
- GÁLOS, 1933. GÁLOS Magda: A régi Pécs szellemi élete. In: Közlemények a pécsi Erzsébet Tudományegyetem könyvtárából 24 (1933. december) 24–33; 1–48.
- GÁRDONYI, 1938. GÁRDONYI Albert: Pest városa a középkor alkonyán. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 6 (1938) 1–15.
- GENTHON, 1944. GENTHON István: Török műemlékek. In: FEKETE Lajos: Budapest a törökkorban. Budapest, 1944. 315–353.
- GERŐ, 1960. GERŐ Győző: Pécs török műemlékei. (Műemlékeink 41.) Budapest, 1960.
- GERŐ, 1980. GERŐ Győző: Az oszmán-török építészet Magyarországon (Dzsámik, türbék, fürdők) (Művészettörténeti Füzetek 12.) Budapest, 1980.
- GERŐ, 1987. GERŐ Győző: A pécsi Memi pasa fürdő. *Műemlékvédelem* 49 (1987/2) 109–117.
- GERŐ, 1991. GERŐ Győző: Középkori város – török város. In: Régészeti és várostörténeti tudományos konferencia. Pécs, 1989. március 16–18. (Dunántúli Dolgozatok (C) Történettudományi Sorozat 3.) Pécs, 1991. 39–46.

- GERŐ, 1999a. GERŐ Győző: Das Befestigungssystem der Burg im Mittelalter und in der Türkenzeit. In: Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung. ICOMOS Hefte XXII. (1999) 48–60.
- GERŐ, 1999b. GERŐ Győző: Pécs városa a törökkorban. In: Tanulmányok Pécs történetéből 5–6. Szerk. FONT Márta–VONYÓ József. Pécs, 1999. 37–45.
- GERŐ, 1996–2002. GERŐ Győző: A városszerkezet alakulása a magyarországi török hódoltságban. *Keletkutatás* 1996 ősz–2002 tavasz, 129–147.
- GERŐ, é.n. GERŐ Győző: Közművek a magyarországi hódoltsági terület török városaiban. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk. ERDEI Gyöngyi–NAGY Balázs. Budapest, é.n. 93–103.
- GERŐ, 2005. GERŐ Győző: A pécsi Ferhád pasa dzsámi épületegyüttese és a Ferhád pasa mahalle. *Műemlékvédelem* 49 (2005/6) 350–356.
- GÉVAY, 1841. GÉVAY Antal: A budai basák. Bécs, 1841.
- GOSZTONYI, é.n.a. GOSZTONYI Gyula: A várostemplom építéstörténete. Pécs, é.n.
- GOSZTONYI, é.n.b. GOSZTONYI Gyula: A Szigeti kapu környéke. Pécs, é.n.
- GOSZTONYI, 1939. GOSZTONYI Gyula: A pécsi Szent Péter székesegyház eredete. Pécs, 1939.
- GOSZTONYI, 1939–1940. GOSZTONYI Gyula: A pécsi vár. In: Pécs szab. Kir. Város „Majorossy Imre Múzeumának” 1939–40. évi értesítője. 55–70.
- GOSZTONYI, 1941a. GOSZTONYI Gyula: Pécs törökkori vízvezetéke. In: Pécs szab. Kir. Város Majorossy Imre Múzeum 1941. évi értesítője. 30–39.
- GOSZTONYI, 1941b. GOSZTONYI Gyula: A Scitovszky-tér környékének helytörténeti vizsgálata. In: Pécs szab. Kir. Város „Majorossy Imre Múzeum” 1941. évi értesítője. 53–64.
- G. ETÉNYI, 1999. G. ETÉNYI Nóra: Pécs 1664. évi ostromának nemzetközi visszhangja. In: Pécs a törökkorban. Szerk. SZAKÁLY Ferenc–VONYÓ József. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) Pécs, 1999. 283–304.
- G. SÁNDOR, 1984. G. SÁNDOR Mária: Reneszánsz Baranyában. Budapest, 1984.
- G. SÁNDOR, 1991. G. SÁNDOR Mária: A pécsi püspökvár és káptalansor középkori topográfiája. In: Régészeti és várostörténeti tudományos konferencia. Pécs, 1989. március 16–18. (Dunántúli Dolgozatok (C) Történettudományi Sorozat 3.) Pécs, 1991. 157–165.
- G. SÁNDOR, 1994. G. SÁNDOR Mária: A pécsi püspökvár a korai és a késői középkorban. In: Tanulmányok Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. (Művészettörténet–Műemlékvédelem VI.) Budapest, 1994. 143–159.
- G. SÁNDOR, 2001. G. SÁNDOR Mária: A középkori Pécs topográfiája. In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk. FONT Márta. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) Pécs, 2001. 197–208.
- G. SÁNDOR, é.n. G. SÁNDOR Mária: A pécsi középkori egyetem feltárásának és kutatásának újabb eredményei. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk. ERDEI Gyöngyi–NAGY Balázs. Budapest, é.n. 79–85.

- HAMMER-PURGSTALL, 1847. HAMMER-PURGSTALL, Joseph: Pécs környékén található török, arab és perzsa feliratok. *Magyar Akadémiai Értesítő* 7 (1847/11) 365-369.
- HATOS, 1870. HATOS Gusztáv: Baranya vármegye főispánjai. *Századok* 4 (1870) 371-386.
- HÁBEL, 2005. HÁBEL János: Pécs középkori templomai és kolostorai Michael Haas gedenkbuchjában. *Pécsi Szemle* 8 (2005/4) tél, 7-15.
- HÁBEL, 2006a. HÁBEL János: A pécsi dóm leírása Michael Haas gedenkbuchjában. *Pécsi Szemle* 9 (2006/3) ősz, 7-15.
- HÁBEL, 2006b. HÁBEL János: Michael Haas: Gedenkbuch. Pécs török kor utáni templomai és kápolnái. *Pécsi Szemle* 9 (2006/4) tél, 12-22.
- HÁBEL, 2007a. HÁBEL János: Német röplap Zrínyi-Hohenlohe 1664-es hadjárata-ról. *Pécsi Szemle* 10 (2007/3) ősz, 3-13.
- HÁBEL, 2007b. HÁBEL János: Két német röplap az 1686-os baranyai hadi eseményekről. *Pécsi Szemle* 10 (2007/4) tél, 22-35.
- HEGEDŰS-PAPP, 1991. HEGEDŰS Attila-PAPP Lajos: Középkori leveleink (1541-ig). Budapest, 1991.
- HEGYI, 1977. HEGYI Klára: A török közigazgatás és a magyar városi autonómia. In: Székesfehérvár évszázadai 3. Török kor. Székesfehérvár, 1977. 85-97.
- HEGYI, 1983. HEGYI Klára: A török birodalom magyarországi jövedelemforrásai. *Századok* 117 (1983/2) 346-383.
- HEGYI, 1985. HEGYI Klára: Török közigazgatás és jogszolgáltatás – magyar városi autonómia. *Történelmi Szemle* 31 (1985/2) 227-257.
- HEGYI, 1987-1988. HEGYI Klára: A török hódoltság és pénzforgalma. *Numizmatikai Közöny* 86-87 (1987-1988) 77-84.
- HEGYI, 1995a. HEGYI Klára: Török katonaság a magyarországi hódoltságban. *Keletkutatás* 1995 tavasz, 45-61.
- HEGYI, 1995b. HEGYI Klára: Török berendezkedés Magyarországon. (História Könyvtár Monográfiák 7.) Budapest, 1995.
- HEGYI, 1999a. HEGYI Klára: Pécs török katonasága. In: Pécs a törökkorban. Szerk. SZAKÁLY Ferenc-VONYÓ József. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) Pécs, 1999. 89-106.
- HEGYI, 1999b. HEGYI Klára: Pécs török katonái. *Pécsi Szemle* 2 (1999/4) tél, 12-19.
- HEGYI, 2001. HEGYI Klára: Magyar és balkáni katonaparasztkok a budai vilájet déli szandzsákjaiban. *Századok* 135 (2001/6) 1255-1313.
- HEGYI, 2003. HEGYI Klára: Mohács török vára. In: Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára. Szerk. LENGVÁRI István-VONYÓ József. Pécs, 2003. 159-173.
- HEGYI, 2007. HEGYI Klára: A török hódoltság várai és várkatonasága. I-III. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 9.) Budapest, 2007.
- HERMANN, 1943. HERMANN Egyed: Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorf Henrik képes útleírása. Pécs, 1943.

- HERMANN, 1973. HERMANN Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae I.) München, 1973.
- HERVAY, 1991. HERVAY F. Levente: Szerzetesházak a középkori Baranyában. *Baranya IV* (1991/1–2) 39–54.
- HOLL, 1983. HOLL Béla: Vásárhelyi Gergely pályája (1560–1623). *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983) 150–162.
- HOLOVICS, 1966. HOLOVICS Flórián: Baranya a XVII. század elején. Dallos Miklós pécsi püspök jegyzete 1620-ban. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 11 (1966) 171–178.
- HOLUB, 1912. HOLUB József: Istvánffy Pál. In: Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanár működésének emlékére. Szerk. PINTÉR Jenő. Budapest, 1912. 222–237.
- HOLUB, 1958. HOLUB József: Pécs város pecsétjei. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 3 (1958) 137–147.
- HOLUB, 1960. HOLUB József: Adalékok Baranya megye és Pécs város történetéhez. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 5 (1960) 183–197.
- HORVAT, 1913. HORVAT, Rudolf: Gradja za povijest slavonskih tridesetnica god. 1535–1539. *Vjesnik* 15 (1913) 254–274.
- HORVÁTH-TIMÁR, 1973. HORVÁTH Gyula–TIMÁR György: XVI. századi dikális konscripciók Baranya megyéről. (1542, 1551, 1564) *Baranyai Helytörténetírás* 1972. Pécs, 1973. 7–129.
- HORVÁTH, 1935. HORVÁTH János: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Budapest, 1935.
- ISTVÁNFFY, 2001. ISTVÁNFFY Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1. 1–12. könyv. (1490–1535.) Sajtó alá rendezte: BENITS Péter. Budapest, 2001.
- ISTVÁNFFY, 2003. ISTVÁNFFY Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/2. 13–24. könyv. (1525–1573.) Sajtó alá rendezte: BENITS Péter. Budapest, 2003.
- IVÁNYI, 1904. IVÁNYI Béla: Egy 1526 előtti ismeretlen kéziratot formuláskönyv. *Történelmi Tár (új folyam)* 4 (1904) 481–538.
- IVÁNYI, 1929. IVÁNYI Béla: A Szent-Domonkos-rend római központi levéltára. (Részletek a magyar dominikánus provincia múltjából. *Levéltári Közlemények* 7 (1929) 1–30.
- IVÁNYI, 1941. IVÁNYI Béla: Buda és Pest sorsdöntő évei (1526–1541). *Tanulmányok Budapest Múltjából* 9 (1941) 32–84.
- IVÁNYOSI, 1982. IVÁNYOSI Szabó Tibor: Baranya-somogyi szökött jobbágyok Kecskeméten 1677-ben. In: *Baranyai Helytörténetírás* 1981. Pécs, 1982. 107–113.
- IVÁNYOSI, 1985. IVÁNYOSI Szabó Tibor: Délkelet-Dunántúl szerepe Kecskemét 17. század végi migrációjában. In: *Baranyai Helytörténetírás* 1983–84. Pécs, 1985. 13–24.
- JÁSZAY, 1846. JÁSZAY Pál: Magyar nemzet napjai a Mohácsi vész után. Pest, 1846.

- KARÁCSONYI, 1922. KARÁCSONYI János: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. Budapest, 1922.
- KARÁCSONYI, 1924. KARÁCSONYI János: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. Budapest, 1924.
- KASZA, 2006. KASZA Péter: Egy karrier hajnala. Adalékok Brodarics István tanulmányainak és családi viszonyainak kérdéséhez. *Századok* 142 (2008/5) 1187–1209.
- KATHONA, 1974. KATHONA Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. (Humanizmus és Reformáció 4.) Budapest, 1974.
- KATONA, 1983. KATONA Magda: Evlia Cselebi Baranya megyében. In: Baranyai Helytörténetírás 1982. Pécs, 1983. 13–47.
- KÁLDY-NAGY, 1960. KÁLDY-NAGY Gyula: Baranya megye XVI. századi adóösszeírásai. Budapest, 1960.
- KÁLDY-NAGY, 1966. KÁLDY-NAGY Gyula: Török adórajstrom Baranyából a XVI. századból. (különnyomat a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – Szigetvári Emlékönyv 1566–1966” című kötetéből. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 69.) Budapest, 1966.
- KÁLDY-NAGY, 1970. KÁLDY-NAGY Gyula: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Budapest, 1970.
- KÁLDY-NAGY, 1985. KÁLDY-NAGY Gyula: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. (Pest Megye Múltjából 6.) Budapest, 1985.
- KÁPOLNAY, 1909. KÁPOLNAY Zsigmond: Vecchi tábormok és a pécsi polgárság a XVII. század végén. *Pécs-Baranyai Múzeum Egyesület Értesítője* 2 (1909) 104–110.
- KÁROLYI, 1878. KÁROLYI Árpád: Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok. II. 1535–1551. *Történelmi Tár* 1878. 499–560.
- KÁRPÁTI, 1991. KÁRPÁTI Gábor: Szerzetesrendek megtelepülése a középkori Pécsen. In: Régészeti és várostörténeti tudományos konferencia. Pécs, 1989. március 16–18. (Dunántúli Dolgozatok (C) Történettudományi Sorozat 3.) Pécs, 1991. 165–177.
- KÁRPÁTI, 1998. KÁRPÁTI Gábor: Hová temették Janus Pannoniust? Fél évezredes rejtély. *Pécsi Szemle* 1 (1998/2–3) tavasz-nyár, 21–27.
- KÁRPÁTI, 2001. KÁRPÁTI Gábor: Petrovich Ede kapcsolata a régészettel. In: Tanulmányok Petrovich Ede tiszteletére. A Petrovich Ede Emlékonferencia (Pécs, 1998. szeptember 21.) tanulmányai. Szerk. FONT Márta–VARGHA Dezső. (Tanulmányok Pécs történetéből 8.) Pécs, 2001. 59–63.
- KÁRPÁTI–SZEKÉR, 1994. KÁRPÁTI Gábor–SZEKÉR György: A pécsi ferences és domonkos kolostorok kutatása. In: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok. Szerk. HARIS Andrea. (Művészettörténet–Műemlékvédelem VII.) Budapest, 1994. 235–257.

- KENYERES, 2002. KENYERES István: XVI. századi uradalmi utasítások I-II. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. (Fons könyvek 2.) Budapest, 2002.
- KENYERES, 2006. KENYERES István: Pacsa János plébános osztrák fogsága. (Adalékok Mária királyné helytartóságához) *Soproni Szemle* 60 (2006/2) 146–166.
- KIKINDAI, 2006. KIKINDAI András: Újabb adatok a pécsi Szent Bertalan templom építéstörténetéhez. In: Tanulmányok Pécs történetéből 18. A 2001–2004 között megrendezett Előadások Pécs történetéből című konferenciák válogatott előadásai. Szerk. PILKHOFFER Mónika–VONYÓ József. Pécs, 2006. 15–41.
- KISARI, 2000. KISARI BALLA György: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Budapest, 2000.
- KISS, 1994–1995. KISS Farkas Gábor: Pécs 1664. évi ostromának kéziratos térképe. *Baranya* 7–8 (1994–1995) 153–158.
- KISS, 1993. KISS Z. Géza: A baranyai reformáció történetéhez. In: Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. (A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján). Szerk. SZITA László. Pécs, 1993. 293–313.
- KLANICZAY, 1964. KLANICZAY Tibor: Zrínyi Miklós. Budapest, 1964.
- KLANICZAY, 1997. KLANICZAY Tibor: A magyar barokk irodalom kialakulása. In: UÓ: Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Szeged, 1997. 287–347.
- KOLLÁNYI, 1906. KOLLÁNYI Ferencz: Regesták a római és parmai levéltárakból. *Történelmi Tár (új folyam)* 7 (1906) 311–376.
- KOLLER, 1801–1812. KOLLER, Josephus: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum V-VII. Posonii, Pesthini, 1801–1812.*
- KOMÁROMY, 1906. KOMÁROMY András (közli): Kerecsényi László levelei Nádasdy Tamáshoz. 1553–1562. *Történelmi Tár (új folyam)* 7 (1906) 103–138; 246–265.
- KOVÁCS, 2005. KOVÁCS Gyöngyi: Iznik Pottery in Hungarian Archeological Research. In: *Turkish Flowers. Studies on Ottoman Art in Hungary.* Ed. GERELYES Ibolya. Budapest, 2005. 69–86.
- KOVÁTS, 1977. KOVÁTS Valéria: Adalék Pécs középkori vízvezeték rendszeréhez. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 22 (1977) 197–217.
- KÖHBACH, 1987. KÖHBACH, Markus: A görögáli hősök. *Keletkutatás* 1987 tavasz, 39–45.
- KÓFALVI, 2001. KÓFALVI Tamás: A pécsváradi hiteleshely működésének pécsi vonatkozásai. In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk. FONT Márta. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) Pécs, 2001. 139–161.
- KUBINYI, 1971. KUBINYI András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények* 23 (1971) 58–78.
- KUBINYI, 1972. KUBINYI András: Dél-dunántúli parasztok városba költözése a középkor végén. *Somogy Megye Múltjából* 3. Kaposvár, 1972. 13–45.

- KUBINYI, 1983. KUBINYI András: A középkori Vác 1526-ig. In: Vác története I. Szerk. SÁPI Vilmos. (Studia Comitatus 13.) Szentendre, 1983. 49–76.
- KUBINYI, 1990. KUBINYI András: Mezővárosok egy városmentes tájon (A középkori dél-nyugat Magyarország). In: A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 1. Tapolca, 1990. 319–330.
- KUBINYI, 1991. KUBINYI András: A későközépkori magyarországi városi fejlődés vitás kérdései. In: Régészet és várostörténet tudományos konferencia. (Dunántúli dolgozatok (C) Történettudományi sorozat 3.) Pécs, 1991. 15–33.
- KUBINYI, 2001. KUBINYI András: Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a késő-középkorban. In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk. FONT Márta. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) Pécs, 2001. 43–53.
- KUBINYI, 2001b. KUBINYI András: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén. *Századok* 135 (2001/2) 301–361.
- KUBINYI, 2004. KUBINYI András: A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Szerk. BESSENYEI József et alii. (Studia Miskolciensia 5.) Miskolc, 2004. 169–195.
- KUJÁNI, 1908. KUJÁNI Gábor: Brodarics István levelezése 1508–1538. *Történelmi Tár (új folyam)* 9 (1908) 259–293; 323–346.
- LASZOWSKI, 1914. LASZOWSKI, Emilij (uredio): Monumenta Habsburgica Regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae I. (1526–1530) Zagreb, 1914.
- LASZOWSKI, 1916. LASZOWSKI, Emilij (uredio): Monumenta Habsburgica Regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae II. (1530–1540) Zagreb, 1914.
- LASZOWSKI, 1917. LASZOWSKI, Emilij (uredio): Monumenta Habsburgica Regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae III. (1540–1554) Zagreb, 1917.
- LUKÁCS, 1982. LUKÁCS, Ladislaus: Catalogi Personarum et officiorum provinciae Austriae Societatis Iesu II. (1601–1640) Romae, 1982.
- MADAS, 1971. MADAS József: Helyszínrajz az 1722. évi Pécs-belváros utcáiról és telkeiről. In: Baranyai Helytörténetírás 4. Pécs, 1971. 21–35.
- MADAS, 1972–1973. MADAS József: Török temetők Pécsen. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 17–18 (1972–73) 117–124.
- MADAS, 1979. MADAS József: Pécs belvárosának utcanévei. In: Baranyai Helytörténetírás 1977. Pécs, 1979. 397–439.
- MADAS, 1987. MADAS József: Pécs régi temetkezési helyei. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 32 (1987) 61–83.
- MANDIĆ, 1935. MANDIĆ, Dominik: Duvanjska biskupija od XIV.-XVII. stoljeća. *Croatia Sacra* 5 (1935) 1–98.
- MÁLYUSZ, 1924. MÁLYUSZ Elemér: A Nádasdy-levéltár magyar levelei. *Levéltári Közlemények* 2 (1924) 57–69.
- MARGALITS, 1900. MARGALITS Ede: Horvát történelmi repertorium I. kötet. Budapest, 1900.

- MARGALITS, 1902. MARGALITS Ede: Horvát történelmi repertórium II. kötet. Budapest, 1902.
- MÁRFI, 1996. Pécs ezer éve. Főszerk. MÁRFI Attila. Pécs, 1996.
- MÉREY, 1976. MÉREY Klára: Néhány adat Dunántúl népeinek XVII. századi életéhez. In: Dunántúl településtörténete I. Szerk. FARKAS Gábor. Veszprém, 1976. 31–36.
- MÉSZÁROS, 1976. MÉSZÁROS László: A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez. (16. századi oszmán-török szórványadatok) *Századok* 110 (1976/3) 475–489.
- MÉSZÁROS, 1984. MÉSZÁROS István: A humanizmus és a reformáció-ellenreformáció nevelésügye a 15–16. században. Budapest, 1984.
- MOLNÁR, 1995. MOLNÁR Antal: Pietro Massarecchi antivari érsek és szendrői apostoli adminisztrátor egyházlátogatási jelentése a Hódolt Dél-Magyarországról (1633). *Fons* 2 (1995/2) 175–219.
- MOLNÁR, 1998. MOLNÁR Antal: Egy katolikus misszionárius a hódolt Dél-Magyarországon: Don Simone Matkovich. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója tiszteletére. Szerk. TUSOR Péter. Budapest, 1998. 232–250.
- MOLNÁR, 1999. MOLNÁR Antal: Jezsuiták a hódolt Pécsen (1612–1686). In: Pécs a török korban. Szerk. SZAKÁLY Ferenc–VONYÓ József. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) Pécs, 1999. 171–265.
- MOLNÁR, 2002. MOLNÁR Antal: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647) (Humanizmus és Reformáció 26.) Budapest, 2002.
- MOLNÁR, 2003. MOLNÁR Antal: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. (METEM könyvek 44.) Budapest, 2003.
- MOLNÁR, 2004. MOLNÁR Antal: A kalocsai érsekség a török korban. In: Uő: Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez. Budapest, 2004. 41–81.
- MOLNÁR, 2005. MOLNÁR Antal: A Katolikus Egyház intézményrendszere a hódolt Magyarországon. In: A pécsi egyházmegye a 17–18. században. Szerk. FEDELES Tamás–VARGA Szabolcs (Seria Historiae Diocesis Quinqueecclesiensis 1.) Pécs, 2005. 7–18.
- MOLNÁR, 2006. MOLNÁR Antal: A bátai apátság és népei a török korban. (METEM könyvek 56.) Budapest, 2006.
- MOLNÁR, 2009. MOLNÁR Antal: Pécs a raguzai kereskedelem szervezetben a 16. század közepén. *Történelmi Szemle* 2009 (megjelenés alatt)
- MÓRÓ, 1988. MÓRÓ Mária Anna: Pécs város polgárai (1697–1707). In: Baranyai Helytörténetírás 1987–1988. Pécs, 1988. 51–81.
- NAGY, 1987. NAGY Lajos: Az 1686–1687. évi hadjárat. In: Budától-Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk. SZITA László. Pécs, 1987. 13–53.
- NAGY, 2008. NAGY Gábor: „Tu patriae, illa tuis vivet in historiis” Előkészület egy új Istvánffi Miklós életrajzhoz. *Századok* 142 (2008/5) 1209–1249.

- NAGY-FETTER, 1976. NAGY Lajos-FETTER Antal: Pécs régi vízvezeték rendszereinek története. In: Baranyai Helytörténetírás 1974–1975. Pécs, 1976. 129–189.
- NEMESKÜRTY, 1983. NEMESKÜRTY István: Diák. Írj magyar éneket. A magyar irodalom története 1945-ig. Budapest, 1983.
- NÉMETH, 1897. NÉMETH Béla: Baranya vármegye a mohácsi vésztől a török kiűzéséig. In: Baranya multja és jelene. Szerk. VÁRADI Ferenc. Pécs, 1897. 393–496.
- NÉMETH, 1903. NÉMETH Béla: Szigetvár története. Pécs, 1903.
- OLÁH, 2000. OLÁH Miklós: Hungária. A kötetet szerkesztette: KULCSÁR Péter. Budapest, 2000.
- ÓVÁRY, 1894. ÓVÁRY Lipót: A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának oklevélmásolatai II. kötet. Budapest, 1894.
- PATAKI-GOSZTONYI, 1941. PATAKI Viktor-GOSZTONYI Gyula: Pécs legrégebb hiteles ábrázolása. *Sorsunk* (1941) 413–421.
- PAYR, 1924. PAYR Sándor: A dunántúli református egyházkerület története. I. kötet. Sopron, 1924.
- PÁLFFY, 1992. PÁLFFY Géza: A királyi Szigetvár inventáriumi 1547–1565. *Hadtörténeti Közlemények* 105 (1992) 152–155.
- PÁLFFY, 1995. PÁLFFY Géza: A királyi Szigetvár 1547. évi leltára. *Hadtörténeti Közlemények* 108 (1995) 74–100.
- PÁLFFY, 1996. PÁLFFY Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz.) *Történelmi Szemle* 38 (1996/2–3) 163–217.
- PÁLFFY, 1999a. PÁLFFY Géza: Nádasdy Tamás, a Dunántúl főkapitánya (1542–1546 és 1548–1552). In: Nádasdy Tamás (1498–1562) Tudományos Emlékkönyv: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Sárvár, 1999. 29–54.
- PÁLFFY, 1999b. PÁLFFY Géza: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999.
- PÁLFFY, 2002. PÁLFFY Géza: A Bajcsavárig vezető út. A stájer rendek részvétele a Dél-Dunántúl határvédelmében a 16. században. In: Weitschwar/Bajcsavár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Kiállítás a zalaegerszegi Göcseji Múzeumban 2002. május 31.–2002. október 31. Szerk. KOVÁCS Gyöngyi. Zalaegerszeg, 2002. 11–27.
- PÁLFFY, 2002b. PÁLFFY Géza: Egy szlavóniai köznemesi család két ország szolgálatában: A budróci Budor család a XV–XVIII. században. *Hadtörténeti Közlemények* 115 (2002/4) 923–1007.
- PÁLFFY, 2003. PÁLFFY Géza: A Bajcsavárig vezető út: A stájer rendek részvétele a Dél-Dunántúl törökellenes határvédelmében a XVI. században. *Hadtörténeti Közlemények* 116 (2003/2) 463–499.
- PÁLFFY, 2004. PÁLFFY Géza: Elképzelések a török hódoltság elpusztításáról a XVI–XVII. században. (A Habsburg Birodalom magyarországi hadszíntereinek néhány főbb sajátosságáról) In: „Quasi liber et pictura” Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. KOVÁCS Gyöngyi. Budapest, 2004. 387–405.

- PÁLOSFALVI, 2008. PÁLOSFALVI Tamás: Grebeni Hermanfi László alnádor. II. közlemény. *Századok* 142 (2008/2) 267–313.
- PERJÉS, 1965. PERJÉS Géza: Zrínyi Miklós és kora. Budapest, 1965.
- PETRIĆ, 2005. PETRIĆ, Hrvoje: Koprivnica u 17. stoljeću. Okoliš, demografske, društvene, gospodarske Promjene u pograničnom gradu. Samobor, 2005.
- PETRITSCH, 1991. PETRITSCH, Ernst Dieter: Regesten der osmanischen Dokumente im österreichischen Staatsarchiv. Band I. (1480–1574). (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Ergänzungsband 10/1.) Wien, 1991.
- PETROVICH, 1960. PETROVICH Ede: Pécs középkori kórháza. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 5 (1960) 271–274.
- PETROVICH, 1963. PETROVICH Ede: A pécsi Káptalani Levéltár története. *Janus Pannonius Évkönyve* 8 (1963) 177–206.
- PETROVICH, 1966. PETROVICH Ede: A pécsi egyetem megszüntetése. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 11 (1966) 153–171.
- PETROVICH, 1969. PETROVICH Ede: Pécs utcái és házai 1687-ben. In: Baranyai Helytörténetírás 1969. Pécs, 1969. 193–217.
- PETROVICH, 1971. PETROVICH Ede: A középkori pécsi egyetem épülete és címerai. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 16 (1971) 151–166.
- PETROVICH, 1987. PETROVICH Ede: A pécsi káptalani házak. Pécs, 1987.
- PETROVICS, 2001. PETROVICS István: A középkori Pécs polgárai. In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk. FONT Márta. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) Pécs, 2001. 163–196.
- PETROVICS, 2005a. PETROVICS István: A középkori pécsi egyetem és alapítója. *Aetas* 20 (2005/4) 29–41.
- PETROVICS, 2005b. PETROVICS István: Újabb adatok a középkori Pécs polgárságának történetéhez. In: *Studia professoris–professor studiorum*. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk. ALMÁSI Tibor–DRASKÓCZY István–JANCSÓ Éva. Budapest, 2005. 275–279.
- PETROVICS, 2006. PETROVICS István: A középkori Pécs utcái. In: *Tanulmányok Pécs történetéből* 18. A 2001–2004 között megrendezett Előadások Pécs történetéből című konferenciák válogatott előadásai. Szerk. PILKHOFFER Mónika–VONYÓ József. Pécs, 2006. 43–60.
- PÉTER, 1995. PÉTER Katalin: A katolikus megújulás és a protestáns reformáció In: *Uő: Papok és nemesek*. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Budapest, 1995. 5–15.
- PICKL, 1968. PICKL, Othmar: Handel und Wandel am „Hofzaun des Reiches“ um 1550. Beiträge zur Handels und Wirtschaftsgeschichte von Leibnitz, Radkerburg und Pettau. In: *Festschrift für Otto Lamprecht*. Herausgegeben vom Historischen Verein für Steiermark mit Unterstützung der Historischen Landeskommission für Steiermark. Schriftleitung: TREMEL, Ferdinand. Graz, 1968. 172–187.

- PICKL, 1971. PICKL, Othmar: Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposiums zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas (5. bis 10. Oktober 1970) Hgg. Von PICKL, Othmar. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1.) Graz, 1971. 71–131.
- P. SZÁNTÓ, 1991. P. SZÁNTÓ Konrád OFM: A ferencesek működése Baranyában a török hódoltság második időszakában. In: Egyházak a változó világban. Szerk. BÁRDOS István–BEKE Margit. Esztergom, 1991. 251–255.
- R. VÁRKONYI, 1985. R. VÁRKONYI Ágnes: Országegyesítő kísérletek (1648–1664). In: Magyarország története 3/2. 1526–1686. Budapest, 1985. 1043–1155.
- REÉH, 1911. REÉH György: „Részletek a Tettye monográfiájából”. A Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület értesítője 4 (1911) 127–136.
- RETZLER, 1999. RETZLER PÁLNÉ GÁL Éva: Ötvösök Pécsen. In: Tanulmányok Pécs történetéből 5–6. Szerk. FONT Márta–VONYÓ József. Pécs, 1999. 67–101.
- REUTER, 1987. REUTER Camillo: A török utáni Pécs korai utcaneveihez. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 22 (1987) 47–60.
- ROMHÁNYI, 2005. ROMHÁNYI Beatrix: Ágostonrendi remeték a középkori Magyarországon. *Aetas* 20 (2005/4) 91–101.
- RÚZSÁS, 1958. RÚZSÁS Lajos: A török Pécs. Szabó Pál Zoltán művének bővített kiadása. Pécs, 1958.
- RÚZSÁS, 1961. RÚZSÁS Lajos: Pécs hadi helyzetének hatása a város fejlődésére 1543–1686. MTA DTI (Kisebb Tanulmányok) Pécs, 1961. 71–87.
- RÚZSÁS, 1966. RÚZSÁS Lajos: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI–XVII. században. In: Szigetvár emlékkönyv: Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. Budapest, 1966. 199–237.
- RÚZSÁS, 1979. RÚZSÁS Lajos: Barcs a török uralom alatt. In: Barcs múltja és jelene. Szerk. BIHARI Ottó. Barcs, 1979. 6–7.
- SÁVAI, 1997. SÁVAI János: Missziók, mesterek, licenciatúsok. (Documenta missionaria II/I.) Szeged, 1997.
- SCHRAUF, 1902. SCHRAUF Károly: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig. (Magyarországi tanulók külföldön) Budapest, 1902.
- SCHWEITZER, 1966. SCHWEITZER József: A pécsi izraelita hitközség története. (A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái 1.) Budapest, 1966.
- SOMOGYI, 1966. SOMOGYI Árpád: Pécsi szláv ötvösök a XVII–XVIII. században és céhlevelük. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1965. Pécs, 1966. 263–273.
- SONKOLY, 1993. SONKOLY Károly: A Pécs, Jókai tér 11. sz., középkori eredetű lakóház műemléki kutatása. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 38 (1993) 115–137.
- SÖRÖS, 1915. SÖRÖS Pongrácz: Athinai Deák Simon. *Századok* 39 (1905) 497–517.
- SRŠAN, 1991. SRŠAN, Stjepan: A horvát bevándorlás és a boszniai ferencesek szerepe a 18. század elejéig. *Baranya* 4 (1991/1–2) 152–164.

- SUDÁR, 2002. SUDÁR Balázs: „Görögál ostroma” 1555-ben és a hódoltsági török epikus költészet. *Hadtörténeti Közlemények* 115 (2002/2) 353–375.
- SUDÁR, 2003. SUDÁR Balázs: Török fürdők a hódoltságban. *Történelmi Szemle* 46 (2003/3–4) 213–265.
- SUDÁR, 2005. SUDÁR Balázs: A Palatics-kódex török versgyűjteményei. Török költészet és zene a XVI. századi hódoltságban. (Humanizmus és Reformáció 29.) Budapest, 2005.
- SUDÁR, 2006. SUDÁR Balázs: Ki volt Jakováli Haszan pasa? *Pécsi Szemle* 9 (2006/1) tavasz, 27–34.
- SUDÁR, 2007a. SUDÁR Balázs: Megjegyzések a pécsi dzsámik történetéhez. In: *Tanulmányok Pécs történetéből* 19. A Pécs gazdasága s társadalmá a 18–20. században és a Pécs évszázadai című, 2005. évi konferenciák válogatott előadásai. Szerk. KAPOSZI Zoltán–PILKHOFFER Mónika. Pécs, 2007. 59–75.
- SUDÁR, 2007b. SUDÁR Balázs: Platón Pécssett. Egy hódoltsági legenda nyomában. *Pécsi Szemle* 10 (2007/2) nyár, 14–28.
- SUGÁR, 1976. SUGÁR István: Szigetvár és viadala. Budapest, 1976.
- SZABÓ, 1941. SZABÓ Pál Zoltán: A török Pécs 1543–1686. Pécs, 1941.
- SZAKÁLY, 1969. SZAKÁLY Ferenc: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből* II. Szerk. PUSKELY Attila. Szekszárd, 1969. 5–87.
- SZAKÁLY, 1973. SZAKÁLY Ferenc: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. *Somogy Megye Múltjából* 4. Kaposvár, 1973. 55–112.
- SZAKÁLY, 1973–1974. SZAKÁLY Ferenc: Források Tolna megye XVII. századi történetéhez. *Szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 4–5 (1973–1974) 259–297.
- SZAKÁLY, 1975a. SZAKÁLY Ferenc: A mohácsi csata. Budapest, 1975.
- SZAKÁLY, 1975b. SZAKÁLY Ferenc: Kaposvár a török időkben. In: *Kaposvár Várostarténeti Tanulmányok*. Szerk. KANYAR József. Kaposvár, 1975. 93–138.
- SZAKÁLY, 1977. SZAKÁLY Ferenc: Schreiber Farkas, pécsi bíró (1527–1542). (Pályakép néhány gazdaság- és társadalomtörténeti tanulsággal.) *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 20–21 (1975–1976) Pécs, 1977. 75–103.
- SZAKÁLY, 1979. SZAKÁLY Ferenc: Honkeresők. (Megjegyzések Cserni Jován hadáról) *Történelmi Szemle* 22 (1979/2) 227–261.
- SZAKÁLY, 1981. SZAKÁLY Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981.
- SZAKÁLY, 1984. SZAKÁLY Ferenc: Török uralom és reformáció Magyarországon a 16. század közepe táján. *Világosság* 25 (1984/1) 51–59.
- SZAKÁLY, 1985. SZAKÁLY Ferenc: Magyar kézművesség a 16. századi hódoltsági városokban. In: V. Kézművesipartörténeti Szimpózium Veszprém 1984. november 20–21. Veszprém, 1985. 7–31.
- SZAKÁLY, 1987. SZAKÁLY Ferenc: Egy végvári kapitány hétköznapijai. (Horváth Márk szigeti kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561). *Somogy Megye Múltjából* 18 (1987) 45–126.

- SZAKÁLY, 1989. SZAKÁLY Ferenc: A felszabadító háborúk történeti helyéről. (Ki felelős a hódoltsági terület pusztulásáért?) In: A török elleni viszfoglaló háborúk történetéből 1686–1688. Pécs, 1989. 23–43.
- SZAKÁLY, 1990. SZAKÁLY Ferenc: A babócsai várudalom a XVI. század közepén. In: Babócsa története (Tanulmányok a község történetéből). Szerk. MAGYAR Kálmán. Babócsa, 1990. 221–233.
- SZAKÁLY, 1991. SZAKÁLY Ferenc: Katolikus hierarchia a török hódoltságban. In: Egyházak a változó világban. Szerk. BÁRDOS István–BEKE Margit. Esztergom, 1991. 245–249.
- SZAKÁLY, 1992. SZAKÁLY Ferenc: A mohácsi csatától a szatmári békekötésig 1526–1711. In: Tolna mezőváros monográfiája. Szerk. GLÓSZ József–V. KÁPOLNÁS Mária. Tolna, 1992. 91–175.
- SZAKÁLY, 1993. SZAKÁLY Ferenc: Baranya megye hódoltsági történetének kutatási feladatairól. In: Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. (A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján.) Szerk. SZITA László. Pécs, 1993. 11–25.
- SZAKÁLY, 1994. SZAKÁLY Ferenc: Volt-e református-unitárius hitvita 1574-ben Nagyharsányban? In: A Ráday Gyűjtemény évkönyve 7 (1994) 14–31.
- SZAKÁLY, 1995a. SZAKÁLY Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. (Humanizmus és Reformáció 23.) Budapest, 1995.
- SZAKÁLY, 1995b. SZAKÁLY Ferenc: Az első dunántúli szandzsák és megszervezője, Kászim bég. *Keletkutatás* 1995 tavasz, 23–43.
- SZAKÁLY, 1996. SZAKÁLY Ferenc: Pécs török uralom alá kerülésének történetéhez. In: In Memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. LENGVÁRI István. Pécs, 1996. 149–165.
- SZAKÁLY, 1997. SZAKÁLY Ferenc: Magyar intézmények a török hódoltságban. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 21.) Budapest, 1997.
- SZAKÁLY, 1999. SZAKÁLY Ferenc: A dél-dunántúli hadszíntér 1526–1543. In: Pécs a törökkorban. Szerk. SZAKÁLY Ferenc. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) Pécs, 1999. 17–50.
- SZAKÁLY, 2002. SZAKÁLY Ferenc: A Közép-Duna menti bortermelés fénykora. In: Borok és Korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe. Szerk. BENYÁK Zoltán–BENYÁK Ferenc. Budapest, 2002. 131–146.
- SZAKÁLY–DÁVID, 1996. SZAKÁLY Ferenc–DÁVID Géza: Újabb adalék Tinódi Sebestyén történetírói hiteléhez. (Hajdar bin Abdullah tímár-birtoka) *Irodalomtörténeti Közlemények* 100 (1996/4) 481–489.
- SZALAY, 1861. SZALAY Ágoston: Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560. Pest, 1861.
- SZERÉMI, 1979. SZERÉMI György: Magyarország romlásáról. A bevezetést és a szövegmagyarázatokat írta: SZÉKELY György. Budapest, 1979.
- SZIGETI, 1976. SZIGETI Kilián: Pécs orgonistái és orgonaépítői a késő középkorban. In: Baranyai Helytörténetírás 1974–1975. Pécs, 1976. 13–21.

- SZILÁGYI, 1978. SZILÁGYI Mihály: Társadalmi és gazdasági viszonyok a Duna mentén, a török hódoltság korában. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből 8. Szekszárd, 1978. 5–99.
- SZITA, 1987. Budától-Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk. SZITA László. Pécs, 1987.
- SZITA, 1989. A török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688. Szerk. SZITA László. Pécs, 1989.
- SZITA, 1993. Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján (1989) Szerk. SZITA László. Pécs, 1993.
- SZITA, 1995. SZITA László: Adatok a török megszállás alatti Pécs népességéről. In: Pécs népessége 1543–1990. (Tanulmányok Pécs Történetéből 1.) Pécs, 1995. 13–27.
- SZITA, 1998. SZITA László: Pécs felszabadítása a török alól. *Pécsi Szemle* 1 (1998) ősz-tél, 16–24.
- SZITA, 1999. SZITA László: Pécs és régiójának felszabadulása a török megszállás alól. In: Pécs a törökkorban. Szerk. SZAKÁLY Ferenc–VONYÓ József. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) Pécs, 1999. 305–326.
- SZÓNYI, 1913. SZÓNYI Ottó: A Mindenszentekről nevezett pécsi templom és temető. *A Pécs Baranyai Múzeum-Egyesület Értesítője* 7 (1913/4) 127–151.
- SZÓNYI, 1928. SZÓNYI Ottó: Pécs városa Evlia Cselebi tükrében. *Archeológiai Értesítő* 42 (1928) 241–255.
- TAKÁTS, 1915. TAKÁTS Sándor: Kalauzok és kémek a török világban. In: Uő: Rajzok a török világból II. Budapest, 1915. 133–213.
- TAKSONYI, 1973. TAKSONYI József: Adatok Baranya megye és Pécs XVI-XVII. századi történetéhez. In: Baranyai Helytörténetírás 1972. Pécs, 1973. 129–147.
- TARDY, 1971. TARDY Lajos: Régi magyar követjárások Keleten. Budapest, 1971.
- TARDY, 1977. TARDY Lajos: Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Budapest, 1977.
- THURY, 1998. THURY Etele: A Dunántúli Református Egyházkerület története I-II. Pozsony, 1998.
- THÚRY, 1892. THÚRY József: Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz. *Századok* 26 (1892) 395–410; 476–488; 560–579; 658–678; 740–746.
- TIMÁR, 1976. TIMÁR György: Baranyai csapatok a mohácsi csatában. *Vigilia* 46 (1976/8) 516–518.
- TIMÁR, 1989a. TIMÁR György: A királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565. Pécs, 1989.
- TIMÁR, 1989b. TIMÁR György: Baranya népének kontinuitása a törökkorban. In: A török elleni visszafoglaló háborúk történetéből. 1686–1688. Szerk. SZITA László. Pécs, 1989. 243–254.
- TIMÁR, 1991. TIMÁR György: Pécs vallási élete a török uralom előtt. *Baranya* 4 (1991/1–2) 135–142.

- TIMÁR, 1999. TIMÁR György: A pécsi címzetes (választott) püspökök birtokmegőrző törekvései a török hódoltság idején. In: Pécs a törökkorban. Szerk. SZAKÁLY Ferenc. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) Pécs, 1999. 133–170.
- TIMÁR, 2001. TIMÁR György: A szenttisztelet Pécssett, a középkorban (patrocinium, titulus ecclesiae). In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk. FONT Márta. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) Pécs, 2001. 69–103.
- TOMISA, 2002. Katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek 16–17. század. Szerk. TOMISA Ilona. Budapest, 2002.
- TÓTH, 1997. TÓTH István György (közzeeszi): A mohácsi plébános, a budai pasa, és a kálvinista konstantinápolyi pátriárka. Don Simone Matkovics levelei a Hitterjesztés Szent Kongregációjához. (1622–1635.) In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 8 (1997) 185–252.
- TÓTH, 1999. TÓTH István György (közzeeszi): Raguzai misszionáriusok levelei Rómába a magyarországi hódoltságról (1571–1627). In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 9 (1999) 277–334.
- TÓTH, 1996–2002. TÓTH István György: Katolikus misszionáriusok mint török foglyok a 17. századi hódolt Magyarországon. *Keletkutatás* 1996 ősz–2002 tavasz, 161–185.
- TÓTH, 2003. TÓTH Péter: A lengyel királyi kancellária Libri Legationum sorozatának magyar vonatkozású iratai II. 1526–1541. Miskolc, 2003.
- TÓTH, 2004. Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről (16–17. század) Fordította: JÁSZAY Magda. Válogatta és szerkesztette: TÓTH István György. Budapest, 2004.
- TÓTH, 2008. TÓTH Zsolt: Régészeti feltárás 2008-ban Pécssett a Kossuth téren. *Pécsi Szemle* 11 (2008/3) ősz, 9–20.
- TÜSKÉS–KNAPP, 2001. TÜSKÉS GÁBOR–KNAPP ÉVA: Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Budapest, 2001.
- UDVARDY, 1992. UDVARDY JÓZSEF: A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban. (METEM Könyvek 3.) Budapest, 1992.
- VANYÓ, 1933. VANYÓ TIHAMÉR: A trienti zsinat határozatainak végrehajtása Magyarországon. A magyarországi római katolikus egyházfegyelem alakulása. 1600–1850. Pannonhalma, 1933.
- VANYÓ, 1971. VANYÓ TIHAMÉR: Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól. 1649–1673. *Levéltári Közlemények* 42 (1971) 322–338.
- VARGA J., 2005. VARGA J. JÁNOS: A török elleni felszabadító háború hadmozdulatai a pécsi egyházmegye területén. In: A pécsi egyházmegye a 17–18. században. Szerk. FEDELES TAMÁS–VARGA SZABOLCS (Seria Historiae Diocesis Quinqueecclesiensis 1.) Pécs, 2005. 18–25.
- VARGA, 2005. VARGA SZABOLCS: Peregrináció és művelődés a pécsi egyházmegyében a 16–17. században. In: A pécsi egyházmegye a 17–18. században. Szerk. FEDELES TAMÁS–VARGA SZABOLCS (Seria Historiae Diocesis Quinqueecclesiensis 1.) Pécs, 2005. 246–273.

- VARGA, 2006a. VARGA Szabolcs: Szigetvár története 1526–1566. In: Szigetvár története. Tanulmányok a város múltjából. Szerk. BÓSZÉ Sándor–RAVAZDI László. Szigetvár, 2006. 45–93.
- VARGA, 2006b. VARGA Szabolcs: A Drávaszög történetének kutatási lehetőségeiről. In: Magyar Egyesületek Szövetsége – Évkönyv 2006. Szerk. SIPOS Tünde. Pélmónostor, 2006. 123–136.
- VARGA, 2007a. VARGA Szabolcs: Volt-e vár Eszéken 1526-ban? *Keletkutatás* 2007. 49–60.
- VARGA, 2008. VARGA Szabolcs: Pučka religioznost i vjerski sinkretizam u južnom Zadunavlju i južnim dijelovima nekadašnjeg Ugarskog Kraljevstva (16.- 17. stoljeće). *Scrinia Slavonica* 8 (2008) 133–146.
- VARGA, 2009a. VARGA Szabolcs: Volt-e a Szent Korona Pécssett 1529-ben? *Pécsi Szemle* 12 (2009/1) tavasz, 18–25.
- VARGA, 2009b. VARGA Szabolcs: A püspöki központ története (1526–1543) In: A Pécsi Egyházmegye története a középkorban. (1009–1543) Pécs, 2009. (megjelenés alatt)
- VARGA, 2009c. VARGA Szabolcs: Leksei Sulyok György. In: A Pécsi Egyházmegye története a középkorban. (1009–1543) Pécs, 2009. (megjelenés alatt)
- VÁLASZÚTI, 1981. VÁLASZÚTI György: Pécsi Disputa. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: DÁN Róbert. Sajtó alá rendezte: NÉMETH S. Katalin. (Régi magyar prózai emlékek 5.) Budapest, 1981.
- VELICS–KAMMERER, 1886. VELICS Antal–KAMMERER Ernő: Magyarország török kincstári defterek I. kötet. Budapest, 1886.
- VELICS–KAMMERER, 1890. VELICS Antal–KAMMERER Ernő: Magyarország török kincstári defterek II. kötet. Budapest, 1890.
- VERANCSICS, 1857a. VERANCSICS Antal: Athinai Deák Simon. In: Verancsics Antal összes munkái. I. Történelmi dolgozatok deák nyelven. Közli: SZALAY László. Pest, 1857. 153–162.
- VERANCSICS, 1857b. VERANCSICS Antal: Successus rerum Hungaricarum anni M. D. XLIII. In: Verancsics Antal összes munkái. I. Történelmi dolgozatok deák nyelven. Közli: SZALAY László. Pest, 1857. 226–244.
- VISY, 2007. VISY Zsolt: Újabb adatok a pécsi vár építéstörténetéhez. In: Tanulmányok Pécs történetéből 19. A Pécs gazdasága és társadalma a 18–20. században és a Pécs évszázadai című, 2005. évi konferenciák válogatott előadásai. Szerk. KAPOSÍ Zoltán–PILKHOFFER Mónika. Pécs, 2007. 35–59.
- V. KOVÁCS, 1971. V. KOVÁCS Sándor (közreadja): Magyar humanisták levelei XV–XVI. század. Budapest, 1971.

Képjegyzék

6. oldal – ALTHAN, M. H. J.: *Assertiones Elementares...* Vienna, 1689. A6 lap előtt. Részletkép allegórikus lapon. OSZK App.H 2321. SZALAI, 2001. 109.
86. oldal – MANONE, Carlo: *L'Ungheria Vendicata.* Milano, 1686. 386–387. OSZK App.H 1225. SZALAI, 2001. 108.
95. oldal – *Das Ehmals gedrückte von Türcken... Königreich Hungarn... szn., Frankfurt–Leipzig, 1688. 712–713. OSZK App.H 2750. SZALAI, 2001. 109.*
102. oldal – BOUTTATS, Gaspar: *Hongariae Caes. Maj. Leopoldo has Turcis ereptas... Hongariae Civitates... szn., Antwerpen, 1686. 42. lap. OSZK App.H 3030. SZALAI, 2001. 108–109.*
107. oldal – Anthon Salomon Schmidmayr metszete. A röplap címe: *Rechter und Wahrer Abris... Fünfkirchen... 1664 Jahr... Grenzen Zeugwarth szn. OSZK App.H 913. SZALAI, 2001. 108.*
120. oldal – J. U. M.: *Pannoniens Kriegs und Friedens Begebnüsse... Nürnberg, 1686. 582–583. OSZK App.H 1287. SZALAI, 2001. 108.*
138. oldal – *Denkmal Seriniser Hölden-Thaten szn., hn., 1664. In: Icones Civitates Hungaricas 26. OSZK App.H 3029. SZALAI, 2001. 108.*
141. oldal – *Ismeretlen német mester, 17. század. MTKcs 6119T CENNERNÉ, 1997. 156.*
158. oldal – BIZZOZERI, S.: *La Sagra Lega I. Napoli, 1699. 320–321. OSZK App.H 2348. SZALAI, 2001. 109.*
163. oldal – BIRCKENSTEIN, A. E. B.: *Etrz-Hertzogliche Handgriffe des Zirckels... Wien, 1686. 56. lap után. OSZK App.H 1217. SZALAI, 2001. 108.*
173. oldal – MEYERN, Martin: *Ortelius Redivibus et Continuatus... Frankfurt–Nürnberg, 1665. II. rész. 300–301. OSZK App.H 2653. SZALAI, 2001. 108.*
176. oldal – *Übergab und Eroberung der Türkischen Handelstadt Fünfkirchen 1664. In: MERIAN, Mathias: Theatrum Europæum. Frankfurt, 1662. Pannonhalma Főkönyvtár 159. *1.*
179. oldal – LERCH, Johann Martin: *Abbildung der glückliche Eroberung... Simonthorna, Fünfkirchen und Siklos... zugetragen szn., Wien, 1686. OSZK App.M 213. SZALAI, 2001. 108.*
180. oldal – LOPEZ, Michele: *Historia della passate e correnti Guerre d'Ungharia... Napoli, 1688. II. rész. 824–825. OSZK App.H 2756/a. SZALAI, 2001. 109.*

Osmanlı dönemi Peç

2010 yılında Peç, Essen ve İstanbul şehirleri ile beraber Avrupa'nın kültürel başkenti olacak. Hazırlamalar sırasında bu vesilesiyle Peç şehrinin tarihi yeni bakımdan açıklanmaya başladı. Durum çok ilginçtir: Essen Hristiyan dünyasının merkezinde bulunuyor, İstanbul müslüman dünyasının başkentidir, ama Peç bu iki dünyanın ortak sınırında bulunuyor ve dolayısıyla her iki dünyanın özelliklerini taşımaktadır. Şehir mimarlık açısından bu iki kültür arasındayken bir köprü oluşturmaktadır.

Geçen yıllarda yapılan araştırmaların sonuçlarına göre, Macaristan'ın Osmanlı dönemini birçok devreye bölerek incelemek lazım ve genel olarak olumsuz eğilimler bütün döneme geçerli değiller. Fethe rağmen 16. yüzyılın Macar ekonomisi sona kadar serpiliyordu ve başlangıçtaki sarsıntılardan sonra toplum oldukça erken yenilenmeye başladı. Bu olgunun mükemmel kanıtları canlı kültürel şartlar ve çok sayıda öğrencilerin başka şehirlere gidip öğrenmeleridir. Aslında on beş yıllık savaş sırasında, o zamana kadar iyi çalışan ekonomi sistemi bozulmuş ve de Macar yerleşim yapısı kırılmış. Bu süreçte genel Avrupa'daki çökme ve ticari yolların başka yerlere yerleştirilmesi de katkıda bulundu ve bu olaylar 17. yüzyıl boyunca İspanya Krallığı, Venedik ve Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere Akdeniz bölgesine de hassas olarak etkili oldu. Bunun temelinde 17. yüzyılda Macaristan'da çağdaşlar tarafından görünen çökme yalnızca Osmanlıların ülke topraklarında olmalarından değil, Batı Avrupa'daki süreçlerin buraya etkili olmalarından kaynaklanıyor. Daha doğrusu: 18. yüzyıldan kalan kaynaklarımız tarafından gösterilen olumsuz durum bu iki unsurdan ortaya geldi ve bu kaynakları kullanan araştırmacıları da yanılttı.

Bu özellik Peç şehrinin Osmanlı dönemi tarihinden de anlaşılabilir. Her felakete rağmen şehir 16. yüzyıl boyunca her zaman gelişimlere katıldı ve bağlantıları, şehrin görünümü, ehalesini gözaltına bakarak orta çağdaki münasebetleri ile hemen hemen aynı idi. Yöredeki hakimiyetin değiştirildiği halde bunu söyleyebiliriz. Fakat buna karşılık 17. yüzyıl sırasında, uzun savaşlarda şehir içinde büyük zararlar olmadığı halde, Macar ehalesini başka yerlere taşınmaya başladı burada kalanlar ise büyük miktarda fakir oldular, hem de topluluk önceki dönemlerde serpilerek okullarını karşılamadı. Bunun sebebi yalnızca Osmanlı hakimiyeti

değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun hüküm mekanizmaları değişmediler, ya da eğer bir açıdan değişseydiler de o durumlarda yazılı kaynaklardan hakimiyetin azalması tespit edilebilir.

Bu sebepten en alt düzeydeki incelemeler lazım. Osmanlı İmparatorluğu tarafından mevcut olan ekonomi, toplumsal ve yönetici bünyelerin değişmesine ya da değişmeden devam edilmesine nerede, ne zaman ve ne miktarda katkıda bulunduğu tespit etmek gerekiyor. Bu araştırmaya önce geç Orta Çağdaki Hristiyan hakimiyeti altında olan Peç'in durumunu anlayalım.

Peç Orta Çağ boyunca Peç Piskoposluğu ve Baranya İli'nin merkeziyken dini ve sivil idarenin orta merkezi olarak çalışıyordu. İdaredeki rolü dışında verimli doğasal özelliklerinden dolayı Macar Kırallığı'nın önemli bir şehriydi. Çevresinde mükemmel şarap veren bol bol üzüm yetişti ve Peç'in ehalişi onları seve seve satın alıyordu. Şarap ticaretini daha zengin Tolna ve Buda'daki ticarler ellerinde tutabilirdi, ama bölgesel şarap ticaretinden de çok çıkar ortaya çıktı. Şarap ticaretinden dolayı Peç'in Buda ve Tuna'nın yanındaki yerleşim bölgeleri ile canlı bağlantıları vardı.

Peç hukuki olarak Peç piskoposu ve Ruhani Önderler Meclisi'nin hakimiyeti altında olan tarımsal bir şehirdi, ama dış görünüşü büyükşehirlerin çoğundan daha gelişmiş bir şehire benzetti. Bu piskopos merkezi olarak birçok dini binaya ait olduğundan kaynaklandı. Şehirde bu zaman Fransiskan, Dominikan, Karmelitan, Agoştian ve Benediktin tarikatına ait manastır vardı ve onlar şehrin dini önemini yükselttiler. Bu olgu çok önemli. Peç'in çevresi çok mükemmel olduğu halde aslında tarımsal bir şehir değildi. Ekonomi hayatının temelini daha ziyade dini enstitülere gereken ticaret ve el sanatı oluşturmaktaydı. Kocaman piskoposluk merkezini, kalabalık Ruhani Önderler Meclisi'ni ve rahipleri Peç'in hayatındaki pazarlama işinde önemli unsur olarak nitelendirmemiz lazım. Şehrin el sanatında madenciliğin öneminin artırılması piskoposluk merkezinin kibar ve işlenmiş gereksinimleriyle açıklanabilir.

Dini enstitülerin bölgesel yeri şehrin yapısını da saptadı. Osmanlı sosyal kurumları mesela Orta Çağ dini yapıların yerine yerleştirildi ve bu sebepten alan yapılarının devamlı olarak kullanılmasına neden oldu.

Peç her zaman önemli eğitim merkeziydi aynı zamanda. Ruhani Önderler Meclisi'ne ait ünlü dini okulu Osmanlı dönemine kadar okumak

isteyen öğrencilerin dikkatini çekti. Şehir içinde Ruhani Önderler Meclisi'ne ait okul dışında farklı tarikatlarda faaliyet gösteren dilenci rahipler de eğitim vermekle uğraşıyorlardı. 16 yüzyılda yaşayan meşhur bir hümanist tarihçi olan Miklós Istvánffy'ya göre Peç şehrinde aynı zamanda 2000 öğrenci okuyordu. Bu herhalde bir abartmadır, ama bu şekilde de Peç'in öğrenci şehri olduğunu gösteriyor. Buradan mezun olan öğrencilerin birçoğu sonra yurtdışındaki üniversitelerde öğrenmeye devam etti. Orta Çağ'ın sonuna doğru örneğin buradan Krakko ve Viyana'daki üniversitelerin epitimine 64 genç katıldı. Demek ki buradaki okullarda alınabilir bilgi üniversiteye girmek için yeterliydi. Kaliteli eğitimden dolayı Peç Macaristan'daki hümanizmin bir merkezi olabildi. Bunun ikinci sebebi aşağıdakidir: Vatikan'daki notlara göre şehrin ehalisinden birçok kişi Roma'ya ziyaret etti ve bu yoğun bağlantılar yeni uygarlık ideali hızlı yayılabildi. Peç Orta Çağ'ın sonuna doğru çok teorik bilgiye sahip gereken organ-üretimini de merkeziydi. Bu üretimin eğitimi Dominikaner manastırının içinde gerçekleşti.

Bu küçük verilerden anlaşıldığı gibi Peç İtalya'ya giden karayolun merkez çizgisinde bulunup Buda ve Slavonya, daha geniş anlamda ise İtalya ve Macar Krallığı arasında geçiş sağladı. Peç'ten geçen yol 15. yüzyılın sonunda daha büyük ekonomi önem aldı. O dönemde Batı Avrupa'da başlayan fiyat yükselmesi Macaristan'daki ürünler için sınırsız pazarlama imkanları sağladı ve çıkarlardan yerliler de pay aldılar. Ama bölgesel karayol sisteminin merkezinde olduğu halde Peç tüccarları yurtdışı ticaretinde önemli pozisyon ele alamadılar. Şehrin faaliyeti yalnızca bölgedeki alım-satımdan gelen yararlılardan oluştu. Peç'in tüccarlar için Venedik'e doğru yöneltilen sığır ticaretindeki pay çok önemli yer aldı.

Osmanlı fetihler sırasında 15. yüzyılın sonundan itibaren şehrin önemli lojistik rolü de vardı. Toplanan ürünleri ve silahlar burada saklanıp onlar tehdit altındaki güney sınırında olan kalelere buradan yollanıyordu. Osmanlıların fetihlere başladıkları zaman Peç Slavonya'nın iç bölgesiydi. Hem 1536 tarihinde yerli Osmanlı kuvveti tarafından kısmen işgal edilen Pojega'nın ealisi ve Pojega Ruhani Önderler Meclisi de buraya kaçtı, hem de 1537 tarihinde Bosna Ruhani Önderler Meclisi'nin Diakovar'da saklanan hazinesi de buraya getirildi.

Peç kalesi ve şehri bölgede bir açıdan merkez olamadı: askeri koruma sağlamadı, hatta yer aldığı alandan dolayı kendisini de korumak gerekti. 1541 yılından sonra sınır kalesi olduysa da durum değişmedi. I. Ferdinand Peç merkezli Güney Transdanubya'nın korumasını organize etmek istedi, ama çok para ödeseydi de kuramayacaktı ve bu şekilde isteği başarılı olmadı. Bu durum kalenin komutanların kaçtıklarından da iyi anlaşılır: onlar 1543 yılında, I. Süleyman'ın ordusunun geldiğinden önce şehirden kaçtılar. Durum böyleyken, Peç bir kılıç kesişi olmadan düştü ve uzun yıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır sancaklarından birinin merkezi oldu.

Hakimiyetin değiştirilmesi sorunsuz gerçekleşti. Sultan şehirde askerlerin, yağmacılığını yasakladı. Sultan asilce Peç'in başkanlarına karşı da hoşgörü gösterdi: Peç'in yeni, Osmanlı komutanını onlar seçebildiler. Osmanlı döneminde Peç'in ekonomi sistemindeki rolü gerçekten değişmedi. Fakat ilin yönetimi yakındaki Sigetvara kaçıp Peç piskoposu da merkezini başka yere koydu. Osmanlı idaresinin bölgesel merkezi Peç oldu. Resmi olarak bütün Güney Transdanubya'nın Mohaç sancağında olmasına rağmen idare Peç'te çalışmaya başladı. 1543 tarihinden sonra sancakbey en çok buradaydı ve kadi de burada faaliyet gösteriyordu. Demek ki Peç bu dönemde Güney Transdanubya'nın yalnızca askeri değil, aynı zamanda sivil yönetim merkeziydi. Budun beglerbeyi Mehmed Bey'in Ferdinand ile yaptığı ateşkes sözleşmesini ilan ettiği zaman ona uydurmak için Buda, Velike ve Jászberény yanında Peç'te komiserler tayin etti ve bu olay şehrin önemli olduğunu gösterdi.

Şehir Osmanlı döneminde aynı şekilde ciddi askeri rol oynamadı ve bu olgudan Osmanlı askeri yönetmenliğinin de bilgisi vardı. Artık 1545 yılında Osmanlı ordusu Tolna ve Baranya İli'nin topraklarında daha çok kale işgal edebildi ve ondan sonra Peç'in durumu koruma açısından daha olumlu oldu. Bu sebeple kaledeki muhafızların sayısı devamlı olarak azaldı ve onlar çevredeki kalelere yerleştirildi. Mecsek dağının eteğindeki şehir o zamandan itibaren yine lojistik açısından önem aldı: levazımlar burada toplanıp çevredeki kalelerin askerlerinin ihtiyaçları buradan karşılanıyordu. Bunun için gereken önkoşul olarak, şehrin hayvanlar için büyük miktarda kuru gıda, insanlar için besin ve şarabın güvenli saklanması sağlayan büyük yeraltı stok sistemini söyleyebiliriz. Eğer yeterli miktarda tahil çeşitleri olmadıysalar, Serem bölgesinden toplanan ve Belgrad'da stok

edilen stoklardan Tuna nehri üzerinden tahıl götürüldü ve Tolna'dan Peç'e taşıyıcılar tarafından ulaşıyordu. Bu olguya dayanarak, en önemli merkezi Belgrad olan ve birçok bölgesel stok'a sahip olan sistemden konuşabiliriz. Bunun tek ödevi burada hizmet eden askerlerin ihtiyaçlarını sağlamaktı. Bu sistemin Güney Transdanubya'daki kalelere bakan merkezi Peç idi. Bu rolü oynadığı zaman şehir, daha önce görmediğimize karşılık, artık bir kuzey-güney dingilli sistemde yer aldı.

Osmanlı yönetimi gözünde on beş yıllık savaş zamanında, Kanije'nin fethinden sonra Peç'in askeri değeri daha azaldı. Orta Çağ'daki durumuna benzer olarak, idarede kalan önemli rolü yanında askeri rolü arka plana alındı. Kısaca bu bakımdan Osmanlı hakimiyeti altında, kısa bir dönem dışında, değişimler yoktu.

Fakat Osmanlı döneminde ahalinin etnik kapsamı büyük miktarda değişti. Bu süreci iki kısma bölmemiz gerekir. 16. yüzyılda şiddetli değişimler olmadı, ama buna karşılık 17. yüzyılda şehrin ehali büyük miktarda değişti. Osmanlıların şehri işgal ettiklerinden önceki günlerde korkusundan Peç nüfusunun büyük kısmı şehirden kaçmayı seçti. Şehrin Alman nüfusu ile Piskoposluk, Ruhani Önderler Meclisi ve rahipler şehirden tamamen taşındı. Ama kaçma genel değildi. Sivil papazlar arasından örneğin birçok kaldı: onlardan 16. yüzyılın ortasında aşağı yukarı 12 kişi şehirde Hıristiyan ellerde kalmış ve şehrin bir çevre mahallesinde bulunan Mindenszentek (Bütün Azizler) Kilisesi'nde hizmette bulundu. Şehrin kuşatma olmadan düşmesinden dolayı insanların hayatında ve binalarda zarar olmadı. Taşınmalara karşın nüfusun sayısı büyük miktarda azalmadı ve de bölgedeki köylerden gelenler yardımıyla kayıplar düzeltildi. 16. yüzyıl boyunca şehrin etnik içeriği az miktarda değişti. Dolayısıyla hakimiyetin değişmesi şehrin nüfus yapısında fraksiyon oluşturmadı. Bu yıllarda daha çok Macar vardı, ama sonra yavaş yavaş ve 17. yüzyılda hızlı miktarda güney Slavlar şehre taşınmaya başladılar ve bu sebeple onların sayısı Macarlar'dan daha çoktu. Onların çoğu katolikti, ama çok daha önce dini değiştiren ve burada asker olarak çalışan muslim de vardı onlar arasında. Peç şehrinin Osmanlı dönemi nüfusunun sayısının arttırması arkasında gerçekten Balkanlar'dan gelenlerin taşınmasıydı. 16. yüzyılda kaledeki muhafızların hemen hemen hepsi Güney Slav idi ve onlar ailelerini de buraya getirdiler. Bu şehirdeki Güney Slav çoğunluğa neden oldu. Onlar yanında kaynaklarda Latinler olarak adlandırılan Raguzalıları Yahudiler

ve Kipt olarak adlandırılan Çingenerler de Peç'e geldiler. Onlar arasından en çok sayıda Çingenerler geldiler ve Ortodoks dinini en erken İslam'a değiştirdiler. Yeni insanlar Avrupalılardan farklı yaşam tarzı ve inşaatları ile yerleşim bölgesinin görünümünü değiştirip onu çok Balkan'daki unsur ile zenginleştirdiler. Özetle söyleyebiliriz ki nüfus 16. yüzyıl boyunca devamlıydı, ama 17. yüzyılda göçmen hareketlerine tanık oluyoruz, ama arkasında Osmanlı hakimiyeti değil, daha ziyade ekonomideki değişimler vardı.

Peç'in ekonomi hayatında Osmanlılar başlangıçta duruşma olmadı ve önemini 16. yüzyıl boyunca kaybetmedi. Macar ekonomisi savaşları dikkale almadan sonraki yıllarda da iyi çalışabildi ve siyasi fiyaskoya karşın çağdaşlar geleceğe olumlu olarak bakıyordu, bugünkü mevcut olan verilerden açıkça anlaşılır. Ülkeyi saldıran imparatorluk için bölgenin kontrol altına alması en önemli amacıydı ve dolayısıyla ticateri engellemedi, hatta gümrük verilerinden faydalandığı sebebiyle onun rahat devam edilmesi onları da ilgilendiriyordu. Bu bölgedeki tarımsal şehrin kentsoylusunun maddi güçlendirilmesine neden oldu ve özellikle kültür alanında verimli oldu. Bu sebeple Peç'te kütüphane ve mektep sürdüren çok kuvvetli bir muhavvit cemaati kuruldu. Onların çalışmaları üzerine bu dönemde dini edebiyat konusunda önemli eserler ortaya geldi. Örneğin, György Válaszúti'nin Peç'teki münakaşa adlı polemik eserini veya Bogát'lı Mihály Fazekas'ın apokaliptik tefsirini düşünürsek yukarıdaki düşüncüyü açıkça söyleyebiliriz. Yurtdışından gelen sermaye de Osmanlılar tarafından tehdit edilmedi. O yüzden Pettau'dan ve İtalya'dan gelen tacirler 16. yüzyıl boyunca bölgede devamlı olarak faaliyet gösteriyorlardı ve Peç'in Osmanlı işgalinden sonra da şehirde ticari görevliler tayin etmeye önem verdiler. Hatta 1545 yılından itibaren Raguzalı tacirlerin de kuvvetli kolonisi oldu. Bu olgu aynı zamanda şehrin ekonomi bağlantılarını da etkileyerek, Latin kumaşı ile ticaret yaptılar ve mallarını artık Batı piyasadan değil, Balkan yolundan Peç'e naklettiler. Bundan dolayı şehir çok renkli oldu, ama aynı zamanda şehir bölündü. Macar halkı, ihtiyaçları karşılamak için Batıdan mallar alış verişi yaptı, ama buradaki müslümanlar Balkanlardan gelen ürünleri tercih ettiler. Dolayısıyla iki paralel ekonomi alanı mevcuttu. Bunlar tarafından bu on yıllarda Peç'in mevzileri gittikçe arttı. Fakat Balkan ticaretinin miktarı daha çok sermayesi olan Macar

ticaretinden daha düşüktü ve bu sebeple Peç'in refah dönemi yalnızca Batı Avrupa'daki ekonomi konjonktür zamanındaydı.

Gerilemenin izleri on beş yıllık savaşın ilk yıllarında başladı. Çatışmaların kökenini aslında bir taraftan Osman İmparatorluğu'nun içinde ortaya gelen ciddi sosyal ve ekonomik mekanizmlerinde aramamız gerekir. Nitekim, Konstantiniye 1580'li yıllarda ağır maliye sorunları yaşadı ve başarılı fetihler ile sorunları çözmeye çalışıyordu. Ama öteki taraftan, ticaretin merkezi Atlas Okyanusu yoluna yerleştirildiği sebebiyle, Akdeniz bölgesinde ortaya gelen çöküş ile ilgili olarak, Peç çevresinde genel kriz de izlerini bıraktı. Bu kriz Osmanlı İmparatorluğu tarafından değil, yukarıdaki sebepten meydana geldi ve İmparatorluk yalnızca bu krizi çekmek zorundaydı. Bu bileşik dış sebepler ile Batı piyasaların çöküşü ve de otuz yıllık savaş dolayısıyla Peç'in ekonomi çöküşüne bu kesilen ticari bağlantılar neden oldu. Bu özellikle tradisyonel yolu sürdürmek isteyen Macar tacirlere olumsuz etkiler oynadı. Onlar çöküşle beraber ortaya gelen genel krizden dolayı mallarını kaybedip fakir oldular. Hatta Güney Slav tacirlerinin tekel durumu sebebiyle onların birer müslüman cemaatinin ihtiyaçlarını karşılamak için çabalar göstermelerinin de anlamı yoktu. On beş yıllık savaştan sonra Kuzey-Güney yönlü ticaret müslümanların ihtiyaçlarını karşılamak için gittikçe daha önemli oldu. Ardından Balkanlar'dan şehre devamlı olarak daha çok tacir ve zanaatçı geldi ve onlar kendi kültürünün kuralları olarak yaşamaya başladılar. Ama yeni gelenler Macaristan'ın Osmanlı hakimiyeti altında olan topraklarında çok önemli rol oynayamadılar. Yazılı kaynaklarımızda göre Raguzalı ya da Macar tacirlerine rekabet gösteren ve çok sermayesi olan müslüman tacire rastlamayız. Balkanlardan buraya gelip yerleşen nüfus, buyruğu altında olan asıl nüfusa ekonomi alanında dönemin sonuna kadar bağlı kaldı, kendilerine ne piyasa kazanamadılar, ne de Osmanlı hakimiyeti altındaki topraklara önemli yeni ürün getiremediler. Macar tacirlerinin fakir olmalarının sebebi başkaydı: onlar 17. yüzyılda yeni dış piyasalar bulamadılar.

Peç şehrinde Balkanlardan gelen nüfusun çoğalması her yönde olumsuz değildi. Örneğin onların ihtiyaçlarını karşılamak için Raguzalı tacirler Balkanlar'daki ortaklarıyla daha büyük ticaret yapabildiler. Onların çalışmalarının yardımıyla 17. yüzyılda Osmanlı hakimiyeti altındaki topraklarda en çok çerçi dükkanı Peç'te bulundu. Bu dükkanlarda

Hindistan'ın ve Yemen'in her malı satın alınabilirdi. Kumaş malları yanında onlar yoğun bir şekilde şarap, bal ve balmumu ticareti ile uğraşıyordu. Muhtemelen kalay ticareti yapanlar da onlar arasından çıktı. Kalay müslümanlar tarafından inşa edilmiş binaları örtmek için önemli bir maddeydi, ama bu maddenin Macaristan'da bulunmadığı sebebiyle Balkanlar'dan getirildi. Peç herhalde onların faaliyetleri sonucunda kalay ticaretinin merkezi oldu. Öteki yandan, yeni gelenler kuyumculuk sanatını devam ettirdiler. Orta Çağ'ın son dönemindeki Macar kuyumculuğun temsilcileri 16. yüzyıl sonuna kadar yazılı kaynaklarımızda yok oldu. Sonraki yüzyılda yalnızca Güney Slavlar, özellikle Bosna'dan gelen Güney Slavlar bu mesleğin temsilcileri oldular. Ama değişen şartlar arasında da bu konuda geleneklerin devamını tespit edebiliriz.

Konstantiniye, onun 17. yüzyıldaki krizinin istençli olarak sorumlusu değildi, daha ziyade basit şekilde düzeni sebebiyle reformlar yapmaya yetersizliği vardı. Nitekim, dönemin başından sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun harp ekonomisi işlettiği sebebiyle ticaret konularıyla geniş kapsamında ilgilenmedi. Babîli ekonomik sorunları çözmek için yalnızca devlet vergilerini yükseltme metodu kullandı ve bu tarzda fethettiği vilayetinin çökmesine ve kendi hakimiyetinin temelini çökmesine neden oldu. Bu iktisat politikası sebebiyle bu on yıllarda çok insan şehirden Büyük Macar Ovası'na taşınmaya karar verdi. Yira orada Osmanlı mekanizmasının baskısı daha düşüktü. Osmanlı iktisat politikası, hatta gerçekten Osmanlı düzeninin iflasını aşağıdaki olgu gösteriyor: 16. yüzyıldaki durumdan farklı olarak, 17. yüzyıl boyunca Osmanlı hakimiyeti altındaki topraklarında Osmanlılar da vergiyi tespit etmek için Macar parasını kullandılar. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü Macaristan'daki vilayetlerde yüz yıl sürdü. Bu yüz yıl boyunca Peç'in Balkanlı özellikleri daha derinleşebildiler.

Hristiyan nüfusun devamlı yaşamasına ve ekonomi alanında egemen olmasına rağmen Peç 17. yüzyıla kadar müslüman-Türk nitelikli şehir oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer şehirleri ile aynı şekilde Peç 'te 1639 yılında Bağdat'ın işgali kutlandı. Bayram sırasında sarabın etkisi altındaki müslümanlar şehir içinde kavgacılık yapıp Peç'teki Cizvitleri hapse götürdüler ve onları sopa ile dövdüler. Bu olay artık hilesiz, otantik Balkanlı moral göstermektedir ve şehrin Osmanlı döneminde yaşayan toplumunun avantajsız yüzünü ifade eder. ·

Osmanlı hakimiyeti, etnik deęişmesi yanında Peç şehrinin hukuki durumunda da olumsuz deęişmeler yaşatmaya başladı. Nitekim, Osmanlı hukuki nizamı şehrin otonomisini kabul etmedi. Osmanlı şehrin en önemli özellięi bey ve kadı tarafından doğrudan temsil edilen Osmanlı devler erkidir. Osmanlı düzeninin amacı, işgal eden vilayetlerin nüfusu hayatın bütün alanında bu iki kuruma baęlı olmaktı ve aynı zamanda farklı imtiyazları olan sosyal grupları aynı hukuki durum altına getirkekti. Bu anlayış Osmanlı hakimiyeti altındaki bölgelerin birkacında kullanılmadı, örneęin Büyük Macar Ovası'nın tek Macar nüfusu olan yerleşim bölgeleri şaşırırtıcı bir şekilde çok özgürlük haklarına sahip oldular. Fakat Peç Osmanlı hakimiyet altındaki şehirler arasında yalnızca sınırlı otoriteye sahip şehir olarak sayıldı. Bu tür şehirlere Osmanlı işgalinden sonra büyük miktarlı müslüman nüfus taşındı, ama asıl nüfusun sayısı da büyük miktarda azalmadı ve de bu iki taraf kendilere özgü beraberlik oluşturdu. Güney-Transdanubya'nın en çok ahalişi olan merkezi kuşkusuz Peç idi, ama bu olguya rağmen Hristiyan toplumun otoritesinde görünmedi. Onlar aslında yalnızca küçük dini konularda, örneęin vaizin tayininde ve bayramların kutlanmasında karar verebildiler. Fakat onların adliye konulara giremediler.

Osmanlı hukukunun Peç'teki forumları Büyük Macar Ovası'ndaki şehirlerdeki forumlardan topluluğun hayatında daha çok önem kazandılar. Peç'te kadı makamı Osmanlı döneminde her zaman devamlı olarak faaliyet gösteriyordu, yetki alanı gayet büyüktü ve de onun etkisi Peç merkezli beyler tarafından da kabul edildi. Kadı yanında Peç'te gümrük memuru hizmet verdi. Şehrin bir başmimarı ve şehrin güvencesini korunan müfettişi de vardı. Bu makamlar ve sağlamlştırılmış kalesi olan şehir Balkanlı zanatkar ve tacirlere cazip oldu ve onlar seve seve buraya yerleştiler. Dundan dolayı Balkanlı unsurun çoęalmasına da neden oldu. Şehrin Balkanlaşması bu şekilde gittikçe arttı, çünkü çok müslüman ahalişi olan şehirde kadı vardı ve aynı zamanda kadısı olan şehri müslümanlar taşınmaya tercih ettiler. Bu proses sonucunda Peç'teki Hristiyanların hareket alanları 17. yüzyıla kadar tehlikeli bir şekilde azaldı. Şehirde bulunan Hristiyan mezheplerin anlaşmazlıkları ile Türk kadısı önüne getirdiler ve ondan karar istediler. Böyle kadının otoritesi daha hızlı artmaya başladı. Bu şartlar arasında yararlarına bakmak için Peç ahalişinin

tek olanağı vardı ve bu rüşvettir. Rüşvet geçici iyi niyetin hediyelerle satın alınmasıdır. Bu Avrupalı hukuki anlayışın tam karşısı idi.

Bütün bulların etkisi üzere, Osmanlı hakimiyeti altındaki Peç'in dış görünüşü önemli Balkanlı unsurlarla daha renkli oldu. 1543 yılında Osmanlılarla beraber şehre burada daha önce bilinmeyen hayat tarzı geldi ve sonraki on yıllarda özel ve Balkanlı unsurları kapsayan Avrupalı kültür yaşamaya başlası. Bununla birlikte şehrin görünüşü de değışti: Peç'in yeni ahali gelenekleri ile beraber gelip şehrin görünüşünü kendi hayat anlayışları gibi değıştirmeye çalıştılar. Şehrin yeni fonksiyonuna uygun olarak küçük miktarda askeri binaların ve ve aynı zamanda günlük yaşama gereken refah kurumlarının inşaatları başlatıldı. Bunlar Hristiyan evveliyatlara kurulu özel ve her iki kültürü temsil eden şehir görünüşüne sonuçlandı. Avrupalı ve Osmanlı şehir yapısı bir yönden farklıydı. Avrupalı şehirlerde toplum sokaklar temelinde düzenlendi, ama buna karşın yeni hakimiyet tarafından şehir mahalle ad ile adlandırılan semtlere bölündü. Bunlar mezheplerin olduğu yerlerde kuruldu ve onların merkezinde birer dini külliye vardı. Sokakların şekli de değıştirildi. Osmanlılar sokakları örttüler ve oraya yerleştirilen barakalar sebebiyle daha dar oldular. Hayat yaşamı evlerden açık yerlere getirirdi. Yeni nüfus için sokak sistemi önceki kadar önemli olmadı, onların hayatını dini binalar tarafından belirlenen düzene göre yapılmış töreler saptadı. Buna rağmen uzun hakimiyetin başka alan kullanımı şehrin sokak sisteminin yollarını değıştirmedi. Fakat insanların hayat yaşamı sebebiyle 17. yüzyıl Peç Orta Çağ şekline değıl, Balkanlar'daki bir merkeze daha çok benziyordu. Eski ve yeni alan kullanımı buna rağmen uzun zamandır beraber yaşıyordu ve onların devamlı oldukları sokak adlarından da açıkça anlaşılır. Peç'te 1554 tarihinde Hristiyan vergi mükellefleri on yedi mahallede yaşıyorlardı. Oradaki azizlerden adlandırılmış coğrafi adları kullanmaya devam ettiler. Bu adlar her zaman oradaki bir Hristiyan kiliseye ya da bir manastıra aittiler. Macarca meslek adı taşıyan Fazekas 'Çömlekçi' Sokağı Mahalle vaziyetinde Macarca adı kaldı. Nüfusun kaçtığı halde, fetihten önce Almanların oturdukları sokağın adı sonra da devamlı olarak kullanıldı. Osmanlı şehir Osmanlı hakimiyet önceki şehrin devamı olarak nitelendirilir. Burada kuşatma yokken şehrin yeniden inşaat edilmesi gerekmedi. Şehri Macarların Osmanlılardan yeniden işgal ettikleri zaman Orta Çağ'ın son döneminden kalan tek bir sokak adı kalmadı. Kimi sokak

Osmanlı hakimiyeti döneminde orada oturan zengin ev sahipleri olan Türk, Hırvat ve Macar isimleri taşıdı, başka sokakların yeni adı ise sokağın bir özelliğinden kaynaklandı. Fakat bu sonuç 17. yüzyıl göçünün sonucudur. Balkanlı anlayıştan dolayı Peç'in yeni nüfusu, herhalde hayat yaşamından kaynaklanarak, binaların haline önem vermedi ve onların çok değerli olduğuna inanmadı. Peç'in Osmanlı dönemindeki evlerinin hiç biri günümüze kalmadı. Bu olgu tesadüf değildir ve onu kısmen aşağıdaki ile açıklanabiliriz: evler kalıcı maddelerden değil, geçici maddelerden inşa edilmişler.

Öte yandan Osmanlı nüfusunun görünüşte mütevazı olduğu maddi sebeplerden kaynaklandı. Vasiyetnamelerden anlaşıldığına göre başlangıçta fethedenlerin grubu burada yaşayan nüfustan daha fakirdi. Bu yüzden yeni gelenler gelirini başka kaynaklarla tamamlamaya çalışıyordu. Onlar dükkân kiralamaya karar verdiler, ya da başarılı olmadıysalar da kendi evlerine ahşaptan ve çamurdan küçük baraka inşa edip yan işte çalışıp zanaatçı olarak faaliyet gösteriyorlardı. 1546 yılında hazineye göndermek için artık otuz altı dükkândan toplam olarak yaklaşık on bin akçe miktarlı kira ücreti alındı ve aynı zamanda beş kasap sekiz yüz otuz dokuz akçe vermek zorundaydı. Bunların dışında meyhaneden ve fuardan gelen harç parası ile bazar ve meyhane vergisi ilave edildi. 1564-1565 tarihlerinde artık kırk iki dükkân sahibi harç parasını ve üç kasap hazineye sekiz yüz elli akçe ödedi. Ticaret merkezinin özel binaları, örneğin malları depolamak için kullanılan kapalı depo ve gelen malların harcını tespit etmek için kullanılan gümrük binası Peç'in dış görünümünün önemli yerleri olarak sayıldı. Osmanlı makamları devlet gelirinden 1570 yılında o binaları tamir etmek için para sağladılar. Bu veriler toplam olarak çok yüksek olmamalarına rağmen tipik Balkanlı hareketli perakende ticari trafik göstermektedir. Herhalde söz konusu derme çatma barakalar ve gayrimenkullar Hristiyan seyyahları yanılttı ve onlar o yüzden olumsuz görüşler anlatmışlardı. Fetheden nüfusun sermayesinin az olduğu ve Balkanlar'dan gelen nüfusun de parasız olduğu şehir görünümünün şiddetli değişmesine neden oldu ve bu değişme Avrupalı seyyahların gözünde harap olarak nitelendirildi.

Şehir imajının çöküşünün başka nedeni de vardı. 16. yüzyılın ikinci yarısında Hristiyanlar, şehirdışı edildiklerinden sonra dış mahallelerde yaşamak zorundaydılar. Şehir içinde kalan ve müslümanlar tarafından

kullanmayan binalar yavaş yavaş harap olmaya başladılar ve 17. yüzyılın sonuna kadar çoğu yok oldu. Buna rağmen dış mahallerde, Peç'in Hristiyan nüfusu devamlı olarak mevcut oldu. O mahallelerde herkes serbestçe kendi din buyruklarını yerine getirip, dükkanlar ve atölyeler açarak mektepler sürdürebildiler. 17. yüzyıl boyunca Peç'te Cizvit misyonerleri ve muhavvit papazı hizmet verdi ve onların etkisi üzere Hristiyan nüfus kendi özdeşliğini koruyabildi ve de çevrede yaşayan müslümanlar arasında da ilginç izler bıraktılar.Örneğin Türk kadınları doğum sancılarında korkarak Aziz Ignac'nın yardımını istedik. Fakat Hristiyanların şehirde bulduklarına karşın Peç 17. yüzyıl boyunca gittikçe daha fakir ve harap oldu.

Ekonomik ve sosyal alanda ortaya gelen olumsuz görüngüleri Peç'in kültür alanındaki önemi dönemin sonuna kadar dengeledi. Hatta, şehir artık yalnızca Hristiyan mantalitesinin değil, aynı zamanda Osmanlı hakimiyeti altındaki Macar topraklarında mevcut olan müslüman din yaşamının serpilip gelişen merkezi oldu.

Peç'in bugünkü görünümünün çok sayıda orada bulunan dini ve refahlı binalar sebebiyle Türk hali vardır. Baranya İli'nin merkezi olan şehir Osmanlı mimarisi açısından en zengin şehirlerimizden biridir. Dini ve refahlı enstitüler arasında camiler, mescitler, tekkeler, temel eğitim veren mektepler, yüksek eğitim sağlayan medreseler ve de vücuda ve ruha yararlı olan hamamlar, kamuya açık çeşmeler ve fıskırıklar. Son araştırmalara göre Peç'te 11 cami teşhiş edildi. Hristiyan mimarlığından müslüman camiler ve mescitler en çok farklılık gösterdiler. Nitekim, onlar Avrupalı şehirlerdeki gibi doğu-batı yönlü değildiler, her zaman Mekke'ye doğru göneydoğu yöne baktılar. Osmanlı hakimiyeti dönemindeki şehirlerin sistemine bu binalar oldukça zor uydular ve önceki Hristiyan Peç'in görünümünü büyük miktarda tadil ettiler.

1543 yılında şehrin katedralı bir an önce müslüman camiye çevrilip Sultan Süleyman'ın adını taşımaktaydı. Ama herhalde çok imar edilmemiş olduğundan dolayı müslümanlar arasında o kadar popüler değildi. Her ihtimale karşı az kişi tarafından ziyaret edildi ve 17. yüzyılın ikinci yarısında kapatıldı. Katedralın camiye çevrildiği zaman şehrin batı tarafında, Siget kapısının dışında Orta Çağ'dan kalan Fransiskan manastırının yerinde Memi Paşa cami kuruldu. Müslümanlar buradaki Fransiskan kilisesinin mukaddes yerini yıktıktan sonra camiye biçim

verdiler ve kuzey cephesine bir vestibül ve bir minare inşa ettiler. Camiye ait bir hamam ve bir medrese de onlar yanına inşa edildi.

Peç'in ve aynı zamanda Macaristan'ın en büyük camisi Macaristan'ın tarihinde önemli rol oynayan Kasım Bey tarafından 16. yüzyılın ortasına doğru kurulmuş. Kasım Paşa Peç'in ilk lideri idi. Kökeni Hırvat, ama müslüman dinini kabul eden Kasım Bey birçok sefere başarı ile katıldı. Kasım Bey'in camisi şehrin merkezinde, Orta Çağ'dan kalan Aziz Bertalan kilisesi yerinde, onun taşlarından inşa edildi. Tuna nehrinden daha kuzeyde bulunan bölgedeki tek büyük müslüman cami bu binadır. Yüksekliği yirmi iki metre, kubbesinin çatı on altı metredir. Bu şekilde Kasım Paşa, Süleyman Han Camisi ile aynı şekilde bir kilise sembolik olarak tadilat yaptırmakla iktifa etmedi, ama sağlam ve üç sahnalı bir kilisenin yıkılmasına emir verdi. Cami Mekke yönüne bakar, kapısı onun kuzeybatı tarafındaydı ve mihrap onun güneydoğu tarafında yer aldı. Kasım Paşa cami yanına bir zaviye tesis etti. Onun inşaatı 1546 yılında sona erdi, ama birkaç on yıl sonra yazılı kaynaklarımız onun medrese olarak çalıştığını ifade ederler. Evliya Çelebi'nin yazdıklarına göre onun yanında bir hamam va vardı, fakat onun inşaatı en erken 1546 yılında başlayabildi. Buna rağmen Kasım Paşa'nın en sevdiği şehri Peç değil, Esek idi. O şehirde daha çok vakfından bilgimiz var ve kendisi orada defnedildi. Ama bu olgudan başka şey de anlaşılır: Peç şehrinin kültür bağlantıları Osmanlıların işgalinden sonra Drava nehrinden daha güneyde bulunan yerlerle yoğun olup batıdaki bağlantılar azaldı.

Ferhad Paşa'nın Peç'te bir cami inşa ettirdiği de Balkanlar'daki bağlantıların yoğun olduğunu gösteriyor. Ferhad Paşa Kuzey Balkanlar'daki askeri operasyon alanında faaliyet gösterdi ve birçok kez Bosna sancakbeyi olarak tayin edildi. Ferhad'ın Banyaluka'da sert bağlantıları vardı ve oradaki birçok vakfı günümüze kaldı. Banyaluka şehrini işgal eden ve kendi zevkine uygun olarak şehri yenileştiren kişi o idi. Şehirde kendi mahallesi, mahallesinde sarayı vardı ve Banyaluka'nın en güzel, etrafını çeviren refah binalar ortasında duran ve soyluların mezarlığını içeren camisi de onun tarafından kuruldu. Burada hamam, mektep ve medrese de yaptırdı. Peç'te yalnızca bir ay süre için sancakbeyi olarak hizmet verdi ve bunun ışığında Peç'te yüce gönüllü olarak vakıf yaptığı ilginçtir.

Peç'te bulunan önemli camiler arasından Yakovalı Hasan Paşa Camisi en geç tarihlidir. Bu cami Macaristan'ın topraklarında bulunan en sağlam olarak günümüze kalan camidir ve minaresi yüzyılların fırtınasını kurtarıp duruyor. Hasan cami yanında bir mevlevi tekkesi açtı ve Saraybosna ile herhalde ciddi bağlantıları vardı. Peç'teki caminin şekli Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Camisi'nin şekli ile benzerlik gösteriyor. Hasan kendisi Balkanlı kökenli olup yukarıda adı geçen Ferhad Paşa'nın akrabasıydı. Anavatanı Dakovo, Macarcası Diakovar bölgesi idi. Dedesi Dakovo'yu 1536 yılında fetheden Memi Paşa, Peç'teki Mami Paşa Camisi'nin kurucusu idi. Onun hakkında daha önce bilgiler verdik. Hattaö Hasan tarafından tesis edilen külliye onun dedesinin camisi yanında duruyor. Böylece Peç'in Osmanlı dönemi binalarının çoğu Bosna'daki büyük bir klanın yapılarıdır. Esek'teki, Banyaluka'daki ve Dakovo'daki mimari benzerlikler ise aşağıdaki varsayımımızı doğruluyorlar: Osmanlıların işgalinden sonra Peç Kuzey Balkanlar'a daha bağlı oldu. Peç'te görevli olan askerler, nüfus, tacirler, mallar ve onlarla beraber Peç'in görünümünü Balkanlara benzeyen görünüme değiştiren etkiler oradan geldiler. Caminin arkasında çağdaş Osmanlı mezarları görebiliriz.

Şehirdeki Balkanlı halini arttıran çeşmeler Osmanlı görünümüne aittiler. Bu gibi çeşmeler, şadırvanlar ve sebiller şehrin birçok tarafında olup, onlardan biri 20. yüzyıla kadar çalışıyordu.

Osmanlı hakimiyeti döneminde şehir önemli müslüman ziyaret yeri oldu. Burada ünlü beктаşı derviş olan İdris Baba'nın ziyaret yeri dışında Nişancı Mehmet'in ziyaret yeri de buradaydı. Nişancı Mehmet Sultan Süleyman'ın adamı olup, 1566 seferi zamanında şehirde öldü. Osmanlı geleneğine göre müslümanlar arasında da saygı ile zikredilen Yunan felsefeci olan Platon şehirde ölmüş ve bu gelenek Peç'e saygı gösterdiklerinden bir temeli oldu. Bu görüşün temeli Orta Çağ dönemindeki Peç'in Ruhani Önderler Meclisi tarafından çalıştırılan okulun ünlü olduğu idi, zira Platon'un adını bu 'akademi' ile bağladılar.

17. yüzyılda Peç'te on bir mektep ve beş medrese farklı vakıflar tarafından açıldı. Bunlar yüksek rakamlar. Osmanlı hakimiyeti döneminde daha yüksek rakamlar yalnızca Budun (on sekiz mektep) ve Eğri (on yedi mektep) ve burada sayılırsak Szávaszentdemeter (on iki mektep) şehirleriyle ilgili olarak bulabiliriz. Bu sebeple şehir Orta Çağ'daki rolü ile

aynı şekilde Osmanlı hakimiyeti dönemindeki en önemli eğitim merkezlerinden biri olarak nitelendirilebilir.

Eğitim merkezleri mektepler yanında tekkeler idi. Tekkelerde yaşayan dervişler Osmanlı entelektüelinin iktidari elite olmayan tabakasını oluşturmaktaydılar. Osmanlı hakimiyeti dönemindeki Macaristan'da ve Peç'te zevklerden el çekerek yaşayan Halveti tarikatı ve bektaşî tekkeleri yayıldı. Halvetiler, kısmen ortodoks Sünnîler ve kısmen sınır bölgesindeki dervişler, otoritenin desteğini aldılar, bektaşîlerle rekabet ettiler ve Osmanlı hakimiyeti altındaki toprakların askeri teşkiletiyle ba derin bağlantıları vardı. Ama otoritenin baktaşî dervişlere de ihtiyacı vardı. Onlar İslâmın sabırlı dalını temsil ederek burada yaşayan nüfus ile daha iyi geçinebildiler. Tekkelerin yanında sık sık mektep ve imarethane çalıştırdıklarından dolayı insanlar arasında büyük rağbet gördüler.

Peç'in en meşhur derviş tekkesini Hasan Paşa Mevlevî tarikatı için oluşturdu. Mevlevî dervişleri kesinlikle şehirlerin içinde yaşadılar. Onlara 'etrafında dönen ya da oynayan' dervişler ad kullanıldı. Macaristan'ın Osmanlı dönemi topraklarında yalnızca tek bu mevlevihaneden bilgimiz vardır. O sebeple tasavvuf şiir sanatının ve Fars kültürünün Macaristan'daki merkezi Peç'teydi. Tekke ya da zaviye ad ile adlandırılan mevlevîler tarafından oturdıkları yerler ortodokstan değişen İslâm tasavvufu kabul ettiler. Hemen hemen yüz Macaristan'daki tekke arasında müzik eğitimi kesinkikle yalnızca Peç'te öğretildi ve bunun sebebiyle şehir müziğinin ve müzik eğitiminin merkezlerinden biriydi. Derviş cemaatları tarafından dans ve müzik ile yapılan açık dini törenleri insanlara cazip oldu. Açıkçası, insanlar yalnızca bu olanakları kullandıkları zaman müzik eğitimi, tasavvuf edebiyatı ya da edebiyatın dili onal Farsça dilinden bilgiler alabildiler. Tarikat şehrin ilginç bir noktasıydı ve bütün Güney-Tnansdanubya bölgesini etkiledi. Örneğin, orada başka bölgelerden daha çok insanın Farsçası vardı.

Özetlenerek aşağıdakiler söylenebilir: şehrin görünümü Osmanlı hakimiyeti döneminde büyük miktarda değişti. Alan sisteminin temelini oluşturan bazı dini bina yok olup yerlerinde yeni binalar inşa edilmiş. Çöküşten kurtuluran kiliseler şehrin yeni sahiplerin ihtiyaçlarına uygun olarak değiştiler. Peç'in sokak sistemi eskisi gibi kaldı, fakat sokakların görünümü tipik Balkanlı hayat anlayışının izlerini taşımaktaydılar. Orta

Çağ'dan daha ziyade şehirdeki yaşam ve onun sınırları kaldılar. Nitekim, gelen Osmanlılar şehir sınırlarının içinde ve şehir kapıları yakınındaki mahalleler dışında yeni müslüman mahalleler organize etmediler. Osmanlı dönemine kadar Avrupalı tarzı olan şehir vakıf yapan kişilerin etkisi üzere Kuzey Balkanlar'daki büyükşehirlere benzemeye başladı. Yeni binalara benzer binalar Viyana'da ya da Budun'da değil, Esek'te, Szávaszentdemeter'de ve Banyaluka'da bulabiliriz. Orta Çağ'ın son dönemindeki seyyahlar Peç hakkında yazdıkları zaman coşku ile çok Hristiyan binalardan bilgi verirler, ama yüz yıl sonra Osmanlı hakimiyeti altındaki şehri Türk dini binalarından en zengin şehirler arasına sıralarlar. Bununla birlikte şehir Macaristan'daki şehirlerin en renkli, en değişik merkezi oldu. Yalnızca doğu-batı yönlü ticari bağlantıların önemli merkezi değil, Balkan yarımadasının içinden gelen kültürel etkileri kuzeye ya da kuzeydeki etkileri güneye ulaştırıran merkezi oldu. Şehir görünümünü değiştiren bu şiddetli değişikliğin arkasında Osmanlı döneminde buraya yerleşen yeni nüfus oldu. Bu yeni nüfus Serem bölgesinden, Sırbistan'dan, Bosna'dan ve Slavonya'dan gelip kendi kültürünü, bağlantılarını, geleneklerini de kendileri ile getirdi. Bu sebeple yalnızca şehrin dış görünümü değil, topluluğu ve ekonomisini yeni unsurlar ile zenginleştirildi.

Sayısı azalmış olan Hristiyan nüfusun gücünü aşağıdaki kanıtların: şehrin 1686 yılındaki geri alınması sırasında müslüman dünyası çok hızlı yok oldu. Bu olgu işgal edenlerin kökensiz olduklarını gösteriyor. Macar toplumunun düzeni Balkanlar'dakilerinden daha kuvvetli idi. 150 yıl boyunca bu düzen Osmanlı İmparatorluğu tarafından kırılmadı. Bütün bunlardan dolayı Peç kendi ve Osmanlılar tarafından bırakılmış mimari eserleri ile şeref verici 'Avrupa'nın kültürel başkenti' adını kazandı.

Pécs török kori történetét tartja kezében az olvasó. A keresztény kortársak szerint ez hanyatló időszak volt a város életében, a muszlim szerzők ugyanakkor földi paradicsomnak, Irem kertjének tartották a korabeli Pécsset. A címválasztásból kiderül, hogy melyiket érezzük közelebb a valósághoz. A kötet lapjain olyan izgalmas, sokszínű város élete elevenedik meg, amely a félhold árnyékában mind több balkáni jeggyel gazdagodott, de falai között jól boldogult a hódoltság egyik legerősebb keresztény közössége is. E kettősséget érzékelteti, hogy megfért egymás mellett a budai külvárosban felzendülő harangzúgás és a müezzinek éneke, a keresztény időszemléletet tükröző óratornyok és a Kászim bég nevét viselő dzsámi sziluettje. A déli harangszó bizonyult maradandóbbnak. Kászim és utódai nyomát elfedték a századok. Emléküket csak a katolikus templomná átalakított dzsámi és néhány kisebb műemlék őrzi, Pécs pedig megmaradt európai keresztény városnak.

9 789638 743541

3500 Ft